

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (212) июль – август 2020 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2020

НАШ ОБЩИЙ ПРАЗДНИК

*«Нам есть чем гордиться,
есть что беречь: и родину нашу,
и родимую речь...».*

Анна Ахматова

Смею утверждать, не только кабардинцы и балкарцы, но и представители других народов, проживающие на территории Кабардино-Балкарской Республики, с удовлетворением восприняли решение о праздновании в январе 2022 года столетия создания государственности народов Кабардино-Балкарии.

Руководство страны и республики, призвало отметить юбилей государственности Кабардино-Балкарии как событие большой общественно-политической значимости в истории кабардинского и балкарского народов.

В январе 1922 года решением ВЦИК была образована Кабардино-Балкарская автономная область в составе РСФСР и это должно было быть отправной точкой.

Но в силу известных причин (балкарцев депортировали, государственность была ликвидирована...), стали отмечать День государственности первого сентября, то есть в день создания Кабардинской области в 1921 году. И это вошло в практику.

Вернувшись на свою историческую родину, мои земляки с большим удовольствием отмечали 400-летие добровольного вхождения Кабарды в состав России, а затем и наступил сентябрь – День государственности Кабарды, который мягко трансформировался в День государственности Кабардино-Балкарии. И это было принято, как должное и кабардинцами, и балкарцами, представителями других народов, традиционно проживающих в республике. Первого сентября каждого года все мы праздновали День государственности Кабардино-Балкарии, хотя многие знали, что это не соответствует исторической правде.

*Зумакулов Борис с маршалом Советского Союза Ф. И. Голиковым
на открытии молодежных игр. Нальчик, 1966 г.*

Никто об этом не говорил громко, но все-таки, особенно в постсоветский период, в условиях формирующейся демократии, стали раздаваться голоса о необходимости восстановления исторической даты образования единой Кабардино-Балкарии.

Надо признать, я один из тех, кто всегда утверждал, главное для нас, что судьбы наших народов тесно переплетены, что в течение многих десятилетий шли вместе, преодолевая трудности, совместно защищая землю от врагов, а не совпадение дня государственности считал не существенным явлением, хотя в своих книгах «Из новейшей истории балкарского народа», «Час испытаний», «Депортация, возвращение, возрождение балкарского народа», «Институт выборов в истории Кабардино-Балкарии» и в ряде научных статьях, я приводил документальные данные, по которым следовало считать датой создания единой Кабардино-Балкарии январь 1922 года.

Известно, что в своем Послании Парламенту Кабардино-Балкарской Республики Глава Кабардино-Балкарской Республики Коков Казбек Валерьевич объявил 2022 год «Годом 100-летия Кабардино-Балкарии».

Для его проведения создан Организационный Комитет, разрабатываются планы подготовки к проведению юбилея.

Поэтому я посчитал уместным поделиться своими мыслями по поводу Дня государственности народов Кабардино-Балкарии.

*Баку. Встреча с президентом Азербайджана Гейдаром Алиевым
(справа Геннадий Губин)*

* * *

Государственное устройство Кабардино-Балкарии на нынешнем этапе исторического развития, как нам представляется, нельзя напрямую увязывать с государственным устройством до-революционного, да и послереволюционного периодов, но одно очевидно, кабардинский и балкарский народы прошли сложный и тернистый путь к нынешнему государственному устройству. Были радикальные изменения и эволюционные преобразования, но одно остается неизменным – Кабарда и Балкария идут по этой исторической дороге вместе много-много лет. Они вошли в состав Российского государства в разное время, не в одинаковых условиях, но и кабардинский, и балкарский народы одинаково не изменяли однажды данной на верность России присяге.

Отмечая столетие государственности, мы не должны забывать о тех наших предках, которые в суровых условиях революций и гражданской войны старались создать механизмы обеспечения государственности. Не было опыта, шли на ощупь, делая ошибки, преодолевая завалы. Были испробованы многие формы самоорганизации горцев Северного Кавказа, в итоге была создана Горская Автономная Советская Социалистическая Республика в составе РСФСР, в которую вошли как самостоятельные субъекты: Кабарда, Чечня, Балкария, Ингушетия, Осетия,

Карачай. В первое время ГАССР пыталась объединить вокруг себя горские народы, но вскоре начались центробежные движения, и первая о себе заявила Кабарда, решив, что республика не оправдала ожидания народов о самостоятельном устройстве и собственной государственности, за что они боролись и пролили немало крови на полях сражений. Стремление руководителей Кабарды активно поддержал наркомнац Сталин. 1 сентября 1921 года была образована Кабардинская автономная область в составе РСФСР. Балкария продолжала оставаться в Горской республике, но и здесь стал звучать голос за выделение. Образовались две группы из балкарской элиты, которые были едины в одном за выделение из Горской республики, но расходились в другом: одна группа считала надо объединиться с Кабардой и создать единую область, другая нет, надо создать отдельную автономную Балкарскую область в составе РСФСР. Руководство Кабарды активно призывало к объединению. Победила группа, предлагавшая создать Кабардино-Балкарскую область.

В совместной телеграмме Кабардинского исполнительного областного комитета и Балкарского окружного исполнительного комитета партии в Центральный Комитет РКП (б) говорилось, что «Кабарда и Балкария всегда экономически связаны, что друг без друга существовать не могут». Вопрос был вынесен на рассмотрение Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, который 16 января 1922 года принял решение об образовании Объединенной Кабардино-Балкарской Автономной Области».

(История Кабардино-Балкарской АССР, М., 1967. Т. 2 с.108).

На совместном заседании Кабардинского областного и Балкарского окружного комитетов партии РКП (б) было принято Положение по объединению Кабарды и Балкарии. В нем указывалось, что Кабарда и Балкария должны создать единую партийную организацию и единый советский аппарат управления. Областной съезд Советов в декабре 1922 года окончательно оформил образование Кабардино-Балкарской Автономной Области. Съезд избрал 30 членов облисполкома на паритетных началах. Председателем облисполкома был избран Б.Э. Калмыков, заместителем М.А. Энеев.

Таким образом, в январе 1922 года была образована Объединенная Кабардино-Балкарская Автономная Область в составе РСФСР. В последующем после принятия Конституции СССР была область преобразована в Кабардино-Балкарскую Автономную Советскую социалистическую республику.

Наши народы получили более высокий статус с характерными для автономного государства признаками: свою консти-

туцию, законодательство, обозначенную территорию, государственные органы. Заметьте, и такие символы государственно-сти: как Гимн, Герб.

Мы можем утверждать, что у кабардинцев и балкарцев имеется своя государственность, в рамках которой можно развивать язык, поддерживать самобытную культуру, сохранять социально-культурные ценности.

Отмечая столетний юбилей государственности, надо отдать должное тем, кто стоял у истоков создания, а потом активно способствовал развитию единой Кабардино-Балкарии. Это: Б.Э. Калмыков, М.А. Энеев, М.Г. Канкулов, К.Э. Ульбашев, А.Г. Мокаев, И.Л. Ульбашев, Х.К. Ахохов, Ч.К. Кудавев, Т.К. Мальбахов, К.Т. Тлостанов, Ч.Б. Уянаев, М.И. Гетгуев, Б.К. Чабдаров, Х.М. Кармоков, В.М. Коков, Г.М. Черкесов, Г.С. Губин, З.А. Нахушев, М.Н. Жабоев, М.Х.Туменов, И.Б. Бечелов, А.А. Чеченов, Т.Б. Егорова, Л.М. Федченко.

И еще: переход от одной общественно-политической формации к другой совсем неизведанной для России и Кабардино-Балкарии был крайне сложным. Менялись общественные ориентиры и ценности.

Предыдущие формы власти с Верховным Советом и советами на местах, естественно, были неприемлемы, надо было искать новые механизмы функционирования органов власти.

Безусловно, руководство республики учитывало влияние общественных организации, созданных по этническому признаку, некоторые из них, навязывали радикальные, неприемлемые решения. Дискуссия носила порой жесткий характер, противостояние сторон доходило чуть ли не до точки не возврата. Но все же, благодаря взвешенной и очень корректной политике руководства республики во главе с Коковым Валерием Мухамедовичем, был найден и согласован с общественностью вариант двухпалатного Парламента Кабардино-Балкарской республики. И, как показала практика, на том этапе это себя оправдало. На конституционном уровне были задействованы механизмы защиты прав и интересов субъект образующих кабардинского, балкарского и русского народов. Двухпалатный парламент КБР в определенной степени способствовал и защите интересов регионов с учетом проблем, касавшихся вопросов землепользования и функционирования органов местного самоуправления.

На первом этапе было очень не просто, эмоции порой зашкаливали, но умение и такт, авторитет спикеров Палат Нахушева Заурби Ахмедовича и Жабоева Махмуда Назировича, а также вице-спикера Федченко Людмилы Михайловны способствовали принятию взвешенных, отвечающих требованиям времени итоговых документов. Вообще хочу заметить, что и в последующем

руководители Парламента КБР Туменов Мурадин Хадисович, Бечелов Ильяс Борисович, Чеченов Ануар Ахматович, Егорова Татьяна Борисовна много сделали в становлении и организации деятельности Парламента Кабардино-Балкарской Республики, формировании традиций парламентаризма.

Будучи Министром труда и социального развития КБР, Председателем Избирательной комиссии КБР, Уполномоченным по правам человека КБР, мне приходилось участвовать в подготовке и принятии законов, направленных на защиту малообеспеченных граждан, семьи, материнства и детства, инвалидов и пожилых людей, детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, создании законодательства об избирательной системе, законов по защите прав и свобод граждан.

В последнее время в Кабардино-Балкарии сделано немало в области формирования гражданского общества.

При активной поддержке Главы республики Казбека Валерьевича Кокова, сделано немало в области формирования гражданского общества. Под это подводится организационная, правовая и нравственно-этическая база. В Кабардино-Балкарии практически завершено создание системных институтов гражданского общества. Этому подтверждение деятельность Общественной палаты, института Уполномоченных по правам человека, правам ребенка, правам предпринимателей. В подготовке юбилейных мероприятиях принимают участие представители как исполнительных и законодательных органов, так и некоммерческих, религиозных, правозащитных организаций, средств массовой информации. Это способствует консолидации общества, укреплению государственности, а также дает возможность, возрождать традиционные институты на новой основе, используя опыт реализации обычного права, накопленный в горских обществах, интегрироваться в общероссийское правовое пространство.

Уверен, столетие государственности Кабардино-Балкарии будет проведено на высоком организационном и политическом уровне, что будет способствовать дальнейшему поступательному движению республики по пути созидания, укрепления, мира, национального, межконфессионального согласия, единства и благополучия.

Б.М. ЗУМАКУЛОВ,
*уполномоченный по правам человека
в Кабардино-Балкарской Республике,
доктор исторических наук, профессор,
заслуженный деятель науки КБР и КЧР.*

АКЪАЙЛАНЫ Тахир

УУЧУЛА

«Жарыкъ толкъун» романдан

Андан сора кѣп кере келгенди Алий бизге. «Аны аякъ ызларын жол къуму жапмайды», – деген эди бир жол Зулкъай. Кертиси алай эди да. Бирде, алгъаракъда айтханымча, арткалары толу эт алып келеди ол, экинчиде ѳтмекле келтиреди. Бир жол а машок толу пиринч келтирип да юлешген эди. Сагъит бла мен, абаданладан бири айтып эшитген болурбуз, Алийни атына Огъурлу къонакъ деп атагъанбыз, ыразылыгыбызны ары сыйындырып.

Алий кѣрюннген сыфаты бла, этген иши бла да кѣкдегиле бу къыяма жерде жан суйреген къыйынлы мискинлеге болушлукъгъа жиберген файгъамбаргъа ушап келген эди бизге. Келгенде уа, къуруда аллай къонакъла келиучо болсунла биз суйгенлени, бизни суйгенлени да арбазларына! Айтханымча, арткалары этледен, гыбытны таза суудан толтуруп, къанжыгъасына да машок толу тууралгъан отун къысып, алай келгенди.

Жаннетлик Геллякам, жарлы анам, къарт Зулкъай да, билдирмезге кюрешгенликлерине, къазанны отдан тюшерине уа ашыгъа болурла. Сагъитни бла кесими уа небизни айтайым. Къарынларыбызда кѣкле кюкюрейдиле бизни, аууз сууларыбыз саркъадыла. Сени кѣлюнг кюлюрге да болур, огъесе ийнанмай окъунамы къоярса, Сагъит бла мен, не олтуруп, не сюелип, бир жерде туралмайбыз. Ары да ѳтебиз къазанны жаны бла, бери бурулуп да жанлайбыз аны къатына. Кесибиз а тылпыу ургъан жанында тохтайбыз да, аны хайда ичибизге тартабыз.

Аскерге бла Жабрагъа, Азаматха бла Чачийге, сора Сакинатха бла аны эгиз къарындашчыгъы Хамитге жолукъгъан болсанг эди, ма ала, бютюнда аланы аналары, айтырыкъ эдиле Алий келтирген хантланы татыуларын бла къыйматларын. Бу мен атларын сагъыннган сабийле Сагъитни бла мени тенглиледиле. Алай, биз экибиз Уллу дуппурну тѣппесинде этиучю оюнланы айтхан окъуна этмейме, тюгел арбазгъа чыгып да къошулалмаучу эдиле ала бизге къарыусуздан.

Аш амалтын къарынлары тулукъ болуп, бутлары бла билеклери кѣпчек болуп жатхан сабийлени кѣрмегенсе сен. Кѣз тюплери къаралып, эринлери жарылып. Мен а кѣргенме. Мен а Геллякамы бла Зулкъайны бир бирге: «Быланы харип къайсы алгъа, къайсы артха кетеригиди

белгисиз ансы, жашау жинклери ёчюлгендиле», – деп ахтынганларын кёп кере эшитгенме. Алий экинчими, ючюнчюмю келгенинде, бу эки кьарт: «Бир Аллахны кесинден сора, сени шорпаларынг кьутхардыла сабийчиклени жанларын», – деп тюбеген эдиле анга.

Алдузхан а харип кьалай этген эди! Жашы урушда жоюлуп, келини Кьумбелде ёлюп, аланы мен биягьында айтхан эгизчиклери Сакинат бла Хамит а Алдузханны кьолуна кьарап кьалгъандыла. Ма бу эки туу-дугъуну бууунчукьларындан тутуп чыкьгъан эди бир жол Алдузхан Алийни аллына.

Алай барды бу кьарт кьатын Алийни аллына, быстыр чарыкьлары бла кьумну жырып, туудукьчукьлары уа эки жанында жёбелеп. Эки билегин кьонакь таба созду Алдузхан, Алий да жюрюшюне кьошуп атлады бу кьарыусуз жанны аллына.

Алгъа Алийни боюнундан кьучакьлады Алдузхан, башын ары бла бери кёчюрюп, кюйсюз заманны ачы желлери кьууургъан жыйыртмакь эринлерин аны мангылайына бла кёзлерине кезиу кьысды. Сора кесин Алийден акьырынчыкь айырды. Артха атлады да, аны бетине кьарап суюелди. Кьонакьны бетин кесини ыразылыкьдан толу кьарамы бла ий-накьлай да бираз турду Алдузхан. Алий а, кьарамын кюйсюз ажалны кьолундан кеси сыйырып алгъан сабийчиклеге буруп, кьууанды.

Бу чакьда Алдузхан да бир сёз кьатышдырмай кьойса окьуна бол-лукь эди. Кёзю-кьашы бла да бек толу ангылатхан эди кесини ыразы-лыгьын Алийге. Алай аны бла кьандыралмады Алдузхан кесини кёлун. Эки кьолу бла башчыкьларындан алып, Сакинатчыкьны бла Хамитчик-ни кесине кьысды ол, ызы бла кесини кьырау кёзлерин Алийге кётюрдю.

Сагьит бла мен кесибизни Огьурлу кьонагьыбызны аллына чапмай кьалай кьалыр эдик! Бу жол а Аскер да бизге кьошулгъанды да, ючеу-лен болуп чапханбыз. Кьууанч тыпырлыла да болуп. Аскерни ауруу тёшегинден айырылгъанына кьууанып, Алий бир зат айтыргъа да те-биреди, Алдузхан сёлеше башлады ансы. «Былагъа бир кьарачы сен, жашым. – Эгизчиклени аркьаларындан азчыкь кьатылды Алдузхан, Алийни аллына тепчитди аланы. – Сен алгъаракьлада кёрюп кетген кьансыз-жансызлагъа ушаймыдыла бюгюн была?»

Экисин эки кьолу бла алып, Сакинатны бла Хамитни кесине тартды Алий, ол заманда адамла кеслери этиучю узун кьолан кампетледен бирерин тутдурду алагъа. Ол ууахтыда биз да сукьланып кьарагъан болурбуз, не сёз. Аууз сууларыбызны жутаргъа кюрешген болурбуз. Алай бизни да кёп термилтмеди Огьурлу кьонагьыбыз. Ол хуржунуна экинчи кере узалды да, тюз аллай юч кампет чыгьарды да, бизге юлешди.

Алий бу керти окьуна сыйлы жумушун бошарын хурмет этип сакь-лады Алдузхан. Андан сора биз кампетлеге болдукь, Алдузхан а бия-гьында жарты кьойгъан сёзюне кьайтыргъа ашыкьды, алай Алий, андан алгъа болуп: «Аллахны кючю кёпдю деучюсе да кесинг, Ыннака. Ма ол уллу, ол огьурлу кючю бла санга да болушду Аллах!» – деп кёллендирди кьарт кьатынны ол.

«Аллахыма айтырыгымы кечемде, кюнюмде да шыбырдай турама, жашым, – деди анга Алдузхан, – бусагъатда уа сангады айтырыгъым. Ах кюнюм жарлы, ары къачан кетедиле деп жилий эдим ансы, была бери къайтырла деген умутдан къол жуугъан эдим. – Жилимукъларындан къарылып тохтады Алдузхан, къургъакъ бутакълагъа ушагъан къаты бармакълары бла кёзлерин кепчитирге кюрешди. – Сени ахшылыгынгы къайтараллыкъ да мен туююл энди. Аллахдан къайтсын, огъурлу адам, сени бу чексиз игилигинг!» – «Аллахха шукур, Ынна. Сабийлеринги былай кёргениме мен да къууанганма», – деди Алий...

Не анамда, не Геллякамда эрттенликде мени уятхан адетлери жокъду. Ач кёзлери бла бетибизге къарамасын ансы, не кёп да жукъласынмы дей болурла? Аны ючюн болур, къыйын кёрюп, ачыуум да келип ачдым кёзлерими. Не анамы, не Геллякамы къолларыча болмай, къалай эсе да бир къатыла, бир сууукъла кёрюндюле бу къолла. Кёзлерими ачханымлай а, бар ачыуум чачылып, къыйын тийгени хычыуунлукъ берип къоймадымы дейсе! Ойнагъанмы этесе, Алийни бетин, мен жаным бла суйген бу огъурлу сыфатны, кесиме былай жууукъ биринчи кере кёргенимди! «Тур ёрге. Мени бла уугъа бараса!» – дегенинде уа, насыбыма ийналмай кёп турдум.

Бу жолгъа дери да миндире-миндире тургъанды Алий мени Къараторгъа. Къараторну сыртына къоннганым сайын, жер юсюнде жашагъан бирси жанладан эсе, мени энчилеп кётюрген бир аламан сезим уяныучу эди ичимде. Ат белинде баргъанча угъай, кёк бийигинде, тейри къылычны гыллыуча этип уча тургъанча суна эдим кесими.

Бу жол а кеси артха къысылып, мени уа иерни ал жанына олтуртханды Алий. Жюгенни билекликлерин да кесиме берип къойгъанды. Андан тышында уа, бирси жашладан айырып, кеси бла тенг этип, уучу нёгерге мени алгъанды! Ол да не, Къурчтырнакъны мени бууунума къондуруп къойгъанды! Бу уучу къушуна не эсе да бир башха ат айтады кеси да. Биз а, сабийле, Къурчтырнакъ деп къойгъанбыз. Аны да алгъа Зулкъайдан эшитгенбиз. «Къарачыгъыз ол тырнакълагъа уа! Уста темирчи къурчдан ишлеп салгъан кибик!» – деген эди алгъаракълада ол.

Ма алай барама мен бу жол. Да сора кёкню бийиги энди неге керекди манга. Тейри къылычдан ишленген гыллыучаны да не этеме энди. Бююннге дери, ётюрюкден не асыу, батырлыгъым андан жууукъгъа жибере болмаз эди, бу ангкытлыкъ къанатлыны турушуна-халына кенгден къарап суйюнюучу эдим, бусагъатда уа аны къуйрукъ къыйыры сакъал тюбюмю дыгъыл этдире барады.

Туурасындан къарагъан заманда былай уллу кёрюнмеучу эди бу къуш. Ол былай ауурду деп да турмай эдим. Арт кезиуде уа кийик аулакъны сезгенди дейди Алий, бир къужур оюнла да кёргюзте башлагъанды бу къанатлы. Билмей тургъанымлай, къанатларын, боран таууш да этдирип, эки жанына атады да, ма былай ахымы алып къояды.

Билегим да арыгъанды. Ярабий, инбашымдан юзюлюпмю кетеди бу сол билегим дерча болгъанма. Къушну ауурлугъуна уа къошула баргъан-

ча кёрюнеди. Сора, Алий мени төшекден асыры эртте чыгъаргъанды да, Къурчтырнакъ сабырыракъ болгъаны бла, теке къалкъыу эте башлайма.

Аллах кёргенден, бир кесек къалкъыргъа бек ыразыма, алай Алийден уялама. Энди уа, тап кёкню окъуна нек бузмайды бу шайтанлы къуш, элгенмем, тыярма кесими дейме хар жолдан. Ол къанат ургъаны бла уа мен да кесими ёрге атама. Алий а, мен аны бетин кёрмейме ансы, кюле болур ичинден, айып эте болур манга. Биргесине мени алгъанына сокъурана болур ол, сёзсюз. Не Сагъитни, не Аскерни алсам эди уа нёгерге, бу аман къоянжюрекден эсе дей болур.

Не ары-бери дей эсем да, Къурчтырнакъны жесири болгъанлай къалып турама. Нечик ариу затды, алан, бу къуш! Эки бутун сир къатдырып, бу омакъ башын ёрге атса, ёхтемлик бла ариулукъ бирге къошулуп, бир болуп кёрюнедиле кёзге, къанатларын боран этдирип керсе, хауа кенгине, кёк бийигине тартдырып тебиресе! Элгенген этгенлигиме, къушну таркъаймаз къарыуун да сеземе мен быллай чакъда, эркинликни ол къалай суйгенин, азатлыкъгъа къалай термилгенин да кёреме.

Аллыма да къарайма мен, онг жаныма, сол къолума да къарайма. Бу кенгликни къыйыры-чеги болмагъанына сейирсинеме. Ёрге бурама къарамымы, кёкню тюпсюз теренлигин кёреме. Алайды: теренди кёк, сора бийик да. Тюпсюз теренлик бла чексиз бийиклик. Бир ызгъа терен да, бийик да къалай болады бу кёк? Сора бу жер, бу тюз аулакъ а бийик да туююлдо, терен да туююлдо. Узун да туююлдо жер. Тёп-тёгерек кёреме ол, уллу гюрен. Кёкню этеклери уа ол гюренни эрин ызлыгъына къошулуп.

Ары уа бир къарачы. Кёкню этеги жерге къошулгъан ызлыкъда жанган къызыл ёртенни кёремисе? Уллудан-уллу жана, бийикден-бийикге кётюрюле келеди кеси уа. Кенген-кенгнге да жайыла. Ма бизни юсюбюзге да тёгюлдо энди ол ёртенни къызыл иссилиги.

Сейир туююлмюдю, Къурчтырнакъ да сезип турады бу тамашалыкъланы. Кёргени жокъду аны, – боккачыгъы кёзлерин жабып турады. Жаланда сезген этеди ол. Мен а кёрюп турама. Ма ёртенни алтын бояуу къушну юсюне тёгюлдо. Нечик омакъ болуп къалды, алан, бу къанатлы! Алай нек эсе да Къурчтырнакъ жаратмады бу тюрлю «омакълыкъны». Ма аркъа тюклерин ёрге кётюрдю ол, кёпчек этди. Силкинип-силкинип, бу жалгъан бояуну юсюнден кетерирге кюрешди. Болмазлыкъын кёргенде уа, къарачы мынга, къанатларын эки жанына быргъады биягъы шайтанлы! Ёртенни алтын бояуун кесини юсюнден эрттенлик хауагъа чачды.

Ариулукъ кёпдю бу дуняда. Жашауну не къыйын заманында да, заманны не кюйсюз кезиуонде да жокъ болмайды ол. Мени кёзюмю уа бу затха биринчи ачылгъаны бюгюндю. Эки къанатыны къыйырларын-чачакъларын эрттенлик кюнню алтын сууунда жибитеди да, аны бизни юсюбюзге-башыбызгъа чачып ойнайды бу къуш. Ма Къараторну къулакъларына да жетдирди бу жол алтын сууну тамычыларын, жалкъасына да жаудурду.

Жолгъа чыкыгъаныбызлы алай кѣп болмайды. Тѣгерегиме къарай, кесим иги таныгъан жерлени кѣре барама. Ма онг кьолубузда Уллу дуппур кѣрюнеди. Аны башында тюз жерчик барды. Сагъит бла мен, энди уа Аскер шуѣхубуз да кьошулуп, алайда ойнаучубуз. Жыгъышхан да этебиз алайда, кьол таш атып да эришебиз. Бичакъ оюнну да кызыдырабыз ол ѳзенчикде; бауурланы жерге салып, жингириклени жерге тиреп, билек къарыуубузну да сынабыз.

Сагъит кѣп болмай чыгъаргъан «тѣнгерешиу» оюнну да бек жаратабыз: дуппурну башындан тѣнгереп ким узакыгъа бараллыкъды, сора, артха айланып, дуппур тѣппесине ким алгъа ѳрлерикди деп эришебиз. Бек кыйынды бу оюн. Тѣнгереп тюшгенибизлей, кѣзюбюз-башыбыз тѣгерек айланып, ѳрге кьобалмай къалабыз. Ол халыбызда тик ѳрге чапхан, керти окъуна, тынч туююлдо. Алай кюлкюлю ишле кѣп боладыла да, кьоялмайбыз бу оюнну.

Бу жол тѣртеулен болуп келгенбиз Уллу дуппургъа. Мухадин деп бир жаш, къайдан чыкыгъан эсе да, кѣп болмай келип кьошулгъанды бизге. Кеси бизге кьошулгъаны бла кълмай, оюнларыбызгъа бир алапат тюрлюлерин кьоша да барады бу жаш. Сора ол бизден бираз абаданыракъды, аны себепли уа башчылыкъны, артыкъ кыйын да кѣрмей, анга берип кьойгъанбыз.

Кѣз байлана башлагъанды. Биз ючюбюз жолгъа тигеледик, Мухадин а артха бурулуп кетди. Ючюбюз, дуппур этегинде кълалып, бир бирибизге соруулу къарадыкъ да, ючюбюз да, бирча бурулуп, Мухадинни ызындан болдукъ. Бир кесекден Мухадин, бир уллу къарелди болуп, дуппур башында кѣрюндо. Кеси да жерде сюелген адамгъа угъай, хауада чайкъала тургъан бир эриши бодуркыгъа ушап. Мен а аны, кьоркыгъанымы кишиге билдирмезге кюреше, «кече сайын бу дуппурну тѣгерегинде тепсеп туруучу къара жинледен» бирине да ушатдым.

«Келигиз, энди уруш оюн этейик!» – деп тюбеди бизге Мухадин. Аллаи оюн билмегенибиз себепли, сейирсинип, Мухадиннге къаршы сюелдик. «Сиз «кызылласыз», – деди сора Мухадин, – мен а «акъланы» жанындан тасхачы болуп келгенме. Сиз мени бир таша жерде не эсе да бир хата эте тургъанымлай тутаргъа керексиз».

Бизге оюнну эбин ангылатханлай, Мухадин Уллу дуппурну биз бармаучу, тюзюн айтсам а, кюндозледе окъуна баралмаучу жанына ташайып кетди. Алайда бир батыу жер барды – «Къара жинни уясы». Ары таба кетгенин аякъ тауушларындан билгенбиз ансы, кѣзлерибизни кысып турабыз. Кесибизни да жерге жапландырып кьойгъанды Мухадин. Бу халда ненчагъа дери эсе да санагъынчы жатдыкъ да, андан сора кѣзлени ачдыкъ. Ол ууахтыда уа биягъында Мухадин кетген жанындан бир ачы кычырыккъла чыккъдыла.

Анымы эшитебиз, бизлей болгъу эди сени жауунг! Алай айтханлыгъыма, нѣгерлерим не халда болгъанларын билген да этмейме мен. Ол угъай эсенг, кесими барымы-жогъуму окъуна унутуп кьойгъанма.

Бир кесекден сора уа Сагъит бла Аскер да тюз менлей болуп тургъанларын кёрдюм.

Ол заманда кишиге билдирмей кьойгъанма ансы, нёгерлерими халлары менден онглу болмагъанына жарсыгъан угъай, кьууаннган окьуна этдим.

Сагъит не заманда да менден эслирек болуучуду. Ишни болушун теркирек да ангылар ол, керекли жерге менден алгъа да жетер. Бу жол а жеринден да нек тепсин. Сын кьатханлай, иги кесек сюелдик.

Кьулагъыма адам ынычхагъанмы, ит сынсыгъанмы, бир таууш эшитилди. Барыбыз да кьымсыз болдукъ. Бу таууш энгта эшитилди. Алай ол тамам «къара жинни уясы» табадан келди да, жерибизден тебалмай кьалдыкъ.

Къарасам, тюз да мен сюелген жерни ары жанындан бир кьарелди чыгъып келеди! Ахым кетди. Таулула айтычулай, жанымы кьолума алып секирдим артха. Аскер да алайдан юркген кьызыуу бла кесин манга уруп тыйылгъанды.

Артха бурулуп къарасакъ, Сагъит, ётюрюк айтмагъан эсе, ол алайдан кетмегенди, жер тюбюнден чыгъаргъа кюрешген кьарелдиге болуша турады. Аскер бла мен, нёгерлерибизден уяла, кеси кесибизге да налат бере, артха кьайтдыкъ. Мухадин бла Сагъит а аз да бизни кьайгъылы туююлдоле. Мухадин, кеси бусагъатда чыкьгъан тешикни кёргюзтюп, не эсе да айтды Сагъитге, сора экиси да алайда жапланып кьалдыла.

– Алан, хей! Бир затынгы кюйдюрмей, кьалай чыкьдынг андан?! – деп, Сагъит Мухадиннге сейир этип къарады.

– Кесим да сейирден ёлеме! Билемисе, исси туююлдою бу мыдых! Сууукьду! Суппа-сууукь!

Нёгерлерибизни бу кьужур ушакъларына сансыз болуп кьалай кьаллыкъ эдик, Аскер бла мен да ол тешикни эринине келдик, Мухадин бла Сагъитча, алайда жапландыкъ.

Уру артыкъ терен болмаз дейме. Тюбюнде бир уллу-уллу жинкле болуп жарыгъан кьып-кьызыл кьалын мыдых. Муну кёрген суюмей кьачырыр алайдан бетин. Мен а башымы артха алмадым: «Сууукъ мыдых боламыды да?!» – деп, Мухадин таба бурулдум. Кийимлери тютюн эте тура болурла дегенликденди къарагъаным а. Бети-кьолу да къара кесеуле болгъан болур деп.

Бу уру бла аны ичинде кьызаргъанла не затла болгъанларын алайсыз да билген болурса. Биз аны артда Алийден билгенбиз. Ол уруну ичине да тюшген эди Алий. Жютю бурунлу бир ючгюл темирчикни алып чыкьгъан эди кеси да андан. Чынгыз ханны садакъ огъуду деп кёргюзтген эди аны бизге.

Айтама да, Уллу дуппурдан оза барабыз. Мен а, бу хапарын айтхан ингирибиз эсиме тюшюп, къарамымы андан юзалмайма. Аны эследи дейме: «Батырла обасы», – деп шыбырдады Алий. Аны таба бурулургъа кюрешдим мен, бетине эркин къарарча болалмадым ансы. Алий а

мен сорлукъну ангылап кьойду: «Батыр» дегеними магъанасын, кесинг батырса да, билесе, «оба» деп а кьабыргъа айтабыз».

«Батырла кьабыры?!» – биягъы мен Алий таба бурулур гынтты э-дим. Алий а: «Хау, жигит, «Батырла кьабыры» дейдиле ол дуппурну атына», – деп жууаплады.

Тынгылауну ийгенлей, бираз бардыкъ. Алийни бу жарты-къурту билдириулери акъылымы кьозгъагъандыла да, зат айтмагъанлыгъыма, тынгысызма. Алий да сизди аны: «Кёп заман мындан алда бу тийреледе уллу урушла болгъандыла. Ол тёбени тегереги кьумну керемисе? Энтта кьызаргъанлай турады ол. Ма ол урушда ёлгенлени кьаны кьызартханды дейдиле былайны».

«Андан бери да кьызаргъанлай?!» – деп сейирсиндим мен. «Хау, къарындашчыгъым, хау, – деп, бушуулу ауаз бла айтды Алий. – Андан бери да, мындан арысында да. Адам кьаны алайды: сууугъан да этмейди ол, онгнган да этмейди».

«Сора уруш а нек этген болурла адамла?» – деген соруу кеси аллына ычхынып кетди тилимден. Алий анга жууап берир деп да сакъламадым, ол а айтды: «Бусагъатлада бошалгъан уруш а не ючюн болгъан суна-са? Биреуле, киргинчиле, сугъанакъчыла болуп, башхаланы жерлерин сыйырыргъа кюрешедиле. Ол башхаланы уа, кеслерини жерлерин кьорууламай, не амаллары барды?» – «Да жерле уа азмыдыла? Кёресе да бу къадар жерни! Аны ючюн, сыйынмагъан кибик, нек урушадыла?»

Тынгылауну ийгенлей, энтта бираз барды Алий. Мен соруууму унутхан окъуна этген эдим, ол а аны сагъышында тура кёре эдим.

«Эй къарындашчыгъым, сен алыкъа билмейсе. Заманынг жетсе, билген-ангылагъан да этериксе. Жерни да жер биледи. Туугъан жер! Ата-бабаланы жери! Багъасы бла кьыйматы анга жетген бир зат жокъду. Биз, таулула, энди бютюн терен тюшондюк анга» – муну уа Алий не эсе да бир ауур мудахлыгъы сезилген ауаз бла айтды.

Андан сора тыкъил болуп кьалды Алий. Аны бу айтханлары, ауа-зыны мудахлыгъы акъылымы кьозгъагъандыла. Аллай сагъыш, быллай оюм этеме деп билмедим, Къурчтырнакъ алай силкинмесе уа, кесим кесимден ажашханлай, кёп турлукъ болур эдим мен да.

Къурчтырнакъ башын ёрге атды, боюн, аркъа, къуйрукъ тюклерин да кёпдюрдю, кьаты-къаты силкинди. Ахырында уа, энди тынчаяды деп тургъанымлай, кьанатларын эки жанына бир хыны быргъады да, биягъы мени ёрге секиртди.

«Къарачы, таланган, бу сейирге! Бизни бир затдан да хапарыбыз жокъду, кьушубуз а, кёзлери-къулакълары да жабылып болгъанлыкъгъа, кёк бийигинде учхан кьанатлыны сезип кьойгъанды!» – деп сейирсинди ол ууахтыда Алий.

Мен, элгеннген халымдан иги да къутулалмай, ёрге къарадым.

Кёкню азат кенглигинде шош учхалай баргъан къяара кьушну кёр-дюм. «Ох анасыны! Нечик мазаллы затды ол!» – деп сейирсиндим. Алий

а: «Бек къарт кёрюнеди. Бир жүз жылны уа къууалагъан болур», – деп къошду. Къабырла болгъан тешемени артындан кётюрюлдю дейме кеси да. Бусагъатда уа, зыккыл къанатларын ауур-ауур къымылдата, аллыбызны сёдегей кесе келеди ол. Къушну ауанасы къара къойну юсюнден саулай сыдырылгъан жабагъыгъа ушайды. Къабыр тёбелени юслери бла суйреп келеди къуш ол жабагъыны. Бирде къабыр башында сюелген къургъакъ агъачлагъа илинеди ауана, бирде тюшген къабырны чунгуруна ташаяды, къуш а аны ючюн чырмалмайды. Не аз да ауурлукъ сезмей суйрейди. Чунгурладан сансыз тартып чыгъарады, илиннгенин юзюп-жыртып айырады.

Къуш кесини ауанасын Къараторну туякъ тюбюнден суйреп кетгенли иги кесек болады. Кёрген да этмейме энди аны. Алай андан айырылып да туююлме. Бек аздан жүз жылны къууалагъан эсе уа, аз сейир ишлеге шагъат болгъан болмаз ол къуш. Аз сейир хапарла айтмаз эди ол! Былайлада баргъан сермешлени да кёрген болур, тейри. Ма ол обада жатхан батырланы да таный болур. Ох анасыны уа!»

Къарт къушдан эшитирге суйген хапарларымы кесим къурашдыра, алада болгъан сермешлени кёзюм бла кёре, ол а не болсун, алагъа кесим да къатыша башлагъанымлай, Къаратор тохтап къалды. Алий а, атдан тюшюп, мени халымы ангылап, ышармыш этип къарады. «Сен бу тешню этеги бла алай ары ёте бар, мен а ары жанында аллынга чыгъарма», – дегенни ангылатды манга, кеси уа къабырла дуппуру таба бурулду. Алийден кёргенимча, эки аягъымы къымылдатдым, къабыргъаларына табанланы жетдирип, атны алгъа тепдирип гынтты этдим, ол а къулагъына да нек алсын.

Кесим ат белинде, Къурчтырнакъ да биргеме болгъанлай, кеси аллыма къалгъаныма бек къууандым. Жюген да мени къолумдады. Ойнагъанмы этесе! Суйсенг, уучу де манга, суйсенг, атлы де. Алай айтсанг, – тюз, былай десенг, – дурус. Алай болгъанлыкъгъа, не медет да, не амал, Къаратор ишими как этип турады. Дагъыда тыпырдатама аякъланы, жюгенни да ёрге бла энишге силкеме, ол а жеринден тепмейди.

Амалсызлыкъ къарамымы Алийни ызындан атама. Ол къабырла тешюне ёрлеп барады, мен а жолумдан бир атлам къоратмагъанма. Энди не этсин адам? Тешню аргъы этегинде жолугъурбуз деп кетгенди Алий. Анга не сылтау айтырыкъма артда? Атха айтханымы этдиралмадым дегенден эсе уа...

Мени жарсыуларымы ангылагъан кибик, Къаратор жеринден тепди! Кеси да, алгъадан билип болур эди, барлыкъ жолубузну тутду.

Тохта, бу адам былайда нек тюшдю атдан? Къайры барады ол, не излейди? Алийни ызындан къарадым. Кёзюме уа ол гитче дуппурчукъ, ол бушуулу кюн Геллякам бла Алий олтургъан тырхыкчыкъ, урунуп къалды. Ма Алий да алайгъа жете барады.

Энди билдим Алий былайда не ючюн тохтагъанын. Алгъадан окъуна билирге керек эдим мен тели. Тюз ол кюнча, къабырланы аякъ жан-

ларына жете тохтады да, алайда тобукъланды, эки кьолун эки кьабырны сыртына салды. «Бушуу не тюрлю болады?» – деп соргъаннга ол ууахтыда Алийни сюелген турушун кьргюзтюп кьоярыкъ эдим.

Мен таныгъан жерледен узайгъанбыз. Кюнню кезю да кесини жолундан танг кесек кьоратханды. Баргъаныбыз кьадар, жер да кесини бетин-сыфатын тюрлендире келеди, суратланы жангыдан-жангыларын жаяды.

Бир заманда не эсе да бир уллу кьарыу иерден ерге айырып кьойду мени. Кьурчтырнакъ да, мен да хылымышты болуп тюшдюк кьумгъа. Не болгъанын ангыламадым, шайтанлы кьушну, бауундан тартып, кесим таба сюйредим, кьарамымы уа, ахым кетип, ат белинде, гуппурланып, терк узая баргъан Алийни ызындан атдым.

Жюрегим кьыйналып, терен келкьалды болуп кьарадым Алийни ызындан. Мени бу шайтанлы кьуш бла бирге кийик аулакьда атып кетгени ючюндю ёпкелегеним а. Келюм толду, жилярыгъым бууду, алай бу халымда кеп турургъа тюшмеди. Алийни атдан кетгенин кёрдюм да, кьоркьгъандан эки кезюмю кьаты кьысып кьойдум. Кьоркьгъаным да, несин жашырайым, Алийге бир хата болду деп угъай, ол кьоркьуу артдаракъда келди, бу жол да бек алгъа кеси жаным ючюн болду.

Бир кесекден кезлерими ачдым, алай зат кералгъаным болмады. Ала уа жилямукьдан толуп тура кере эдим. Аланы кепчитгенимден сора, алгъа кьуйругъун булгъай сюелген Кьараторну, ызы бла уа жерге тобукъланып тургъан Алийни аркъасын да кёрдюм. Арабыз алай узакь болмагъанын да тергеп, ол унамаздан, мен кьоймаздан болуп, Кьурчтырнакъны бууунума орнатдым, сора, кьарамымы Алийни аркъа орамында тутханлай, атха минип кетеди бусагъат деп кьоркъама, ары таба атылдым.

Талакъ солуу этип жетдим алайгъа. Не эсе да бир жаныуарны терисин сыдыра турады Алий а. Кьол сырты бла терлегенлерин сюрте. Алий кьарамын манга кётюрдю. «Борсукьду. Ач кьарынны тойдургъаны бла кьалмай, борсукьну эти уа дарманлыкь да этеди», – деп ангылатды.

...Кьум толкьунлу сары тюзледен кьутулгъаныбызлай, керти окьуна бир ариу кьыртышлы жашил сыртлыкьгъа ёрлей башлагъан эдик. Жолубуз жингирик бурулуп кьалды да, энди бийик кьаяланы бирини акьсыл, бирсини кьонгур жаякларын кере, бирде кюн кьызыуун, бирде таш сууугъун сезе барабыз.

Тюз аллыбызда, ким эсе да балта бла жонуп сюеген сунарса, жютю мнойюшлю, сыйдам кьабыргъалы бир ариу ючюл кьая кёрюндю. Аны тулусунда уа, кьалын кекел болуп, бир кьужур терекле да. Ариулугъу бла сейирсиндирип кьоймай, бир хычыуун сериуюнлюк бла да кьууандырды бу кьая. Не зат болгъанын билмей кьалдым ансы, черек шууулдагъаннга ушагъан бир таууш да чалынды ол жанындан.

Аллыбызда сюелген таш кьабыргъагъа жууукь келдик. «Бусагъат Кьаратор анга тирелип тохтайды», – дедим ичимден. Былайда уа, жолу-

буз жингирик бурулуп, онг жанына кетип кьалдыкь. Сол жаныбыздагы тик кьяа бла онг кьолубуздагы терен кьол Геллякам айтхан таурухну эсима келтирип кьойдула. Геллякам бла анам, Зулкьай бла Алий бал татыуун чыгырып сагыныучу таула дуниясына келип кьалгьанча сундум кесими.

Тау жерни хауасы-сууу, ташы-топурагы да башхады дегенни кюн сайын эшитип тургьанма уллуладан. Алай тау дуниясыны бла кьум аулакьны арасында ёзгелик былай уллуду, былай теренди деп турмай эдим. Бу башхалыкьны уа бек алгьа Кьараторну туякь тауушу билдиргенди манга. Аулакьны кьум жолунда атны туякь тауушу хазна эшитилген окьуна этмей эди. Эшитилгенлери да анам, жастыкьны кьагьа туруп, кьол аязы бла этдириучю тауушлагьа ушай эдиле. Былайгьа киргенибизде уа, чаркь-чуркь тауушладан элгенген окьуна этгенме.

Кьоркьгьаным а неден болгьанды? Атны нал тауушларын кьяяла да кьатлагьанларын билалмагьанма. Бир уллу атлы жыйын ызыбыздан кьуууп келген суннганма. «Жетип, кьуршоугьа аладыла, бусагьат Алийни бла мени кьяядан атадыла, Кьараторну бла Кьурчтырнакьны уа алып кетедиле!» – деген кьоркьуу толтуруп кьойгьан эди саулай ичими.

Узакь бармай, ишни болушуна тюшондюм. Бусагьатда уа, не айтырса, ат белинде омакь-омакь эхчеле барама. Нал тауушла энди алай кьаты тиймейдиле кьулакьгьа. Кьяяны бийиклигинден, кьолну теренлигинден да алай бек кьоркьмайма. Хар зат кьууандыргьан этеди энди мени. Тамашагьа кьалдырады. Ма алайды энди барыуум – салкьын сериуонден бла кьууанчымдан кьярыла.

Кьурчтырнакьны халына уа бир кьярачы! Кьулакьлары, кёзлери да гам жабылыпдыла аны. Алай болуп тургьанлай окьуна, нечик толу сезип кьойгьанды ол бу байтамал тюрлениулени! Ары дери кьалкьыугьа кете да уяна, уяна да кьалкьыугьа кете келгенди бу кьанатлы нёгерибиз, кьяяла арасына киргенибизлей а, кёремисе, нечик кирпичдеп башлады!

Алийни окьуна сейирге кьалдырды бу жол Кьурчтырнакь: «Кёремисе, жигит, таулагьа келгенин нечик билип кьойду кьанатлы шуёхубуз! Ма алайды, кьярындашчыгьым, бу жашау дегенинг. Гургун да кьууанады, тешигин тапса, куркасына келсе, айыу да кьууанады. Кьуш да, кёресе, жумуртхадан чыкьгьан ууахтысында ёпкесине биринчи тартхан тау хауасыны татыуун унутмагьанды». Алий быгьынларына табан жетдирди сунама, Кьаратор жюрюшюне кьошду. Бир кесекден а Алийни: «Жаны ичинде болгьан кьадарда унутурукь да тьойюлдю!» – дегенин эшитдим.

Мени ол замандагы сабий акьылым тамата нёгерими сёзюню магьанасын толу ангылаялмагьанды. Артда тьошоннгенме мен аны кьыйматына теренден. Кьушну бла аны «жумуртхадан чыкьгьан жерини» арасында юзюлмезлик байламлыкьны юсюнден нечик терен ахтынып айта эди ол!

Бу тюрлю ауур ахтыныу-кючсюнюулени Геллякамдан бла анамдан кюн сайын эшитеме мен, ма бусагьат жилип кьаладыла деп да кьоркьа.

Ала уа, харип, жиямукъдан толу кёзлерин менден букьдура. Да ала тиширыуладыла дейме кесим а ичимден, бош къарыусуз затла. Алий а эр кишиди. Киши уа кишимиди! Урушха барып, фашистлени кырып, эл бла бир майдал да алып келген! Да сора тюз Геллякамча уа нек ахтына болур бу? Тюз анамча уа нек кючсюне болур деп сорама ахырында кесиме. Алийни ахтыннганы уа, бу къарыулу, бу деменгили кишини кючсюннгени уа ичими от этип кьойду, жюрегим юзюлгенча болуп кьалдым, аны эшитгенимлей. Алийни бюгер ауурлукъ да жокьду, мени сартын, аны сындырыр къарыу да жокьду. «Да сора уа?» – деп сорама кесиме. «Да алай эсе...» – деп арсарланама...

Биягьында тюз аллыбызда кёрюннген ючгюл кыая, жер тюбюне батхан кибик, жокь болуп кьалды. Бир кесекден а, бизни бла бир жашырын оюн бардыргъан сунарса, билмей тургъанымлай, сол жаныбыздан чыгъып сюелди. Сюелди дегенлигиме, биз анга жууукълаша баргъаныбыз кьадар, ол да онг жанына учхалай барады. Ол тюпсюз жарны эринине кьаршыдан-кьаршы кыса барады бизни.

Бир кесекден кьарасам, сол кьолубуздагъы чынгыл кыая да жокь, онг жаныбыздагъы тюпсюз кьол да жокь – кенг жерге кьутулуп турабыз. Уллу ташланы, кьайдан келип тюшгендиле экен кеслери да бери, кьонгур ёгюзле жатхан сунарса жан-жаныбызда, аллыбызда да. Кьаратор а, аланы аралары бла кьынгыр-мынгырла бурулуп, созулгъан иничке ызчыкьны тутуп барады.

Кьараторну юй тенгли кьонгур ташны кьатында тохтатды. Ат юсюнден бутун азмаз узатып, аягъын ташха салды Алий, бирси аягъын да, иерни юсю бла сюйреп, ары кёчюрдю. Ызы бла Кьурчтырнакьны кесине алды, ахырында уа, бош кьолу бла билегимден тутуп, мени да таш юсюне тюшюрдю.

Алий Кьурчтырнакьны боккачыгъын теши да, дуния эркинине кёз ачды Кьурчтырнакь. Хауа кенглигине кьанат керип, кьарс уруп кьарады ол. Кьурчтырнакьны кьууанчы Алийге да кёчдю. Ол да, ийнанамыса, кьолундагъы кьанатлыгъа ушап кьалды олсагъатда. Ант этейим, жаланда кьанатлары болмагъаны бираз жарсытады ансы, кьушдан кем туююлдо бу адамны кьууаннганы. Аны бу бийиклеге бла кенгликке кьарагъаны да тюз алайды.

Жюгенни иер кьашына илиндирди Алий, атны сыйдамыракъ жерчикге ётдюрюп бошлады да, кеси алайда бир бийик ташны юсюне минди. Не аз да ауурлугъу болмагъан сунарса, алай тынч минип кьалды кеси уа. Сыртлыкьны баш ызлыгъы таба кьарагъанлай, бираз сюелди ол, кьарманын берлакъ учхалатып, тёшно бу ташлы бетин да тинтди кёзлери бла. Ахырында уа, сансыз узалып, Кьурчтырнакьны инчигине илинемек кьысылгъан кьайиш баучукьну тешиди.

Не айтыргъа билмегенден тыйылдым ансы, айтхан угъай, кычыргъан этерик эдим бу чакьда мен: «Тешме бауну! – деп. – Кьушну кьачыраса! Кьурчтырнакьдан кьуру кьалабыз!» – деп кычырлыкь эдим.

Мен алай адыргы этгенлигиме, Къурчтырнакъ а, сейир-тамаша, учмады. Тобукъларын акъырын бюгюп, энишге чөгюп къалды. Алий, къушну не этеригин билип тура кёре эдим, онг къолун акъырын кетюрдю да, къушну сыртын бирси къол аязы бла сылады, не эсе да бир затла да айтды къушуна.

Иесини къолу сыртындан айырылыр-айырылмаз, тобукъларын хыны тюзетди къуш, башын ёрге кетюрдю. Ары жанына къарады ол, бери таба да бурду кёзлерин, сора кесин ёрге хыны атды. Къурчтырнакъ, кючлю къанатларын эки жанына быргъап, аланы сабыр-сабыр къагъа, тешню ёр сюренгисин тутуп, хауа кенглигине кетди.

Къууаннганымы, сукъланнганымы да бирге къошуп къарадым мен къушну ызындан. Ол а, мени бютюн бек сукъландырыргъа кюрешген кибик, къанат уруп, ёрге кетюрюледи бирде, бирде уа, къанатларын сир къатдырып, энишгерекге энеди. Алий: «Къанатларына жарау эте турады Къурчтырнакъ шуёхунг», – деп ангылатды манга.

Жараугъа алай кёп заман къоратмады къуш. Жолун тешню башына салды. Биягъы мен Алий таба тынгысыз къарадым. Аны терен сабырлыгъы уа мени къайгъымы не аз да селейтмеди. Ол угъай эсенг, ачыууму келтирди.

Къайгъылы да болуп, кёкню Къурчтырнакъ биягъында болгъан жерине къарадым. Къурчтырнакъны уа тапсанг, къойма! Ачыкъ жияларгъа аздан къалып, ауузумдан сёз чыгъаралмай: «Уо, бир мадар эт!» – деп, жиялумкъладан толу кёзлерими Алийге бурдум.

Алай бу кишини не къарамында, не сюелген жапысында тынгысызлыкъ жокъду. Мен, Къурчтырнакъдан къол жуууп, аны сыйытын ичимде кючден тыя турама, бу уа, кёремисе, ышармыш окъуна эте!

Бир заманда уа – ма сейир, ма тамаша – сыртлыкъны баш жютюсю кёк этегине къошулгъан ызлыкъны къаты дёрдени бла юздю Къурчтырнакъ, аны къыйырларын къанатлары бла эки жанына быргъады да, биягъында ташайгъан жеринден чыкъды.

Алий, эки кёзюм да къушдан алмагъанлай, алайда ташха да абынып, арлакъ атлады. Артха къарады. Сыртлыкъны берги бетини башы хауада омакъ жюзе келген къушха бурду къарамын. Мен, эки кёзюмю кёкге аралтып тургъанымлай, Алийни ауазын эшитдим: «Сен былайдан къарап тур, мен а, ким биледи, Къурчтырнакъгъа болушлукъ керек болуп иш къалса, арлакъ барайым».

Алий былайдан кетгени бла, Къаратор тынгысыз болду. Мен а аны къайгъылы туююлма. Битеу акъылым бла, саулай жаным бла Къурчтырнакъгъа байланыпма. Шо кёзюмю алмай къарайма анга. Ма андады зауукълукъ десенг! «Ма бу хауа кенглигини иеси менме. Кёкню бийиклери да – мени, жерни узакълары да – мени. Менме бу къудуретни патчахы-бийи!» – дегенча тутады Къурчтырнакъ хауада кесин.

Мени сартын, къушну учууун былай бир кёрген адам артда аны унуталлыкъ туююлду. Анга сейирсиннгенлей, анга сукъланнганлай

жашарыкды. Азатлыкъ. Ёхтемлик. Ариулукъ. Быланы барын бир ыз-гъа кѣрюп къояса къуш учууунда. Къанат къыйырларын хауаны алтын суууна аз-аз жетдире, алагъа жагъылгъан ариу бояуну кѣкню жашил сыйдамына жулдузла этип чача барады Къурчтырнакъ.

Алий а, Алий! Кѣкдеги къушхамы эришеди ол? Къайсы кийик бараллыкды алай! Къуш бла адам, адам бла къуш. Бири – кѣкню бийигинде, бирси – жерни кийигинлей. Мен а, туурадан къарап, бу экисине сейирсингенден бошамайма.

Къанатларын кенг жайып, кѣкню сыйдам кюзгюсюнде бир ариу учхалап бара эди Къурчтырнакъ. Энди уа, къанатларын артха жыйып, турушунлай зугул таш болду да къалды! Нечик терк тюшюп келеди кеси уа жерге! Жерге угъай, ма бу къаты, ма бу жютю ташлагъа тиерикди ол бусагъат! Алийни ары жанында гаммешлеге ушап жатхан мор ташланы арасына тюшдю къуш. Сау кѣрейим энди аны! Ташха жагъылды да, жер къаны болду!

Алий, аягъы басханны кѣзю кѣрмей, мыллыгын ары атды. Мен а ташдан секирип тюшдюм, дагъыда артха ёрледим. Амалсызлыкъ тепсеу этдим жеримде.

Бир заманда Алий юйден кем болмагъан бийик ташны башындан, мен иги да кѣргюнчю, энишге ташайды да, думп болду. «Энди уа Алийден да бошадым!» – деп, кесими ары таба атдым.

Биягъында Алий юсюнде кѣрюннген ташха ёшюн уруп кюрешдим, миналгъан а этмедим. Аны бирси жаны бла ётер гынтты этдим, ол да болмады – андан да уллу бир жютю мюйюшлю ташха тирелип къалдым. Бу эки ташны ары жанындан бир тауушла чалындыла къулагъыма.

Бу ташны тѣбен жанына атдым кесими. Тобукъларымы сыдыра, тырнакъларымы къобара, ташны сыйдам къабыргъасын ёшюнлеп башладым. Билген амалымы этип, болгъан кючюмю салып, таш къабыргъаны орта аласына дери ёрледим. Къолуму аны баш мюйюшюне атханымлай а, тобукъларым учхалап, тюбюне ташайып кетдим.

Кѣпмю кюрешдим бу таш бла, азмы ёшюнлешдим, не болса да, аны башына ёрледим. Алийни кѣргеним бла, былайдан тобукъланы кюйгени, тырнакъланы ачыгъаны да таушалды олсагъат. Кесими энишге атдым. Сейирсинип угъай, ышармыш этип къарады манга Алий. «Кѣремисе, нечик уллусун тутханды бу жол Къурчтырнакъ! – деп, тюлкю мыллыкны къулакъ артларындан къуйрукъ башына дери сылады. – Ма сени къууандырыр ючюн сайлагъанды кеси да бу уллу тюлкюню». Манга къарап ышарды.

Терисин соярдан алгъа, тюлкюню бауурун чыгъарды Алий, къабын-къабын кесип, Къурчтырнакъны яхшы сыйлады. Андан сора тюлкюню терисин сойду ол, учаны арт аякъларындан алып кѣтюре, ёрге къопду. «Бек тынгылы шорпа этдирликди бу уа», – дегенин а «арабызда къалсын» деген ауазгъа салып айтды ол.

БИРИНЧИ МЕКТЕБИМ

– Аллах алай кѣргю эди, кѣолундан келмейди ансы, хар бири-бизге бирер юй ишлеп берирге бек ыразыды Алий, кѣор болур эсем жанына.

– Хау, тейри. Кючю кѣарыгъанны артха саллыкъ туююлдо. Ажкыларын бла кѣолларын айтмайма, шо тили окъуна байланып тургъанлай... Кѣресе дагыда.

– Алайды, аурунгтас, алайды. Бир зат келтирмей окъуна келсин, ма былай кесин кѣргюзтгени да болушлукъду бизге. Аууз сѣзю уа нени тутады! Кесини жаны жапсарыр керекли болуп тургъанлай, бизни кѣ-любнозню кѣторюрге кѣарыу тапханы.

– Билемисе, сагыш эте келеме да, бир кѣужур оюмгъа тирелип тох-тайма. Акъылы не кѣадар аслам болса, кесини жашауун ол кѣадар тынч этерге амал табарыкъды да адам? Мен кѣргенден бла мен билгенден а, уллу акъылны иелерине бютюн кѣыйынды жашау этген.

– Керти айтаса, Аллах бирди, Жукай. Ма-а, бу Алий да...

– Бу акъыл дегенинг... Терен жукъуда болса да, ол угъай эсенг, туу-ра жан алыр ууахтысында окъуна сагыш этиуюн кѣоймайды адам. Кеси жукълап, чархы бошайып тургъан сагъатында да адамны акъыл тирмени тохтау-тыныу дегенни билмейди. Бурулгъанлайды тургъаны. Бирде кыстау, бирде сабыр ишлегени болур ансы, солууну уа билмейди акъыл. Алай бла уа кесини иесине да солуу алдырмайды.

– Нечик тап тизип айтаса, кѣор болайым, Жукай. Мен а башымы ичиндегин тилиме келтиралмаучума, жарлы.

– Не кѣадар кѣатышлыкъ барды бу жашауда, не кѣадар чюйрелик барды! Кѣаллай бир огъурсузлукъ барды да, неллай бир кюйсюзлукъ кѣайнайды бу жаханым дуняда! Кеси ъмюрюнде аланы кѣрюрден бла кѣторюрден кем болмагъанса сен да, бош айтама ансы...

– Кѣой, аурунгтас, кѣой! Айтхан окъуна этме аланы уа. Бири би-ринден жаратыла, бири бирин кѣозлай барадыла. Тенгиз толкунларына ушаш, алдагысы бираз чѣгерин сакъламай, андан да уллусу артындан жет да ур. Кѣпден-кѣп бола, керелене барадыла да, таланнган, кеслери уа.

– Аны юсюнден да кѣп сагыш этеме мен бу тынчлыкъсыз кюн-леримде бла жукъусуз кечелеримде. Адамны кесиндендиле ма ол сен санагъан палахланы барысы да. Огъур ишлеге бла ариу халлагъа бери-лип жашаргъа деп жаратханды кесини кѣулларын Аллах. Мамырлыкъда бла жарашыулукъда табарыкъсыз насыбыгызызны деп да юйретгенди Бийибиз. Ала уа, адамла, кеслерин ибилисге алдатып кѣойгъандыла. Ибилисни кѣанлы байрамларына кѣошулуп кѣалгъандыла адамла!

– Алай кѣреме, аурунгтас, алай кѣреме. Аман заманла келдиле дей-биз биз а. Жашау бузулду дейбиз.

– Ма алайды бу адам баласыны кѣылыгы. Заманны да терслейди ол, жашаугъа да жагъады терсликни. Былайда мени терслигим болду

дерге уа ётю жетмей кылады. Э-эй, эгечим, терсликни кеси боюнуна алыр ючюн, кыарыу керек болады адамгъа. Бек уллу кишилиги болмагъан адам терсликни кесине жюклеяллыкъ туююлду. Ма былайдады, эгечим, палахны башы.

– Бизни, багушха тенг этип, бу жаханим жерине тёкген киши, ичи алай тёгюлгю эди аны, бир сорчу, терс болгъанма дерикми сунаса ол? Сакълап бир тур! Терслигин а не санар, не ёнчелер кыарыу жокъ. Кыуру Алийни юсюнде болдургъан харамлыкъын алып кыарасанг окъуна, бир жюрекни жарыргъа уа, не кыаты жюрек ол эсе да, тамамлыкъ этерикди.

– Алийлени саны уа кыаллай бир болур! Жюз минг? Минг-минг? Аланы бушуулары от тютюню болуп жайылса... Шо бу кёкню бла жерни арасы ачы жалындан толуп кыалыр эди, тейри.

– Ах кюнум жарлы, Жукай! Бир кюнде юйюме келирме да, сабийими жюрегиме кысарма деген умутуна таянып жюрюгенди бу адам урушну отлу-ёртенли жолларында. Юйюне киргенинлей а, сабийини ууалгъан бешигине тирелип кыалгъанды. Кыатынын бла сабийчигин излей келгенинлей, былайда уа аланы кыабырларын кыучакъларгъа туюшду да кыалды насыпсызгъа!

Алийни да иги ишлеге бла насып жашаугъа деп жаратхан эди Алах. Аны кыатынын бла сабийчигин да. Кыалай болуп кыалгъанларын а кесинг айта тураса.

– Алай болду да кыалды, аурунг. Элия ургъан кыара турукъ болду да кыалды, насыпсыз...

– Бир жол, жапсарайым бу кыйынлыны, кёлюне асыу болурча, бир затла айтайым дегенликден башлагъан эдим, сёзюм а, кыалай болду эсе да, мен белгилеген ыз бла барыргъа унамай, терсине алып кетди. Тюз бусагъатда сен айтханча, кёрген кыйынлыкъларын санадым, ахырында уа кеси жангызлай кыалгъанына жетдирип кёйдум сёзюмю.

Тынгылагъанлай олтурду Алий. Бир сёз кыатышдырмагъанлай тынгылады айтханыма. Мен бошагъандан сора да, иги кесек олтурду алай. Неге эсе да тынгылагъанча болуп. Мен да олтурама жанында, аны сейирине кыарап. Кеси кесиме уа: «Шошлукъгъа да тынгылай кёреме бу адам, андан да бир хыйсап эте болур», – дегенни айта. Ол а, Алах ыразы боллукъ, кесини акыыл тирменине тынгылап олтура кёре эдим да! Мен аны иги жапсаралмай кыалгъанымы ачыуунда олтургъанымлай, ол мени жапсарып башламадымы!

«Бир-бирде ата-бабаларыбыз бла, нартларыбыз бла окъуна даулашырыгъым келип кыалады. Аланы бир-бир айтыуларын тюрлендирилгим келеди. «Кесим дегенни эринлери бирге жетмез». Да хар адам кыуру «кесим», «кесим» дегенлей турса, бу адамлыкъ, жандауурлукъ деген сыйлы ангыламла жокъ болуп кыалмазламы?

«Кесим ёлежакъ, кимге не бережакъ» деген а? Бу айтыуну биринчи жарымын кери быргъап, унутуп кыояргъады, мени сартын, тийишлиси. Адам, аны юсюнде чынтты адамны илишаны бар эсе, бу айтыуну экинчи

кесегинден тутуп жашаргъа керекди. «Кимге не бережакъ» дегендеди жашауну кыйматы. Адамны кесине, аны төгерегиндегилеге да къарыу берип турлукъ ма олду».

Сени да айтды ол, келининги бла ёксюз туудукъчугъунгу да айтды. Бирси тул къатынланы, аланы къарыусуз кьолларына къарап кьалгъан ёксюзлени да санады. «Сиз къатымда болгъан кьадарда мен жангыз туююлме», – деди ахырында уа.

– Да бизден а, харип, анга не? Не хайырыбыз боллукъду бизни! Ауурлугъубуз аны юсюне аууп. Кесини ауаралары да асыры озадыла, аны юсюне уа бизни жарсыуларыбыз да...

– Ма аны айтханды Алий кеси да!

– Ах мен жарлы! Тарыкъгъанды сора? Да тарыкъмай а...

– Хоу бирда! Ма бу ёксюзлеге, дейди ол, ала уа барысы да мени урушда жоюлгъан тенглери сабийлеридиле, керек болгъанымы сезгенимден къарыу алып жашайма дейди. Андан сора да бир затла айтханды Алий. Аны уа эсимде тутарма деп тура эдим. Ма былай бир тап, бир ариу айтханды кеси уа. Ашаргъа... Ашар ючюн деп... Угъай! «Ашар ючюн жашау угъай, жашар ючюн ашау керекди», – дегенди. Андан сора да... «Жашар ючюн жараргъа угъай, жарар ючюн жашаргъа!» – хау, тамам былай да кьошхан эди Алий.

– Жашасын, кьор болсун анга мен эгечи. Жарагъан а барыбызгъа да этеди бек.

– Бир сагъыш этчи энди. Кесини ол кысха айтыуна кьаллай терен, нечик кенг да магъана сыйындыргъанды бу адам! Агъачда терек болсун, тауда кийик болсун, бири бирине жарап жашайдыла бары. Бёрюле жыйын-жыйын болуп жашамаймыдыла, бири бирине жарап? Гумулжуклагъа уа бир къарачы! Кеппе-керти айтады Алий. Башхалагъа керек болгъанын сезмеклик жашау кюч болуп кьошулады адамны кьанына.

Бир кюн Геллякамы бла Зулкъайны арасында баргъан эди бу ушакъ. Ала юй салкынында олтуруп, мен а, хар замандача, башымы Геллякамы тобугъуна салып. Эсиме тюшюп кьалды да, бу эки да огъурлу кьартны ол кюннюгу ауазларын эшитгенча болдум, аланы жаныма багъалы бет орамларына къарап олтургъанча, тансыгъымы да алдым аладан.

Хапарын не эсе да бир мектепни юсюнден айтыргъа башлап, кеси уа терсине учхалап кетгенди бу суубаш деп тура болурса. Ол кыыма жыллада сабийлени жанларын сакълау эди абаданланы бек биринчи къайгырыулары. Аланы окъутуу, алагъа къара танытыу деген затлагъа уа алай кёплени акъыллары жетмегенди. Ол тюрлю ишни эсине келтираллыкъ, аны бла кюреширге кьолундан келлик жалан Зурум эди алайда. Ол да, харип, баш иесини саулугъундан бла шаулугъундан хапарсыз болуп, жангыз сабийини жанын сакълар къайгыдан кьутулалмагъанды.

Алийни мектеби уа... Бу Алий бла башымы безитдинг, дерге окъуна боллукъса. Жашырмайма, аны юсюнден айтып башласам, тохтай билмейме. Алай жаншаргъа асыры ёч болмаучуму кесинг билесе, бу адамны

юсюнден айтыр затларым асыры кѣпденди хапарланы жангыдан-жангысын чыгъара баргъаным. Да не этейим, хан кѳошулмай, жомакъ болмаз дегенлей, Алийни кѳолу жетмей, былайда жан сѳойреген адамланы шо бирини иши тындырылмайды сора.

Къайдан болса келтирген эски-бусху къанга сыныкъларын бирге жыйышдырып, мында уа чѳойле бла чѳегючмю табарыкъды, бирин бирине жыжым, темир жип хурттакла бла кысып кѳурашдыргъан гыбыж кѳтюртмесине таянып эди Зулкъай. Жукълап тѳойюлдо. Бу жаханым кызыуу бираз селейгинчи деп жатханды ансы, юй ичинде кечиналмайды. Отоуу, мынга отоу дерге не хазна жарасын ансы, эркинди. Алай, мында кесим жангыз къалсам, гытыны къабыргълары бирге кысылгъанча, башы энишге тѳошгенча болуп, солуялмай башлайма деучюдо кеси.

Бу къарт кишини кеси жангыз туругъа сѳоймеучюсюн абаданла угъай эсенг, Сагъит бла мен окъуна билебиз. Билгенибиз а, биз киргенлей, бети былай бир тюрлю жарып-жангырып къалады да, анданды. Ётюрюкден не асыу, Зулкъайны юйюне сугъулургъа ёч болгъаныбыз жаланда анга жан арутхандан а тѳойюлдо. Татлы тилли къартды харип Жукай, чомарт кѳоллу адамды. Бу жол да айтханды ол кесини ариу сѳезлерин, бирер гыржын къабын да тутдургъанды бизге.

Зулкъайны кѳтюртмеси алашачыкъды. Ол, айтханымча, таяныпды, Сагъит бла мен а, хар замандача, кѳтюртме аллында юй тѳубюне олтуруп къалгъанбыз. Биз Зулкъайгъа, ол бизге къарап, бетлерибиз да бир тенгшиликде. «Кеси – бир къарыш, сакълалы – минг къарыш» деген жомагыны алгъынгы жолдан къалгъан кесегин айтдыра турабыз кесибиз а.

Сагъит бла мен аркъаланы эшик таба бурун олтургъанбыз. Аны себепли, сора Зулкъайны жомагына асыры берилгенден да, эшикден ким эсе да кире келгенин кѳонакъбайны, жомакъны да бир сейирлик жеринден юзюп, ёрге кѳобуп къалгъанындан билдик. Бурулуп къарасакъ, ол а Алий!

Зулкъай бла, анга уллу намыс этгенин да билдирип, тынгылы саламлашды Алий. Андан айырылгъаны бла уа бизни да эсгерди: бизге да, тюз Зулкъайгъача, кѳол, салам да берди ол, башларыбызны да сылады. Алай иш аны бла бошалмазлыгъын билебиз да, умутлу кѳзлени аны бетинден алмайбыз.

Кѳеп термилтмеди бу жолда да Алий. Кѳолун хуржунуна сукъду да, эки къурт чыгъарып узатды бизге. Бу къурт дегеним а, сен биле да болмазса, къазах бишлакъны бир тюрлюсюдо. Кѳоздан аз уллуракъ болур, аллай тѳегерек ийленип къатдырылгъан тузлу бишлакъ.

Кѳуртларыбызгъа тишлени илиндире, ала уа бек къаты затладыла, Сагъит бла мен бир бирге къарашдыкъ. Да энди биз мында туруп этеригибиз жокъду дегенни ол мени бетимде, мен аны бетинде окъудукъ да, эшик таба бурулдукъ. Биз алайгъа жетерге уа, бир бѳелек сабий, жашчыкъла-къызчыкъла да бар, абаданыракъла-гитчеле да бар, быттым этген кѳозула кибики, эшик жеписине тыш жанындан буштукъ болуп къалдыла.

Зулкъайны жомагына, ызы бла уа Алий берген къуртлагъа болуп, унутуп къойганма ансы, бюгюн бери жыйыллыгыбызны биле эдим. Зурумну кѣргенимлей а, сабий жыйынны артындан ышыра келеди ол, хар зат эсиме тюшдю.

Сагъит бла мен артха ыхтырылдыкъ. Сабийле, дауур-дууур да эте, юйге кирдиле. Зулкъай, халына кѣре, анга киши зат билдирмегенди, сейир болуп къарады келгенлеге.

– Бу сабийлени анда-санда былай бирге жыя туругъа деген эдик Зурум бла мен. – Алий Зулкъайгъа бурулду. – Къарагъанбыз да, сени отоуундан сора, аллай ишге жарарча жер тапмагъанбыз.

Зулкъай зат айтмады. Сабийлени не хыйсапдан жыясyz деп окъуна сормады ол. Алий бир болмачы ишле бла кюрешмезлигин билмеймиди?!

– Ай жаш, артмакъла тышында къалгъандыла, аланы бери келтирчи! – деп, Алий манга сѣлешгенин, анга къарап болмагъанлыгыма, билип къойдум. «Ай жаш» дегенни менден бирсилеге (алай нек этгенин ол заманда ангылаялмагъанма) айтмайды Алий. Ол мени энчирек кѣргенден этеди алай.

Ол буйругъун манга бергенине къууандым. Къууанган сени болсун, бу къадар сабийни аллында махтандым, ёхтем къанатланы кердим!

Будуман болуп чыкъдым да, артмакъланы да сюйреп, мычымай къайтдым. Алий, бир къолуна артмакъланы алып, бирси къолу бла башымы сылады. «Ыхы, уллу жаш бол!» – дегенни да айтды ол, артмакъланы кѣтюртме юсюне сала.

Не затха эсе да экили болгъаннга ушап. Алий ары бла бери къарады.

– Сабийлени былайчыкъгъа олтуртуп къоярмы эдик? – Зурум, Алийни сагъышын ангылап, отоуну бирси къабыргъасы таба атлады. Алий угъай демегенден сора, бизни да алайгъа чакъырды ол, бирер жерге олтуртду.

Зурум кѣргюзтген жерни жаратмадым мен. «Жерни» деп бош айтдым. Не башхалыгъы барды, сабийле барысы да юй тюртю топуракъгъа олтургъандыла. Сагъитни бла мени бир бирибизден айырып олтуртханды Зурум. Ма олду мен жаратмагъан. Къарасам, Сагъит да къаштлю болуп олтурады, бери жанындагъы къызчыкъгъа да къынгыр къайырылышып.

Эркинлик сурай иш кюрешмедим мен былхымсыз. Алайда олтургъан къызчыкъны бир жанына тюртдюм, барып, шуёхуму жанында орналдым. Хыныракъмы къатылгъан болур эдим, къызчыкъны ачулу ауазы эшитилди. Хоу бирда, акъылмы бѣллок эдим мен анга! Бурулуп да къарамадым.

Сагъит манга ыразы болгъанын билдирип къарады. Алай Зурум а артыкъ бек жаратмады мени озгурлу къылыкъсызлыгымы. Эте айланган жумушун иш да бѣлюп, мени аллыма келип къалды ол. Мен а не олтурама жеримде, бир зат да ангыламагъан кѣзлерими Зурумгъа жандырып: «Хар къуру жапсарып, кѣл этдирип туруучу, жолукъгъаны

сайын, жарык сёлешиучю бу огъурлу адам бюгюн нек тюрленип кьалды былай?» – деп.

Мени кёзлеримдеги адыргылы сорууну тюз окъугъанды Зурум, сейирсиннгеними, тынгысыз болгъанымы да кёргенди. Алай бетинден жумушагъанды деп билинмейди. Охо, – дегенни айтды ол, кеси уа артхаракъ турду. – Бу жол сен суйгенлей болсун. Мындан арысында уа, – ауазын кётюрюп, бирсилеге да къарады, – барыгъыз да билип къалыгъыз: устаздан эркинлик алмай, не жеригизден кьобаргъа, не зат айтыргъа жарарыкъ туююлдо. Айтырыгъы болгъан а кьолун кётюрюрге керекди», – деп, кьолну къалай кётюрюрге керек болгъанын кёргюзтдо.

Зурум, бизни аллыбыздан бир жанына кетип, жерин Алийге берди.

– Ай не медет! Быллай жерде, бу халда башларгъа керек туююл эдигиз сиз окъууну. Охо да, жараулу, жарык отоулада олтуруп окъур кюнле да келирле бир заманда. Бюгюнлюкде уа, быллай жерде, бу халда окъуна болсун, башларгъа керексиз. – Сагъышха кетип, бираз суюлди Алий, бетине умут жарыгъын чапдырып къарады бизге. – Зурум айтханны унутмагъыз. Бюгюнден арысында сиз окъуучуласыз. Мектебиз кесиби суйгенча туююл эсе да, сиз чынтты окъуучуласыз. Жазаргъа, окъургъа да юйренириксиз мында, сурат ишлерге, эсеплерге да юйренириксиз. Ишибизни бек башы олду. Алай а, биягъында Зурум да айтды, кесигизни низамда тутаргъа да юйренирге керексиз.

Хар затны кесигиз кёре, ангылай барырсыз дегенликде сёзюн бёлюп, Алий артмакъларыны къатына барды, сора бизни угъай эсенг, Зулкъайны окъуна тамашагъа кьалдырып, не эсе да бир къанга кесеклени чыгъарды артмакъладан. Зурум а терк окъуна ангылап кьойду хар нени. Къанга кесеклени Алийни кьолундан алды ол, келтирди да, хар бирибизге бирерин, алагъа бирер мел сыныкъ да кьошуп, тутдурду.

Алий да жумушсуз туююлдо. Бизге бергенлеринден иги да уллу бир къанганы кётюртме арты кьабыргъагъа суюди ол. Биз а – Сагъит, мен, Аскер да кьошулуп – къангачыкъларыбызгъа къарайбыз. Бир бирге да кёргюзтебиз аланы. «Нечик сыйдамчыкъладыла». – дейди бирибиз, кьол аязын къангачыгъыны бетине ышый. «Къалай ариу боялгъанды!» – деп кьууанады бирси. «Былай тюз къалай тарталгъан болур бу ызыкъланы уа», – деген сейирсиниуле да эшитиледи.

Бу ууахтыда мектебизге, Зулкъайны отоуна алай атап кьойгъанбыз, Фаризат кирип келди. «Огъурсуз къатынды бу. Хар кимге кьынгыр къарап сёлешеди. Битеу дунягъа бирча ачуланыхъ жашайды бу насыпсыз Фаризат», – дегенди бир жол Зулкъай мени Геллякама. Ол а: «Не билеим жарлы. Бу кюйсюз жашау, бу бушуулу кьадар болур биз жарлыланы алай этген», – деп кьойду.

Муну айтханым: сабийлени арасында бу къатындан кьоркъмагъан бла анга суююп жолукъгъан бири болмаз. Аны былай уурух-суурух болуп киргенин киши да жаратмагъанды. Биз ючюбюз а, Сагъит, Аскер,

мен, кѳууанып кѳарадыкъ аны таба. Бизни кѳууандыргъан а Фаризат буунчугъундан тартып келген Омарчыкъ болду.

Омар анасына ахырда ушамайды. Тынч затчыкѳды. Кѳылыгы – ариу, кеси – жууаш. Биз а, ол бизден иги да гитче болгъанына кѳарамай, огѳесе алай болгъаны ючюнмю, тюгел Уллу дуппургъа элтмейбиз ансы, биргебизден айырмайбыз. Фаризат а, аны да биле тургъанлай, кѳутуруп башламаймыды!

– Кѳайсыгъыздан аманды да, кимигизден учузду мени сабийим! Аны бырнак этип, сиз а, арагъыздан чыгъарып! Кесигиз а, кѳалмай, бери жыйылып! Аны сизге кѳошаргъа мен ыйлыкѳмай эсем, сиз а нек тюрт этерге кѳалдыгъыз муну?! – бу затланы бизни таба айланып кюкюреди Фаризат, ызы бла уа таматалагъа бурулду. – Огѳесе сенмисе мени сабийимден жийиргеннген? – деп, Зурумгъа быргъады кесини ѳртен маталлы кѳарамын Фаризат. – Шо сен да дѳрденинги кѳобарамы башладынг? Шо сен окѳуна кикирининги кѳызартамы башлагъанса энди! Мен айтып кѳояма, ахшы кѳыз, сен а эшитип кѳал: мени сабийими биреунюкюнден эниш этип унарыкъ туююлме, – деп, солуундан кѳарылып тохтады да, кѳарамын Алийге кѳечюрдю.

Бу ууахтыны хайырланып, Зулкѳай бир бѳлек сѳз кѳошду, алай Фаризатда кишиге бет этер, биреуню айтханына кѳулакъ салыр акъыл жокѳду. Омарчыкѳны да ызындан сюйрегенлей, ары атады кесин, бери урады, ауазына шибиля тауушла берип, кѳулакѳланы чанчдырады:

– Да сен а, не айтырса: жанынг – сау, санынг – тири. Кимни эсе да эри, кѳайсы сабийни эсе да атасы урушда ѳлгени санга неди? Айланаса ат белинде. Мени кибик ким болалыр деп жюрюйсе!..

Андан эсе, кѳарамагъан болгѳу эдим бу чакѳда Алийни бетине. Ма бусагъатда да, санга хапар айта, ол кѳз аллымдады. Фаризат да сюеледи, тюз ол ууахтыдача, Алийни аллында. Кѳкню кюкюретеди ол, кѳаяланы тепдиреди. Мен а акѳылым, жаным бла да Алийге берилип кѳалгъанма.

Ма былай мен кѳре, Алийни кѳз тюплерине бир эриши кѳара тырмыла чыгып кѳалдыла. Бет кѳаны уа бир кѳызара, бир агъара. Фаризатны айтханлары, сѳзле болуп, Алийни кѳулакѳларына бармайдыла. Кюйсюз кѳамичиле болуп, аны аркѳасына-аркѳасына тиедиле. Аркѳасына угъай, Алийни ол жалан, ол жумушакъ жанына тиедиле бу ачы кѳамичиле. Тийген жерлерин кѳама ауузуча кесе, кѳызгъан темирча кюйдюре.

Кѳремисе, керти окѳуна, башын инбашла арасына букѳдурургъа кюрешеди бу уллу, бу кѳарыулу да киши. Башха амалы болмагъандан. Аркѳасы да бир тапсыз-тапсыз бурушланып ийиледи. Эринлерин а, чайнай-чайнай, кѳзыл-ала этди да кѳойду.

Фаризат а не тохтамайды, не тынмайды. Алийни угъай эсенг, Зулкѳайны окѳуна апчытханды бу ибилис кѳылыкѳлы кѳатын. Зурум а, харип, бу жууаш, бу жумушакъ адам, не айталгъаны, не эталгъаны болмай, мюйюш аумасына кѳысылып кѳалгъанды. Болсада бир заманда уа, элгенип уяннганча болуп, башын хыны кѳетюрдю ол, Фаризатха ачыулу кѳарап, эшикден тышына болду. Зулкѳай эслегенча кѳрюндю ансы, не

Алий, не Фаризат акъыл бѣлмедиле Зурумгъа. Алий а, биягъыча, буюкъгъанлай къалды.

Ма алай кѣк кюкюрей, элияла атыла, шибияла ура тургъанлай, ол ачы тауушла бир ызгъа дыркъ юзюлюп къалдыла. Билмей тургъаныбызлай, отоуну ичин толтуруп къойгъан бу сангырау шошлукъ Фаризатны къычырыгъындан аз элгендирмеди бизни. Къарасам, Геллякам кирип келеди эшикден. Аны ызындан а – Зурум.

Отоу ичинде бу хычыуун шошлукъну орналгъаны Геллякамы келгени бла байламлы болгъанын билдим, татлы ыннамы сыйын-къачын адамла былай бийикде жюрютгенлерин а артда ангылагъанма. Гелляканы кѣргенлей, турушуна сын болду Фаризат, къол аязы бла ауузун жапханлай, эки кѣзюн Геллякадан къачырыргъа кюрешди. Геллякам а, бир ариу сабырлыкъда тутады кесин да, Фаризатны аллында тохтады.

Фаризатны бетине къарап, башын эки жанына чайкъай бир кесекчик турду Гелляка, иши аны бла тамамланып къалгъанын билди. Кетип къалыргъа эди, баям, мураты, эшик таба бурулду ол. Фаризат да аны ызындан атлады. Экили болгъаны билине, Гелляка арлакъда тохтады. Фаризат да жеринде тирелди. Биз а, уллула-гитчеле да, къымсыз болуп къарайбыз.

Геллякам, артха бурулуп, Фаризатны бетине къарады. «Ай, Аллахны налаты болсун санга!» – деп, ахтыныу бла шыбырдады ол. Фаризат а, биягъында дуняны буза тургъан къатынды деп ийнанмазса, ма былай хууери болуп къалды. Бетин адамладан букъдурургъа кюрешеди кеси уа.

Геллякам Фаризатны аллында атлады. Фаризат а, Гелляка кеси ёмюрюнде бир сабийни къуймучуна къол аязын жетдирмегенин биле тургъанлай, къоркъгъан этди андан. Омарчыкны аягъын да басып, артха сюрюшдю.

Гелляка, Фаризатха кѣз-къаш окъуна бермей, Омарчыкны бирси къолундан тутду. Фаризат, ангылапмы-ангыламаймы, къолун Омарчыкны бууунундан айырды. Бирси къол аязын жашчыкны тѣппесине сала, Геллякам къарамын бизни таба бурду. Олсагъат окъуна Геллякамы аллына табылдым мен.

«Элт, балам, жашчыкны, къатыгъызда олтурт. – Аллына былай терк келип къалгъаныма къууанды Геллякам. – Сагъитге бла Аскерге да айт, бирегизден айырмагъыз. Кесине да сакъ бола туругъуз, алыкъа къарыусузчукъду харип бу. – Сора, Фаризатха айланып: – Сен а бусагъат окъуна юйонге бар. Бар да, кесинг жангыз олтуруп, былай бир иги сагъышлан. Къаллай адамны жюрегин къыйнадынг бююн сен! Къаллайла жаншадынг, бу къадар сабийни да юсюнге къаратып!..» – деди.

Гелляка бла Фаризат кетдиле. Зурум Зулкъайны бла Алийни къатларына барды. Терен шургулукъда, сѣлешген угъай эсенг, бир бири бетлерине да къаралмай, иги кесек сюелдиле бу ючюсю.

– Да не этгин энди. Алий... Бек ушагъыусуз иш болду, алай... Фаризатны да ангыларгъа кюреш, – деп, Зулкъай, артха атлап, ауурлугъун

кётюртмесине бошлады. Энишге ийилип, талчыкыгъан тобукъларын сылады.

– Ангылайма, Зулкъай. Хар затны кёрюп турама. Ангылап турама хар кимни. Сен жашынгдан хапар билирге къалай термилип жашагъанынгы билеме, Зулкъай. Ма бу Зурум эгечибиз, кеси баш иесинден тюнголюп, жашчыгъын а атасындан умутлу этгенлей тургъанын да билеме. Жангыз жашы урушда ёлген Гелляканы жюреги къалай кюйгени туурады манга, Зулкъай. Аны замансыз тул болуп, ёксюзчюгюн сакълап къалгъан келинини ичинде гюрюлдеген бушуу ёртени мени жанымы да кюйдюреди. – Алийни солууу тыйылды. Кеси айта тургъан ёртенни ачы жалынындан къарылгъанча болду ол.

Зурум, жилимукъла мутхузландыргъан къарамын жерге тирегенлей, жаулукъ къанаты бла кёзлерин сюртюрге болду. Бу асыл тиширыгуну амалсызлыгына къарап туралмады Зулкъай, бетин Алийге кётюрдю:

– Хау, тейри. Алий къарындашым, ичлеринде бушуу ёртени жаннганланы санап окъуна бошаялмазча болдукъ.

– Бу сабийлеге уа бир къарачыгъыз сиз! – Солууун къыйналып айландырды Алий. – Аланы кёзлерине бир къарачыгъыз! Ичинден сабий жарыгъы ургъан шо бири болса уа! Мутхузла, мудахла. Жарсыулула, бушуулула. – Кесин айтханыны кертилигине бютюн терен ийнандырыргъа кюрешгенча, бизни таба къарады. – Атасызла тёлюсю. Ёксюзле тёлюсю.

– Къарар-жарар адамларын тас этген насыпсызла! – Зурум жилим-сырап къошду.

– Сизни барыгъызны, ма бу сабийлени да атларындан айтмадымы да Фаризат манга ол тырманын! – къалай эсе да бир къужурла эзилип чыкъды бу жол Алийни ауазы.

Зулкъай бла Зурум Алийни оюму бу жанына бурулуп къалыр деп турмай кёре эдим. Ким эсе да жаякъларынамы урду дерча, алай элгенип къарадыла бу экиси Алийге. Зурум кесин артха атды. Эринлери къалтырай, жилимукъдан толу кёзлери кенг аралып, сын къатды да къалды ол. Бир кесекден а къол аязын эринлерине къысды.

– Алий! Ай таланган! Сен... Къалай да келтирдинг ол буруш оюмну акъылынга!

– Кёлюнг бла айта болмазса, таланган! – деп, Алийни кёзюне дау айтхан халда къарады Зулкъай.

– Билмейме, Зулкъай... Алгъын да бир айтханма. Сиз барыгъыз да, бютюнда ма бу сабийле, жолукъгъаныгъыз сайын, тырман этип къарыгъан сунама манга. Кёзлерими букъдурургъа кюрешеме хар биригизден. Хар биригизден, аллыгъызда тобукъланып, кечгинлик тилеригим келеди.

Зурум Алийни аллына атлады. Бир зат тилерикча къарады аны бетине:

– Алий, къор болайым жанынга. Биз санга къууанып жашайбыз. Санга таянып, санга ышанып жашайбыз. Фаризатны айтханы уа... Ол кесин тыялмады, харип. Сен а, бир акъыллы адам, алай айтып... Кимди мында санга тырман этерик? Санга не ючюн этерикди ким да тырман?!

– Къалай ангылатайым сизге кесими халымы? – Зурумгъа сорду Алий, Зулкъайгъа къарады. Ала зат айтмагъандан сора уа, аллын бизге бурду. – Сиз да къарайсыз бу сабий кѣзчюкlege, мен да къарайма. Сизге бир зат да айта болмазла бу сабийлени кѣзлери. Манга къарагъан чакъларында уа, алай бош сѣлешип къоймайдыла ала – кычыргъан этедиле. «Мени атамы къайда къоюп келгенсе сен? Мени атамы анда атып нек кетгенсе? Мени атам ёлюп, сен сау къалгъанынг къалайды, некди?» – деп кычырадыла манга ол сабий кѣзчюкле. Аллаи даула айтадыла.

Зулкъай бла Зурум бизни таба къарадыла. Алий а сѣзюн бѣлмеди.

– Гелляны бла аны келинини кѣзлерине да къарайсыз сиз, Фаризатны бла Асиятны, Нюржанны бла Бакъыятны, бирси къатынланы кѣзлерин да кѣресиз. Ала да къарайдыла сизни бетлеригизге, бир бири кѣзлерине да. Сизни арагъызда мен бири биринден бет бургъан адам эс-лемейме. Ачыкъдыла, тазадыла кѣзлеригиз. Мени таба бурулгъаныгъыз болса уа, биягъында мен айтхан тырманла бла даула эшитиле, кѣзлеригиз бетими кюйдюре башлайдыла.

– Жанынг асыры халалдан, жюрегинг асыры тазадан кѣрюнеди санга алай. Ансы, Аллахны аты бла къаргъанайым, санга ол тюрлю ниет бла къарагъан шо бирибиз жокъду! – Зурум кызыу ауазгъа салып айтды. – Ма туура Фаризат окъуна! – эшик таба кѣргюзтдю.

– Кесинги бу тюрлю халынгы алгъын да бир айтханса. Кесинг кесинге жолукъдура айланаса сен бу болмачы тырманланы. Ол керексиз дауларынг бла кесинг бууаса кесинги. Ма бу кыыз айтханлай, – деп, Зулкъай Зурумну кѣргюзтдю, – тырманларынг бла дауларынг бары сени кесингдендиле.

Зулкъайны бетине ыразы болуп къарады Алий, ол тохтагъаны бла уа айтды:

– Бу Фаризат а, таланган, бюгюннге дери жан-жанымдан тауушсуз эшитилип тургъан тырманланы бла дауланы бетиме хыны быргъап къойду да!..

– Биринчи дерсибиз – ала билгеннге керти да уллу дерс тюйюлмюдю бу? – аны бла бошалды.

Сагъит бла мен, аналарыбыз аз-маз къара таныгъанлары себепли, харфланы барын да билебиз. Ол а не болсун, ариу жазабыз деп махтаналмайма, алай тукъумларыбызны бла кеси атларыбызны тизалабыз. Харфланы бир бирлерине къоша, артыкъ къыйын болмагъан сѣзлени да окъуялабыз. Муну айтханым: дерследе къалгъанладан онглу боллугъубузну билип, Сагъит бла мен, не айтырса, кеси кесибизге баз болуп, махтанып олтурабыз.

Ма алай, мектепде бизни аллыбызгъа ёталлыкъ жокъду деп тургъаныбызлай, Аскер а барыбыздан да онглу болгъанынг кѣргюзтюп къоймадымы! Билемисе, быллай болумда адамны, артыкъда сабийни, жюрегинде хорлангуну жарсыуу, бек аманы уа зарлыкъ сезими окъуна уяныргъа къоркъууду. Биз а, кесибизге бусагъатдагъы акъылым бла сейирсинип, ыразы да болуп айтама, къууанып къалгъанбыз.

Аскер да, бизни кибик бир сабий, бурун чоелтирге, махтаныргъа боллукъ эди. Алай аны жанындан да ол тюрлю эниклеу чыкъмады. Болсада, жашырмай айтайым, аман гыр-мырлагъа къалмагъанлыгыбызгъа, «ушакъ» а этгенбиз.

– Сен, махтанып, къолунгу менден алгъа кётюрюп къояса ансы, экини бешге сенден кеч къалмай къошханма мен. Жетиден ючно да бек тынч къоратхан эдим.

– Да мен... Бек алгъа къолуму кётюreme. Устаз мени къолуму кёрюнчю, атымы айтхынчы уа, терк окъуна тергейме да къояма.

– Кёресе да къалай аманакъылды бу! – Мен, ёкюллюк излеп, Сагъитге къарадым.

– Аманакъыл деп аллайгъа айтмайдыла. – Сагъитден алгъан болулугъум а ол болду.

Бу «атышыуну» биз арбаздагъы гюренчигибизде бичакъ оюнну къыздыра олтургъан сагъатыбызда этгенбиз. Аны бла, гыр-мырыбыз бошалгъаны бла тенг унутулду да къалды. Алай, Аскер бла мен унутханлыкъгъа, Сагъит а эсинде иги кесек тутханды бу ушакъны. Ол кюн окъунамы, огъесе бир башха кюнмю эди, къуру экибиз къалгъан заманда айтханды ол: «Аскер хар нени бизден иги билгени сейирмиди, – деди Сагъит. Даулашыбызны эсиме тюшюрюп, мен сейирсинип къарадым шуёхума. – Зурум, ма ол Аскерни анасы, устазды! Анам айтханды манга. Бери кёчгюнчю, сабийлени окъутуп тургъанды Зурум».

Айтханымча, Аскерни менден мажал окъугъаны алай бек да къыйнамайды мени. Зурум устазды деп турмай эдим, алай Сагъитни бу билдириую да сейирге къалдырмады. «Зурум – Аскерни анасы?! Аскер Фазилятны жашыды, сылхыр!» – дегенни уа бедишге келишдирип айтдым.

Сагъит бла мен даулашха къалдыкъ былайда. Ол женгдирмезден, мен къоймаздан болуп, кёп тартышдыкъ, ахырында уа не ол манга, не мен анга ийнанмай айырылдыкъ. Ишни болушун а артда Геллякам ангылатды манга.

Кёчгюнчюлюкню къыяма тангына Зурум кесини жашагъан эли Яникойда тюбегенди. Аны жашчыгъы Аскер а ол заманда анасыны Бызынгыдагъы эгечи Фазилятны къолунда болгъанды. Ма алай бла айырылгъандыла бу адамла бир бирден. Айлана-жюрюй, излей-сурай кетип, жашчыгъын бла эгечин артда кючден тапханды Зурум.

Харф жазгъанны, аладан сёз къурашдыргъанны айтмайма, адамча ызлыкъ тарта билмеген, оннга дери санаялмагъан сабийле кёпдюле арабызда. Сора жыл санлары да башха-башхадыла. Аны себепли устазларыбызгъа хар сабий бла энчи ишлерге тюшеди. Зурум бизни экиге бёлюп аны ючюн олтуртхан кёре эдим.

Алий мында болса, абадан къауумну ол алады къолгъа. Зурум а бирсиле бла ишлейди. Бирин таякъчыкъла ызларгъа юйретеди ол, бирсине къаламны къалай тутаргъа керек болгъанын кёргюзтеди. Харфла

да жаздырады бир-бир сабийлеге Зурум, тарихле жазаргъа да юйретеди. Сёзле кьурашдыралгъанла да бардыла энди уа, кьошуу-кьоратыу эсеплеге кьармашханла да бардыла.

Ала бу «ууакъ-тюек» затла бла кюреше туруп, биз, эсли кьауум, халат ычхындырмайбыз деялмам ансы. Алий айтхан неда ол кесини кьангасына жазгъан айтымланы эрлай кьангачыкъларыбызгъа кёчюрөбиз. Сууча бардырабыз демейме, алай окьугъан да этебиз. Эсеплеуде да гитче нёгерлерибиз алыкъа онну такъыр гюренинден кьутулмагъандыла. Зулкъай ишлеп берген санау таякъчыкъла бла кюрешедиле ала. Биз а жюзню кенг аулагъына чыкьгъанбыз.

Алийни келирине алгъындан да бек ашыгъабыз энди. Алгъын Огьурлу кьонагъыбызны ашыгъып сакълагъан, аны аллына кьууанч тыпырлы болуп чапхан да кьуру экибиз болуучу эдик – Сагъит бла мен. Энди уа арбаз толу бир сабий, аналарына макъырышып чапхан кьозу сюрююнню кёр да кьой, бир бирибизге сюрююнчюлюк айта, тийрени кьууанч даууруна алдырып кьуюлабыз.

Ангылагъан болурса, арабызда аш-суу кюсемеген адам жокъду алыкъа. Ётюрюкню сюрюмейме, энтта Алийни кьолуна кьарамай тюрюлюбюз. Алай, ийнан, ол бардырлыкъ дерслени кьууанчы биз аны саугъаларындан аллыкъ зауукълукъдан кем тюрюлюдю. Кьараторгъа бла Кьуштырнакъгъа да ал замандан аз кьууанмайбыз, алай Алийни бла Зурумну дерслери аланы артха ыхтыра барадыла.

Кьуру бу окьуу-жазыу, кьошуу-кьоратыу бла кюрешип тургъанмы сунаса? Керелеген, юлешген да этебиз, сурат ишлерге да юйретедиле устазларыбыз, элбер оюнла да бардырабыз. Биз ючюбюз – Сагъит, Аскер, мен – неден да бек жаратхан затла уа башхадыла: жомакъла бла назмула, таурухла бла жырла! Зурумну айтхан окьуна этмейме: мектеп ачылгъанлы, биз кьауумну бири болуп кьалгъанды Зурум. Хар дерсин бир сейирлик оюннга айландырып кьояды кеси уа. Биз акъылыбызны башха затха бералмазча этип. Артыкъда бу назмулагъа бла жырлагъа алландыргъанын айтыргъа сюеме.

Таурухланы бла жомакъланы, нарт жырланы бла бурунгулу хапарланы уа Алий айтады бизге. Уой-уой-уой! Бу Алий билмеген зат жокъ кёреме да! Ёрюзмекни бла Сосурукъну, Алауганны бла аны жашы Кьарашауайны аны миннген аты Гемуданы, сора нарт темирчи Дебетни хапарларын кьалай унутурма да мен!

Таурухуну бек сейирлиги энди боллугъун кёзю-кьашы бла билдирип кьоюучу эди Алий.

Айтханда уа, кеси да тюз бусагъатда эшитгенча, алай терен сейирсиниу бла айтыр эди. Отну-сууну, агъачны-ташны да тиллерин билген, темирни тылыныча ийлеген темирчи Дебет нартла халкына кьалай жарагъанын кёзюбюзге тутуп кьоя эди Алий. Сиз да аллайла болугъуз дегенни ангылатып.

*Ауурлугъу доммай тенгли болгъан,
Узунлугъу узун болгъан тау къолдан,
Кенглиги уа кенг болуп чана жолдан, –*

ма аллай къылычла ишлеп бергенди Дебет кесини нарт къарын-дашларына! Ала уа, ол къылычла, «тауну урсанг, жаргъандыла». Дебет нарт садакъчылагъа ишлеп берген садакъ окъла уа «ташдан, таудан ётгендиле». Гемуда уа, дейсе, Гемуда! «Юч аякълы, жез къулакълы, болат туякълы» болгъанды нарт Къарашауайны миннген аты Гемуда. «Гемуда чапханда, ташла от чагъып, кёкде жулдузла болгъандыла». Аны «бир бурун тешигинден ургъан тылпыу – жай, экинчисинден ургъан къыш этгенди».

Бусагъатлада окъуна, къарт киши болуп, бу таурухланы эсиме келтире, тамашагъа къалып олтурама мен, сабий кюнюмде уа! Ауузларыбызны ачып, кёзлерибизни жандырып, тамашалыкъдан къарыла тынгылаучу эдик алагъа. Мен а, артда нёгерлерим да жаратхан эдиле, Алийни Къарашауай, Къараторну уа Гемуда этип къойгъан эдим. Аскер а: «Келигиз, Жукай аппаны уа Дебет этейик!» – деди.

Зурум а къаллай хапарла айтады бизге! «Мараучуну хапарын» бла «Мудах жашчыкъны» айтып, сабий къауумну угъай эсенг, уллуланы окъуна къалдыргъанды тамашагъа. Быланы да нарт таурухлагъа санап къойгъанбыз биз. Ала Хочуланы Салихни бла Будайланы Азретни чыгъармалары болгъанларын артда Зурум кеси билдирген эди бизге. «Ма аллай жазыучуларыбыз бардыла бизни!» – дегени бла да къууандырып.

Ма былададыла дерсле десенг! Кеслерине жесир этип, ичлерине алып къоядыла бизни бу ангкъытлыкъ таурухла бла бу тауушлукъ хапарла. Сора Зулкъай айтып эшитген затларыбыз да, бираз башхаракъдыла ансы, аладан кем тнойюлдоле. Аны сезгенлей, Алий бла Зурум Зулкъайны да, кеслерине къошуп, бизге ююнчю устаз этип къойгъандыла.

«Минги тауну кюнбатыш жанында Ауар-Сырт деп къалын, татымлы да кырдыклы уллу жайлыгъыбыз барды», – деп башлады Зулкъай бир жол хапарын. Минги таундан, Ауар-Сырт жайлыгъындан да айырылмай тургъанча, айырылгъан да этмезликча айтды, харип кеси уа.

Ол заманда толу ангылаялмагъанма ансы, жаны туугъан жери бла бир болгъанын, андан айырылып жашагъанны жашаугъа санамагъанын да билдиргенди къарт Зулкъай.

Ма анда, Ауар-Сырт жайлыгъында, жылкъы кютюп болгъанды Зулкъай. Малыбыз ол кенг жерге сыйынып болмайды дейди хапарчыбыз. Анга кёре уа, жанлы да бек кёпдю, жылкъыбызгъа бёрю чапмагъан кечебиз жокъду дейди. Жылкъыда уа байталла, ажирле да бар, тайла да бар.

Алай болгъанлыкъгъа бизни бир къара ажирибиз барды да, ажирлени да ажириди бу! Битеу жылкъыны ма былай ууучуна жыйгъанлайды жашауу. Кече болгъаны бла, дейди Зулкъай, битеу тайланы жылкъыны орта гюренине жыйып къоады бу къара ажир. Кеси уа кече узуну жылкъыны тегерегине айланганлай турады.

Кечелени биринде, кеси уа, ант жетерик, бир кьарангы, бир шулпу кечени сайлагъанды, жылкыы ичине атылады бёрю. Бу жол а бир зат юзмей кетмем деп секиреди. Кеси уа, бу ибилис, тайланы марап учханды. Керти окъуна, деди былайда Зулкъай, чапхан, секирген угъай, учхан этди ол бёрю.

Къара ажир а – тюз да Къарашауайны Гемудасы – эслемейми кьоярыкъды? Кёрдю, олсагъат кесин бёрю таба да атды ол. Бу ууахтыда уа, атла юркуюп, тайла болгъан жерге кьутулгъанды бёрю. Алай къара ажир да, айтханымча, садакъ окъ болуп учду. Кеси хауада учуп бара, бёрюню тюз жалкъасындан тишлери бла тутуп кьоймадымы ол! Ёрге кётюрдю бёрюню, кесини тёрт туягы жерге жетер-жетмез а, ма былай хыны булгъап урду да, бёрюню жер къаны этди...

Асламында дерслени Зурум бардырады. Зулкъай кюн сайын болушады анга, бир-бир дерслени кесине алып да кьояды ол. Алий а, онгуна кёре, чакъдан бир келеди.

Ол кюн Алийни келе тургъанын Сагъит билдирген эди манга. «Къарашауай Гемудагъа минип келеди!» – дегенди, кычырып. Келгенде уа, дейсе, дефтерле бла къаламла да алып келди бизге.

Аллай дефтерле кёрмегенсе сен, аллай къалам да жюрютмегенсе. Къыя башлагъанынг бла, не уа къагъытха тийиргенинглей, ич ёзеклери сын да кет. Зулкъай окъуна кесини кылкыяр бичагы бла кючден къыяды къаламланы. Дефтер къагъытла уа бир зыбырла. Будай саламдан этилген кёре эдим ала. Чёп сыныкъла кёрюне турадыла ичлеринде. Алагъа уа къаламны кыйыр жютюсю илин да тохта. Кеслери да бир къалынла эдиле ала, бир эриши саргылдымла. Биз а къагъытны бла къаламны башха тюрлюсю болмагъан суна эдик. Алай сунмасакъ окъуна, къанга хурттакладан къагъытха, тытыр сыныкъладан къаламгъа кёчюу дегенинг бек уллу кьууанч болгъанды бизге.

Алий отоугъа кирген ууахтыда, биз, Зурум бла Зулкъай да бизге кьошулуп, харх этип кюле тура эдик. Аны аллында къайсы эсе да: «Зурум Далхатовна, бу гаккыча тегерекледен ненча бараза жазарыкъбыз?» – деп кычырды да, ол болду кюлкюню къабындыргъан а.

Арт кезиуде Алийни келирине бир жангы «саугъа» хазырламай кьоймайды Зурум. Кязимни, Шахмырзаны, Бертни Туугъан жерибизге аталгъан назмуларын – кеси уа бирин кьоймай кёлунден биледи – айтдырыучуду. Бу жол да кьуру кьоллу тюбемедик Огъурлу кьонагъыбызгъа. Алий эшикден киргенлей, биз ёрге кьопханбыз. Бу адеп-намыс деген жорукълагъа бузуклукъ этиуню унамайды Зурум. Сау болугъуз, олтуругъуз дегенни айтды Алий да. Зурум а ёрге сюегенлей кьойду бизни.

Зулкъай бла Алий, салам-келямларын бошап, кётюртмеге олтурдула. Зурум а, эки билегин макъамгъа келишдирип кымылдата, жырны башлады. Биз, ары дери тынгылы хазырланып, келишген да этип эдик, таукел кётюрдюк жырны:

«Сен кёкге жете, бийиксе
 Ууакъ таулары ичинде,
 Мияла кибик, жылтырай
 Къанга бузларынг юсюнде...»

Ма алай, ёмюрден бери малкъар халкъны намысыны бла ёхтемлигини ёлчеми болуп сюелген Минги тауну жыры къазах кёгюне учду.

Жыр бошалгъаны бла мектебизни ичин шошлукъ толтуруп къойду. Биз, Зурум да бизге къошулуп, Алийни махтау сёзюн сакълайбыз, ол а зат айтмайды. Къарамын юй тюрбюню бир жерчигине тирегенлей олтурады. Бир заманда ёрге шош кётюрюлдю ол, къарамын, аны бир уллу ауурлугъу болгъан кибик, жерден къыйналып алды. «Аперим сизге, аперим... – Алийни кёзлеринде шарт кёрюнюп тургъан жарыкъ сагъыш аны ёнюнде да билинди. – Айтыргъа жырлары болгъанны жашаргъа жыллары да барды...»

Алийни бу айтыуундан биз ангылагъан болмады, Зулкъай а анга: «Иншаллах!» – деп жууаплады.

...Келирге айтхан кюню, аны экинчи, ючюнчю кюню да оздула. Алий а келмеди. Биз, сабий къауум, ол келиучю жолдан кёз алмагъанча къарайбыз аллына, энди уа уллула да тынгысыз болгъандыла. Бирсилени сабыр этип туруучу Гелляка бла Зулкъай окъуна сархошлангандыла.

– Тобады бу жол а... Туура былай а этмеучю эди...

– Оллаха, мен да аны сагъышындама. Болсада... Аллах айтса... Бир кесек къарайыкъ.

– Да биз эталлыкъ къарагъан бла сакълагъанды. Андан сора не келликди къолубуздан.

– Келир кюню уа къачан эди, экен? Сиз жангылып иш...

– Айхай, алай болса эди уа! Мен эшитип айтханды Зурумгъа.

– Оллаха, алай эсе уа... Бир исси къапдырмагъы эдиле энди мынга да...

Келе тургъан атлыны узакъ къарелдисине кёзюбюз илиннгенлей окъуна, абаданлагъа да суйюнчю хапар берип, Сагъит бла мен аны аллына къууулдукъ. Къууанч тыпырлыла болуп чабышдыкъ, ол а бир башха киши.

Адамлагъа салам-келям этер къайгысы болмады чакъырылмай келген къонакъны. Атын алай ары бошлады да, Зулкъайгъа «кызымдын кел» дегенни билдирип, аны отоуна кирип кетди.

Геллякам бла Зулкъай, мени анам бла Сагъитни анасы Бакъыят, Зурум бла Фаризат – барысы да ма былай суу къуйгъанча болуп къалдыла, бушуу-бушман болуп. Биз да, сабий къауум дейме, бу чакъырылмай келген огъурсуз къонакъдан не эсе да бир хата чыкыгъанын сезгенбиз.

Зурумну: «Бюгюн дерсле боллукъ тюрюлдюле, юйлерибизге барыгъыз», – дегенин жаратмадыкъ. Жашаубузну бек жарыкъ, бек татлы кезиулерине санап олтурабыз биз бу дерследе. Аладан алыгучу зауукъ-лугъубуздан къуру къалыргъа суймедик. Сора Зурумну бу къужур ап-

чылулугъу бла терен жарсылулугъу, сылтауларын толу ангыламагъанлыгыбызгъа, бизни да армау этип къойдула.

Сабийле, гепперлери да тюшюп, юйлери таба жайылдыла, Сагъит бла мен а Зурумну къатындан кетмедик. Зурум, эшик Зулкъайны ызындан этилгенлей, терезе тюбюне барып къалды. Сагъит бла мен бир бирге къарадыкъ. Сагъит алда, мен ызындан, тюз биягъында Зурумдан кёргенбизча, энишге чёгелегенлей, терезе тюбюне къысылдыкъ.

– Бу аныкъы болур? – Къонакъны ауазы, тюз бетине ушаш, огъурсуз эшитилди бизге.

– «Аныкъы» дегенинг? Алийни дефтерици. Анда-санда не эсе да бир жазыула эте турады. – Бу Зулкъайны ауазыды.

– Мен да аны юсюнден айтама. – Зулкъайны жумушакъ, жылы да ёнюнден сора бютюн зыбыр, бютюн сууукъ болуп эшитилди къонакъны ауазы.

– Кероху да барды! – деп, бу аман адам Зулкъайны уруп иш къояр деп къоркъгъандан жаным кетип, Сагъитге къарадым.

– Кёргенме. – Сагъитни ауазында да сезилди тынгысызлыкъ.

Юй ичинде орналгъан шошлукъгъа къулакъ салып бираз турдукъ. Ол шошлукъ а нек эсе да бютюн къайгъылы этип къойду бизни.

– Нени юсюнден, не затла жазгъанын а билемисе муну?

– ...Да мен... бир жахил, бир къарангы адам... Сора бу кёзлерим да... Хазнамыды. – Зулкъайны ауазы ол суюмей сёлешгенин билдирип турады.

– Ол санга бир зат сагъынмагъанды, бир хапар айтмагъанды деп, къалай ийнанырма мен! – къонакъны ауазы уллуракъ эшитилди.

– Алай а... Айтычуду. Урушха дери жашауундан, уруш хапарларындан... Тенглерини-танышларыны юслеринден да. – Зулкъай, алгъынча, сабыр жууаплады.

– Охо, ол алай болсун. Адамланы бери жыйып, уллу-гитче деп айырмай, къаллай ишле бардырады Алий? Не тюрлю хапарла жаяды да, къаллай ниетле себеди ол?

– Да... Оллаха... Сабийлени харфла, сёзле тырнаркъа юйретгенден сора... мен билип... жайгъаны-сепгени болуп да...

– Алайды алай. Сен бир сёзюн да эшитмегенсе аны, бир затын да кёрмегенсе. Соруп да бош кюрешеме... Алайсыз билмеген кибик. Сени сынагъанлыгъымды ансы, аны ол къап-къарангы ичин сенсиз да бек ачыкъ кёреме мен, аны ол къап-къара буруш ниетлерин да билмеген сунма. Къайры не затла жазгъаны, кимге неле жаншагъаны да белгиледи манга.

– Болур, жанымы къыйыры, ийнама. Терен акъылны, уллу билимни иесиди Алий, жазгъан-сёлешген да этер. Сейирмиди, кесини оюмун да айтыр аллай адам, биреуню сёзюн да эшитир.

– «Кесини оюмун!» Да мен айтхан а неди? Сора ким не суюсе аны жазып, хар ким акъылына келгенни жаншап айлансамы керекди! Къа-

райма да, ол «терен акъылыны» бла «уллу билимни» жюрютген адамдан санга да жагъылгъандыла бир затла.

– Аллахды билген... Жагъылып да... Манга, ёмюрюню артындан къарап, ахыр ууахтысын сакълап олтургъан къартха, не жугъарыкъ сунаса кимден да. Ёз акъылы бла кечине баргъан бир жахил адам – кесими юсюмден айтама – хазнамыды.

– Бир жанындан, угъайлап, аякъ тиреп кюрешесе. Кесинг а, аямай, жашырырдан болгъан затларынгы ачыкълай бараса. Андан манга бир зат жукъмагъанды дединг биягъында. Ызы бла уа – тюз аныча: «ёз акъылым», «кеси оюмум». Хар ким кеси акъылына бошланып къалса, сен ангълаймыса къыралны иши къалайгъа тирелип тохтарыгъын? Угъай, шуёхла, алай умут этмегиз сиз! Биз аны унарыкъ туюлюбюз. Ма былай къызгъан темир бла кюйдюрюп кетерликбиз ол тюрлю менчиликлени. – Ауазына темир тауушла къошуп сёлешди къонакъ.

Зурум, бусагъатха дери къымсыз-шыбыртсыз олтургъанды ол, башын сахиник кётюрдю, элгеннген, къоркъуудан толу, болушлукъ да излеген кёзлерин бизге бурду.

– Сен айтхан да барды. Низамлыкъ болургъа керекди. Алай хар адамны жаны башхады, энчиди. Хар адамны къан тюрсюню, кёзге бир кибик кёрюннгенлигине, башха болады. Анга кёре уа, мен тюз ангълай эсем, оюмунда, сагъышында да болурла ёзгеликле. Муну чайнап кюрешгеним: манга ушаш биреу терс сёлешип къойду эсе, сени кибик, акъыллы адам аны тюзетир. Акъылындагъын айтыргъа уа кимге да нек жарамайды? – Сагъышлы болса да, Зулкъайны ауазы сабырды.

– Кёремисе, Чукай чыртда къоркъмайды керохлудан! – деп, Сагъит жингиригин къабыргъама тийирди.

– Чукаймы?! – нёгериме ёхтем болуп къарадым.

– Билмейме, Зулкъайны айтыуу къонакъны сагъыш этдирген болур, ол сёз къошмады. Зулкъай да, сёз нёгерини акъылын эшитирге суюдю дейме, бираз сакълады. Сора, ол зат айтмазлыгъын сезип, кеси сёлеше башлады.

– Терс окъуна сёлеше эсем да, къартны акъылындан бир хыйсап этчи. Ма, сёз ючюн, экибиз бир тирменни ташларыбыз. Бурула, мирзеу тарта турабыз. Эки ташны арасында эзилип чыкыгъан мирзеуню, уну барча, къышхыры да барды. Адам а, тылы булгъардан алгъа, аны элекден ётдюреди да, таза ундан этеди гыржынын.

– Мен санга тынгыладым. – Къонакъ да сабыр ызгъа кёчген халда чыгъарды ауазын. – Энди сен да бир къулакъ сал. Тирмен дейсе сен, къышхыр, ун, тылы дейсе. Сагъыш этер, акъылда биширип затла бардыла айтханларынгда. Алай бизге мирзеуню ариучукъ тартып, унну элеп, тылыны яхшы ийлеп, ётмекни да тынгылы биширип, алай береди. Бизге жаланда хазыр ашны ашау, аны чархыбызгъа тап сингдириу къалып турады!

Зулкъайны кюлген тауушу бизни, бютюнда Зурумну, сейирге къалдырды. Зурум, не этгенин билмегенлей, ёрге кётюрюлюп къалды. Къонакны аркъасы, бизни насыбыбызгъа, терезеге бурулупду ансы, эшигибиз жабыла эди.

– Мени бир къадырым болуучу эди, – деди кюле-кюле Зулкъай. – Акъсыл къадыр. Атына да алай атап къойгъан эдим – Акъсыл деп. Къолай зат эди, харип. Кимле жеге болурла энди уа кесин да?.. Алай айтханлыгъыма, анга уа ие бек терк табылгъан болур. Бир кесек жагъынлыракъ болуучу эди ансы хайырсыз, – деп, Зулкъай биягъы кюлдю. – Жагъынлы дегеним а – жюклегенде бла жекгенде, аллай къылыкъ этмеучю эди – аш айыра билгенин айтама. Муну уа жиликнича жутарыгъына не сёз деп салгъан затынгдан окъуна гумхотун бир жанына буруп къоюучу эди. Да хайыуан окъуна алай этген, адам а...

– Адамла арасында да аз тюйюлдюле аллай къадырла. Башларына, чархларына да хайыры тиерик ашдан гумхот буруп. Не къабаргъа сюесе, кёлюнг къаллай ашха ачыкъды дей турлукъ тюйюлбюз биз а. Аллына салгъаныбызны ашарыкъды хар ким! Жолдаш Сталинни акъылы, Партияны ниети – ма быладыла бизни жан азыгъыбыз, тин ашыбыз да! Аны жаратмагъанла уа – ма бу сени Алийинге ушагъанла... – Къонакъ, оюмун бир башха амал бла ангылатхан болур, сёзюн былайда тыйып къойду.

Къонакъ, ауазына кёре, къанын бираз сууутханды. Зулкъай айтхан затладан бир оюм ишми этгенди ол, огъесе аны башына бир аман акъылы келген болур. Алай анга сагъыш этер заман бермеди Зулкъай.

– Айып этме, къарт адамны, къаны жукъаргъаны кирик, акъылы да жукъа болады, кеси аллыма ангылаялмайма. Бу Алий – сен атын душманнга чыгъаргъан жаш – урушдан хайт деп юч орден алып къайтханды. Аладан бирин а кесин Мескуагъа чакъырып тюйрегендиле кёкюрегине. Къалай болады да бу? Къыралны, халкъны душманына Мескуада олтургъан къуллукъчула кеслери орденле берип?..

– Не бош затла бла къыйнайса, акъсакъал, башынгы! – деп, къонакъ да кюлдю. – Орденелни бергенле аланы артха сыйыралмазла депми къоркъаса? Бу мен жыйышдыргъан шартла, бу мен жарашдыргъан къагъытла къолларына тийгенлей... – Былайда да сёзюн ахырына жетдирмеди къонакъ, кюлкюсю бла бошاپ къойду.

Ючюбюзге терезе тюбюнде, шошлукъгъа тынгылап, бираз олтурургъа тюшдю. Ушакъны бошалгъаннга санадыкъ биз. Зурум ёрге къобаргъа эникледи, алай ол чакъда уа къонакны ауазы эшитиле башлады.

– Асыры кёп къалдым сени бла. Заманым а бек дыккыды. Болса да... Унутуп къоя эдим, бу Алий дегенни Москвагъа жазгъан къагъытындан хапарынг иш бармыды?

– Айтама да, анда-санда бир затла тырнай туруучусун билеме, кимге къаллай къагъытла жазгъанындан а, керти окъуна, хапарым жокъду.

– Охо да. Бош алай соргъанлыгъымды ансы. Аллай затла бизни къолубузгъа тюшмей озарыкъ сунады харип ол. Бек ууакъ элекден ёт-

дюргенме, тейри, аны уа. Унун кышхырындан бек ариу айыргъанма. Да энди мен санга сорлукъ зат къалмагъанды. Ол тиширыуну бери бир чакъырсанг эди.

Зулкъай, ангыламады дейме, къонакъгъа соруулу къарады.

– Устаз къатыныгъызны дейме. – Къонакъ былай ангылатды. – Бу къужур мектебигизни, огъесе медиресемиди, устазын.

Алай бла, терезе тюбюнде Сагъит бла мен къалдыкъ, отоуда уа къонакъны сорууларына Зурумну ауазы жууаплай башлады.

– Бу мектеп дегенигизни, кесигиз а бир жерден эркинлик иш да сурамай, не мурат бла ачханыгъызны ангылатсанг эди. – Сёз негерине хурмет этип сёлешгеннге ушады къонакъны ауазы.

– Хоу бирда! Мектеп дерча, неси барды? Сабийле кюн тюбюне атылып тургъандан эсе... Сора, аз-кёп болса да, бир харф окъуна билселе да...

– Аны уа хатасы жокъду, алай... Мен билгеннге кёре уа... Бу къагъытха бир къарачы. Не затды бу?

– А-а. Карта табалмагъаныбыздан сора... Алий кеси сызлагъанды. Жерлени, таулары, суулары къайсылары къайда болгъанларын кёргоз-тюрге сабийлеге.

– Да бек ариу салгъанды суратларын. Ма бу Каспий тенгиз, бу Къара тенгиз. Былайы уа? Минги тауну суратын иш да салып! Не жерди бу?

– Ол а... Кесинг биле тургъанлай...

– Мени билгеними бла къалгъанымы къой сен. – Ауазына къаты тауушла къошду къонакъ. – Сорууума жууап бер, ахшы къыз!

– Да... Алайы уа... Къабарты-Малкъар... Минги тау да... Аны да билсинле сабийле деп. Ата-бабаларыны жери, кеслерини туугъан жерлери къайда болгъанын...

– Ма энди бираз жууукълашдынг мен излегеннге! – къонакъ къууанган ауаз бла айтды. – Сора былайы «ата-бабаларыгъызны жериди» дейсиз сабийлеригизге! Сора «бу сизни туугъан жеригизди» дейсиз? Да энди анда Къабарты-Малкъар деп жер жокъду сора уа! Энди анда жаланда Къабарты къалгъанды сора уа! Жеригиз угъай эсенг, энди сизни атыгъыз окъуна жокъду сора уа!

Къонакъны бу сёзлери Сагъитге бла манга да, сабийле болгъанлыгъыбызгъа, бек къыйын тийдиле. Зурумну жюрегине уа, харип, аланы хар бири къама болуп чанчылгъанды. Алай жюрексинип андан жилиды ол.

Зурумну жилимукъларындан къарылгъан тауушларына тынгылап, андан башха ауаз эшитмей, кесибиз да жилирыгъыбызны кючден тыя, бираз олтурдукъ. Къонагъыбызда аллай хал болмагъанын а, кёп турмай, аны къаты, сууукъ ауазындан билдик.

– Мектебигизни жабылгъанын ангылагъан болурса. Аны бла байламлы бир сорууум да барды санга. Ол Алий дегенни Москвагъа ийген къагъытындан не зат билесе? Къарт-къуртлагъа айтмагъанлыгъына,

сенича, окъуулу адам бла, ышанган да нѳери бла кенгешмей болмагъанды ол.

– Не жашырлыгы барды аны. Бу биз сынагъан зорлукъну... Бу къадар артыкълыкъны... Сталин билген болса бу терсликни бла чюй-реликни... Бир халкъны саулай... тюк тенгли бир гюняхы болмагъанлай... Хар затны тюз болгъаныча айтханды Алий. Бу харамлыкъны, бу зулмулукъну, билмейди ансы, былай къоюп турлукъ тюйюлдю Иосиф Виссарионович. Кимни эсе да жангылыч ишиди бу. Не уа ким эсе да бизни аягыбызны марагъанды деп, аны юсюнден жазгъанды Алий. – Биягъындагы къарыусузлугъу сезилмеди Зурумну ауазында. Хар сѳзюн шарт эшитдирип, хар оюмун ангылатып сѳлешди ол.

– Билип тура эдим. Алий жыр башчыгъыз, сиз а аны эжиучюлери болгъаныгъызны сезип тура эдим. Иосиф Виссарионович кеси башчылыкъ этип, оноун жюрютюп тургъан къыралында, Алий айтхан жыргъа бла сени эжиуюнге кѳре, не тюрлю ишле болдурулгъанларын билмейди. Къулакълары да эшитмейдиле аны, кѳзлери да кѳрмейдиле. Алийни бла сени акъылыгъызгъа кѳре, аны кесинг да айтдын, Алийни къагытында жазылгъан да олду, Сталинни тѳгерегинде ишлеген къырал оноучула бары да хыйлачыла бла харамлыкъчыладыла!

– Угъай, сен тюз ангыламагъанса. Мени айтханым, Алийни жазгъаны да...

– Алайды алай! Алийден бла сенден бирсиле, Сталин да. Партия да ол санда болуп, бир зат ангыламайдыла? – Зурумну хыликкя этгенин ауазы бла билдирди къонакъ. – Мен а, хазнамыды, бир жахил адам, керти окъуна, жангылып айта тура болурма. Ишни керти болушун билмегенлей, аны тинте-тите да кюрешмегенлей, жангылыч оноу чыгъарып къойгъанды Сталин. Къыралны оноун жюрютгенле да, партия да, акъыллары асыры чубурдан, бир кибик, жангылып къалгъандыла сизни бу «гюняхсыз» халкъыгъызны юсюнде. Ол а не болсун, къырал да, партия да, Сталин башчылары болуп, сизге хыйлалыкъ этгендиле! Аланы хыйла ишлерин бла жангылычларын а, барындан да акъыллыла, барындан да билимлиле, Алий бла сен тюзете айланасыз!

Зурумну хар сѳзюн терсине тарта, хар оюмун чюйресине бура барды къонакъ. Аны ючюн болур, Зурум тынгылауну ийип къойду. Бир кесек сакълады къонакъ, ахырында уа айтды:

– «Мени тюз ниетли, огъурлу миллетим», «мени алтын къоллу, бийик фахмулу, жигер да халкъым», «мени намысына къара чибин къондурмай жашагъан жамауатым», «мени Сталинни, къыралны, Партияны чууакъ ниетлерине кертичи болуп жашагъан, алай жашап да турлукъ миллетим!» Кѳремисе, къалай бийикге кѳтюреди Алий бу миллетни къачын?! Ызы бла уа: «Сиз а аллай миллетге «кир жагъаргъа кюрешип», аллай миллетни «къара чѳпге салып». Къарачы сен бу тырман жолукъдуруугъа бла бу дау айтыугъа! Ол тырман кимлеге бурулгъанындан, ол дау кимлеге айтылгъанындан бир хыйсап этчи сен!

Кьонакъ, алгъаракъдача, Зурумну бетине кьарагъан болур эди, ол бир зат иш айтыр эсе деп. Зурум а, биягъыча, тынгылауну ийип кьойду...

КЮМЮШ ЖАУУН

Кёкде жулдузла сени кёзлеринг бла кьарайдыла манга. Чакъыра, терилте, термилте. Толгъан айдан сени нюрюнг тёгюледи юсюме. Дунияма кюмюш сууун ичирип. Жашаууму жомакъ этип. Тауладан кьатылгъан жашил сериуон сени хычыуун солууунг болуп сылайды бетими. Отоуумда уя салгъан кьарылгъачла да сени ёнюнг бла айтадыла суймеклик жырларын.

Къайдаса ансы, бар болгъанынга уа ишекли туююлме. Сени кёз къаматхан, мени дайым кефейтгенлей тургъан кюн таякълы сыфатынг, бар болмасанг, былай шарт кёрюнюрмю эди да манга? Сен ахшы умутлу тюшлерими жарытмагъан бир кечем, сен жюрегими кьобуз этип жырлатмагъан бир кюнюм жокъду.

Кече тюшюмде да сёлешеме сени бла, кюндюз тюнюмде да ушакълашама. Сен да сёлешесе манга. Сорууларыма жууап бересе. Ариу сёзле айтаса. Сорууларым дегенлигиме уа, жалан бир сорууум барды санга: «Сен мени суюмесе?» – «Суюме», – дегенинги ауазгъа салып айталмайса сен. Кёзлерингде окъуйма соруууму жууабын. «Къайдаса сен» – дегеним а ичимде къалып къалады. Сен дайым биргемесе да, андан.

Хар адамны кёкде бир жулдузу барды дейдиле. Алаймыды, туююлюмдю – билмейме. Алай болса, кесими жулдузуму кёрюр эдим мен, минг жулдузну арасында таныр эдим аны. Хар адамны да барды бир жыры – ма буду мен ишексиз билген. Кесими жырымы иги таныйма да, анданды муну айтханым. Мени жырымы сёзлери, макъамы да бирсилени жырларына ушамайдыла. Бир башха адам айталлыкъ туююлдю мени жырымы. Ёз жырымы жаланда кесим айтама. Кесиме айтама.

Сенсе мени жырымы биринчи сёзю. Мени жырымы ахыр сёзю да – сен. Сенсе жырымы назик макъамы. Жырымы чууакъ ауазы да – сен. «Суюме сени!» – дейме мингинчи кере. Олду жырымы бир къанаты. «Суюме сени!» – дейдиле кёзлеринг. Жырымы экинчи къанаты уа – ол.

Сен таныгъан студент отоуумда кесине уя салгъан кьарылгъачха ушар, жюрегимде юйленгенди бу жырым. Огъесе мени жаныммыды ол? Жырым бла жаным... Жаным бла жырым...

Жырым да излейди сени. Сенсе жырымы жаны. Жаным да кюсейди сени. Жанымы жыры сенсе. «Сен жокъса!» – дейди бир ауаз жырыма. Жырым ийнанмайды анга. Жаныма: «Сен жокъса!» – дейди ол ауаз. Жаным къатына кьоймайды аны.

Алан, бу жюрек дегенибиз, керти окъуна, бир кьужур зат кёреме! Боллукъ затны жюрек алгъадан сезип кьояды дегенлерине ийнана башлагъанма. Кертиге бекден-бек ушата барама бу айтыуну. Сезимдеди

жюрекни кючю. Нени да болсун, ичине алып бир сездн эсе уа, бу былайды дегенни бир салды эсе уа, сора сау кёрейим. Бирда аяма алайдан тайдырырга.

Акьыл а алай туююлдю. Хар бир затны энчилеп алады акьыл. Ары буруп, бери кьаплап да кьарар ол, титер, тинтир. Тюрсюнюне, ауурлугъуна да буруп эсин. Сууукъмуду-жылымыды деп да кёрюр. Сора, бир кишини сейирине да кьарамагъанлай, биреуге бет эте, бирсине жазыксына турмагъанлай, кьарагъа – кьара, акькьа акь дер да кьояр.

Болмазлыкь затдан умутлу этмез, боллукь ишден да тюнгюлтмез. Кьургьакь тергеу. Сууукь эсеплеу.

Сора кьуру даулашханлай турадыла бу экиси. Жюрекни бла акьылыны арасында жарашыулукь хазна болмай кёреме.

– Алан, бизни бу насыпсыз иебизге жан аурутхан адет нек жокьду сенде! Дунияда болмагъан затны излетип. Жокьну кьалай табарыкь сунаса ол? – бу акьылымы ауазыды.

– Биринчи айтырыгьым: ол бизни угъай, бизбиз аны иелери. Айтдырмай кьоймай эсенг а, жанынга тиймесин, аны да, сени да иегизме мен. Кьайры десем, ары жортурукьсуз, нени десем, аны излериксиз.

– Охо-охо! Сен айтхан болсун. Жортдургъан, излетген да эт. Кёзге кёрюнюрча, кьолда сезилирча бир хакь затны ызындан болдур дейме. Сен а...

– Мен а не?

– Жокьну ызындан сюрюп айланаса муну. Барды дегенни айтып...

– Башлагъанса биягъы сен. Барды дейме мен а. Уо барды, алан!

– Да... Аулакьда жел да барды. Кесинг бир кьууулурму эдинг аны ызындан?

– Мен аны агъачын-ёсюмюн, кьашын-кёзюн да кёре турама. Ол угъай эсенг, солуууну жылыуун, чачыны дух ийисин окьуна сезип турама мен. Сен а: «Ол жокьду!» – дейсе.

– Тохтачы алай. Сабыр болчу. Ол бусагъатда санагъан затларынгы бир шарт адамны юсюнде бир ызгъа кёргенинг иш болгъанмыды?

– Кёрмей а! Не кече тюшюмде, не кюндюз тюнюмде кетмейди кёз аллымдан!

– «Кече тюшюмде», «кюндюз тюнюмде». Да кёрген а тейри кьылычны да этебиз. Аны алай омакь жасагъан бири биринден ариу бояланы да кёребиз. Кьууанабыз анга, терилебиз, алай...

– Сора уа сора?

– Ол сени кёзлеринги кьаматып тургъан сыфат да, тюз анга ушаш, хауадан бла кюн таякьларындан кьуралгъанды дейме.

– Сен не да айт, мен а билеме: ол барды!

– Ха-ха-ха! Бар, сора, ал тейри кьылычны. Бир ариу боюнлукь боллукьду кеси уа, чулгъа боюнунга!

– Сен акьылса. Бузча, сууукь, ташча, кьаты бир затса сен. Мен а жюрекме. Тас этгениме жарсый, тапханыма кьууана билген исси, сезимли жюрекме мен...

Кинодан чыкыгъанма. Анда бир кыыз бар эди. Жомакъда айтылгъанча, къаракёз, акъмангылай. Кеси уа къара кёзлюкле да салып. Не шатыклыкъ бар эди, таланган, анда, не татлылыкъ сезиле эди! Ма былай ауузунга къап да къой! Бусагъатда да кёз аллымдады. Барлыгъым а юйюмеди. Алайлай эки орам айырылгъан къарангы мюйюшден бир дауурла чыкыдыла да, иш этип тюйюл, нек эсе да ары таба бурулуп къалдым.

Тогъуз-он жаш гюрен туруп, ортада уа экеулен жагъалаша кёрюндюле. Кимлесиз, не юлешесиз дегеним болмады. Гюрен ичине агдым кесими, тюйюше тургъанланы араларына сугъулдум, бу былхымсыз адакъаланы айырыргъа деп. Ала уа, къантулукъла, экиси эки жанымдан алып тохтамадыламы мени! Бири ары ашырды мени, экинчиси арха учурду. Ала букъуму бираз къакыгъандан сора уа, кесими гюренден тышында тапдым.

Не этерикме, къайсы орамны эсе да, аллым бурулгъан жанын тутуп, ёнчелей башладым. Башымы ичинде, мыйымы бир терен мюйюшюнде жаратылып, кюлкюге ушагъан бир тауушла чалына башладыла къулагыма уа. Айхай, былай масхаралагъан, хыликъя этген тюрсюню бир бек сезиледи бу кюлкюню.

– Алан, хей! – деди бир къургъакъ, зыбыр ауаз, тырман этген халда. Тёбен жанындан а жууап эшитилмеди. Сёз башланырын сюймеди жүрек. Ушакъ алай хычыуун болмазлыгын сезди дейме ол.

Ёргедеги уа аны бла тынып къалай къалыр:

– Ха-ха-ха! Эшитирге сюймегенча кёрюнесе. Ха-ха-ха! Ма алай керек эди санга! Ёлгенинги башымы къалгъан эди алайда? Кагы болмагъан чоюннга къалагын неге деп сукъдураса бу мискин иебизни? Энди сен алай тынч жегалмаса аны ёз боюсанга. Ха-ха! – дегенни чибижисин женгдирип ашырды энишге. – Мен айтханнга да бир къулакъ сала башларча этдинг аны, кесинг да сюймегенлей. Сау бол. Ха-ха!

Акылыны бу сёзюм эшитип, жүрек къалтырады, титиреди. Кысылды, керилди, ауазын а чыгъармады. «Жаншай тур алай! Ит юргенликге, керуан тохтап къалмайды», – деди ичинден а.

Кесин тыйгъан алай тынч болмады жүрекке. Кёп затла айтырыгъы келди аны. Алай аладан бири да акылыны ауузун тыялырча жууап тюйюлдю. Ишини алайлыгын ангылады да, ауузун къысып къойду.

Ма былайды акылыны бла жүрекни жашаулары. Мен а – ол эки да къызыу отну арасында. Бегирик къыздыргъанны къатындан селиреги таба къысыла. Муну айтханым: базман акылыны жанына ауушхан кезиуледе, ала алай кёп болмайдыла ансы, окъуу-жазыу ишлерими да алама къолгъа.

«Шыйыхла обасы» акылымы бийлеп жашагъанымлы, не заман болады. Бу жолгъу солуу кюнлеримде аны юсюмден атарма, кезиулерин сакълап ашыкыдыргъан бирси ишлериме берилirme депди муратым.

Кёп кьалмай бошай да келгенме муну. Былай бир тынгылы «сюрмелеп» чыгъарыгъым кьалып турады.

Бир ачы бушуулу, бир къара къайгъылы ишни юсюнден барады сёз «Шыйыхла обасында». Бушуу ёртенине, къайгъы толкъунларына андагъы адамла бла бирге кире, жаным-саным, акъылым-сезимим да арыгъандыла. Ийнанамыса, турушума ырмах тугулу болуп сеземе кесими. Жаланда бу ишими бошала келгениди манга бираз къарыу берип тургъан. Жаныма муну юсюмден атханым бла тенг келлик жаннет зауукълугъун алгъадан сеземе.

Тогъузайлыкъ ауурлугъундан, дунягъа бир жангы жан да кьошуп, сау-эсен кьутулгъан тиширыу кесин не тюрю сезгенин, кюлген иш этме, менден эсе, сен иги билесе. Ма аллай бир татлы, бир жарыккы мыккыллыкъда ачдым кёзлерими. Кёзлерими ачдым, кымылдагъан а этмедим. Бутуму не билегими угъай эсенг, бармагъымы окъуна кымылдатмадым. Кирпиклени да энишге бошлап кьойдум, – бу байтамал кычыуунлукъдан чыгъып кетерге кёзюм кыймады.

«Зауукълукъ тёшегимде» кёп туралмадым. Шахаргъа чыккъым. Студентле, солуу заманларын бирер жерде ашырып, бери жыйыла башлагъандыла. Ол дауур-дууур эте сюелгенле, сёзсюз, бизникиледиле. Ахмат, Омар, Далхат. Люба бла Жаухар. Астемир бла Хусей. Арлакъда кьушмуш эте сюелгенле уа – Зейтун бла Абидат. Сора ма ол Ауес деген. «Аман затды бу. Буруш акъыллы, миллетчи», – дедим ичимден.

Быттыр бизни нартюх артырыргъа Къуркъужиннге элтген эдиле. Ариу ишлей тургъан жерибизде туююш кьабынып кьалды. Сагъит бла мен, узакъда туююлбюз, чабышып жетербиз. Алтымы-сегизми жаш, адакъала кибик, талаша-жыртыша турадыла. Сугъулабыз ортагъа. Бирин ары тартып, бирсин бери сюйреп кюрешебиз. Ол ууахтыда уа, артымдан келип, кьулаккы жаныма кыздырмаймыды ким эсе да! Ол а бу Ауес болгъанын артда билгенбиз. Туююш да аны хатасындан башланган эди.

«Ох деп жашай эдик, сизни артха къайтаргъанны алай-былай... – дегенди Хасаннга Ауес. Хасан а бу сёзю кётюралмагъанды. Сора бир жанындан кьабартылы, бирси жанындан таулу жашла да кьошулуп кьалгъандыла.

Алгъадан билген болсам, бир иш. Энди уа кёргеним сайын, не жашырыу, ачыуум бираз кьозгъалады ансы, къанымы заман сууутханлыгъымыды, огъесе дерт тута билмегеним ючюнмюдо, ол ишни жангыртыр муратым жокъду.

«Бирсиле бла саламлашмай озалмам, Ауесге уа былай кьургъаккы сёлешип кьоярма», – деп келишдим ичимден. Ауес а, кьучагъын да кенг жайып, аллыма чыгъып кьалмадымы! Былайда уа, Ауесни ызындан кьысха бурулуп, Хасан да айырылды ол кьауумдан.

Ёсюю, къарыуу бла да Ауес менден онглуду. Мени кьучагъына кьысар гынтты этип келди аллыма ол, мен а, артха атлап, кьучакъларгъа кьоймадым. Ауесни бетине булут чапды.

– Билемисе... Хасаннга да айтханма... – Хасанны билегинден тутду. – Ол кюн анда... Кысхасы, мени телилигимден болганды ол ушагыусуз иш. Кимлени болса сёзлерине къарап... Андан бери уа, ойнапкюлюп жашарны орунуна, бир бири бетибизге къараялмай... Биягъында Хасаннга да айтдым: бу эриши туюмчекни жүрегимде мындан кёп туталлыкъ туююлме. Хасан, сау болсун, ангылады, ол ауур жүкню юсюмден алды. Энди сен да, шо бир амалынг бар эсе... Биз бир бирибизге къайырылып жашар адамла туююлбюз. Кечир. Мени телилигими, терслигими да, болала эсенг, кечир.

Бюгюнледе да, шукур болсун, сау-эсенди Ауес. Манга ушаш, туугъанларына бла туудукъларына къууана жашайды. Аты айтылгъан жазычуладан бириди. Сора, агъачдан жонуп, бир суратла ишлейди да ол, къарап, кёзюнг тоймаз. Иги кесекден бери бир бирни кёрмей туруп, мындан алда бир шуёхубузну къууанчында жолугъуп кългъанбыз.

– Э-эй, жаш заман а! – дедим мен, стаканымы Ауес таба узата.

– Э-эй, мени тели заманым! – деп къойду, таланнган, ол а.

Бу ушагыбыз андан ары созулмады. Алай, ант этейим, ол кърманлыкъда айтылгъан акъыллы алгъышланы бла ариу тилеклени барысыны багъасын тутуп къойду Ауесни бу оюн сёзю.

Мен а андан бери Зулкъайны: «Адам, аны юсюнде адамлыкъ илишаны бар эсе, терслик этгенинде, биреуню терслигин сынагъанында да, бир кибик кыйналады. Этген терслиги кечирилгенинде бла кеси биреуню терслигин кечгенинде да, женгилликни бир кибик сезеди», – деген сёзлерини хакълыгыны шагъатыма.

Газетле сатхан тюкенчикни аллында тохтайма. Тауча, орусча жазылгъанланы, Москвада, Нальчикде чыкъгъанланы да алама. Жарым сагъат заманымы газетлеге берирге боллукъма алыкъа. Жайма жёгени тюбюне бурулама былайда окъуна, шинтикге олтурама.

«Коммунизмге жол». Шабат кюн кёреме бюгюн. Нечик терк тауусуладыла бу ыйыккъла! Газетни шабат кюнню бетин нечик тап жарашдыргъандыла: Ибрахим, Магомед, Ахмат, Зуфар. Хар бирини сураты, аны тюбюнде уа – назмулары.

Шууулдайды жауун, шууулдайды,

Чилле таууш этеди желде.

Огъесе ол дамы шыбырдайды,

Сюеме деп кырдыкны, жерни?

Кесинг бир окъучу – тейри кылычны сыртын жибите жауады бу жарыкъ жауунчукъ! Сора аны бу «чилле тауушлу» ич макъамына уа бир тынгыла. Бу жылы жауунчукъну жерге бла кырдыкга шыбырдагъан суймеклик жырчыгъын эшитемисе?!

«Ай сау кългъын, Ибрахим! Битеу шайырларыбызгъа мах деп бергенсе бу жол да биягъы сен». – Ибрахимни суратына къарадым. Аны ышарыргъа хазыр болуп тургъан жарыкъ сагъышлы къарамында да назмусундагъы сурат кёрюнюп кълды.

Ахмат а, Ахмат:
*Мен тилейме, тилейме,
Сени кёрсем бир дейме,
Кюнден туугъан нюрлени,
Жерде тургъан гюллени
Кёрмей да жашарыкъма...*

Керим бла Къайсын. «Ёзенгилери бирге тие да, кюмюш тауушларын жолгъа агъыза баргъан нарт атлыла», – дегенди Керимге бла Къайсынга кыргъызлы Чынгыз. Къайсын а бир жол Чынгызны бу тауушлукъ айтыуун Ибрахимге бла Магометге кечюрюп къууаннганды.

Бу затланы эсиме келтире, жолума атландым. Тырманын къарамы бла билдирип тюбеди манга Алий. Мен а, кёзлерими къайры къачырыргъа билмей, къагъытларымы чыгъарыргъа болдум. Кесини къагъытларын стол кыйырына ышырды олсагъат, мен узатхан чулгъамны аллына салды. «Урушургъа деп тура эдим, андан бери бир кёрюнмегенин ючюн. Сен а, мен суннганча, бош олтурмагъан кёреме да», – деп, мени къагъыт гыстымы ача. Алий манга «олтур» дегенни къолу бла ангылатды да, окъуп башлады.

Бир чакъда, мен билмей тургъанлай, кёзлерин манга энтта кётюрдю Алий. Ышармыш этгенча окъуна кёрюндю ол. Не эсе да айтырыкъ сундум мен, кёзюне къоркъаракъ да болуп къарадым, ол а, биягыча, жазыуларыма берилип къалды. Мен, аны бу арсарлы, сагъышлы кымылдагъан къаламына къарагъанлай, иги кесек олтурдум.

Къаламын къагъыт юсюне салды Алий. Эки къол аязы бла, мангылыйындан башлап, бетин сылай, аркъасын тюзетди. Башын артха атып, жауурунларын шинтик сыртына берди. Сора къолларын бетинден акъырын айырды да: «Ох-хх-оо! Сен да мындамыса, алан?!» – деп, сейирсиннгенча къарады манга.

– Муну жаза туруп, санга не кюнле келгени билген да кыйын тюйюлдю, аны бла къалмай, мени да ырмах этдинг ансы, – деп, керти да, арыгъан адамны ауазы бла айтды Алий.

Мен, къууаныргъа бла жарсыргъа билмей, терслигинден уялгъан адамгъа ушаш, кёзлерими Алийден къачырдым.

– Хатанг жокъду, жашы. Айтама да, аман кюнлю болуп чыкъдым бу хапарынгдан. Ол игиди. Алай... – деп, «Шыйыхла обасы» жазылгъан къагъытларымы бирге жыйды. – Алай алыкъа муну заманы келмегенди. Теренирек букъдур да, турмагъа къой. – Къагъытланы манга узатды.

Къагъытларымы къолума алдым. Айтханын иги ангылаялмагъанымы кёзлеримде эследи дейме: «Муну басмагъа жиберлик тюйюлдюле», – дегенни айтды Алий, бир кесек мычыгъандан сора уа, жууабын «алыкъа» дегени бла бираз жумушатды.

Экинчи хапарымы окъумады. Аллына салды, къагъытланы къол аязы бла сылап тюзетди, энди башлайды дегенимлей а, сагъатына кёз илиндирип, къаламын къагъыт юсюне атып къойду.

– Бу хапарынг бла башымы кьатышдырып кьойдунг да, таланнган! Унутуп олтурама ансы, сакълай болурла. – Ёрге кьопду Алий, стол артындан чыкъды. Ызы бла уа, гепперлерим тюшюп кьалгъанларын эс-леди дейме: – Къайсын жанындан татлы Чегемине кьонакъгъа чакъыр-гъанды. Сюе эсенг, биргеме элтейим! – деп ышарды.

Бош айтылып кьалгъан сёз тюйюлдю бу. Къайсыны, Керими да, Алийи, Хадиси да бизни биргелерине жюрютюрге бек ёчдюле. Алай солуу кюнлеринде уа кесими бу деулени арасына сугъалмадым. Сурат-ла кёрмючюне жетгенибизлей, сылтау табып кьойгъаныма да кьууана, алайда тохтадым.

– Айып этме... Мен бери бир кире кетейим...

Сейирсиннген ууахтысында этиучюсоча, эки къашын ёрге учуруп къарады манга Алий:

– Къарайма да, кьарт-кьуртлагъа кьошулургъа алай бек тартмайды кёлюнг. Охо да. Иги этесе. Жангыртхан хапарлары да барды кёрмючню. Кесим да кьараргъа деп турама...

Суратчы усталарыбыз, энди уа аланы араларында таулу жашла да бардыла, кечгинлик берсинле. Шо босагъадан ичине атлагъанымлай, къарамым бир хур жанчыкъгъа илинип тохтады да, не кюрешдим эсем да, эки кёзюмю суратлагъа буралмадым. Кёрмючге Якуб шуёхуму бир бёлек жангы чыгъармасы кьошулгъанды. Алагъа кьарар ючюн эди бу жол бери бурулгъаным. Аланы окъуна унутдуруп кьойдула да олса-гъатда манга къарагъан кёзле!

Не эсе да бир суратны аллында сюеле эди бу кьызчыкъ, аркъасы бла эшикге бурулуп. Мен кирген чакъда, элгеннгенми этди дерча, алай суху къарады манга. Аны кёзлерин тынгылы кёрген да эталмадым мен. Алай терк буруп кьойду къарамын менден. Къарамын бурду, кёзлерини мукъуладис кючю уа мени ычхындырмады. Ол кёзлени жарыгъын энтта сездим бетимде. Къарасам, кьызчыкъны кьатында сюелип турама. Аны кёзлери алайда тагъылгъан суратха берилип, мени кёзлерим а аланы кюн таякъларына чырмашып.

Кьолун ёрге кётюре башлады бир заманда кьызчыкъ. Бир кьужур арсарлыкъда учхалатады кеси уа кьолун. От жылыууна тутхан кибик. Бармакъларын да ары бла бери кьымылдата. Суратны тенгине дери кётюрдю кьызчыкъ кьолун. Алайда тыйды. Суратха жууугъуракъ элти. Дагъыда тыйды.

Уллу сай табакъны ичинде – талгъыр харбыз. Бир жартысы, кесилген жаны бери бурулуп, саулайды. Кьызыл, татлы шатыклыкъны юсюнде къара урлукълары шарт кёрюне. Бир-бир жерлерине да тюз аллай татлы кьырпакъ кьагъып. Харбызны бирси жартысын а, теппе-тенг туурамла этип, табакъны бери кьыйырына салгъанды суратчы. Жаланда къарагъан кёзню терилтип кьоймайдыла харбыз туурамла уа.

Суратха къарагъанынглай, бу керти да жаннет кёгетини байтамал ийисин бурунунгда, бал татыуун тилингде сезип кьояса.

Къызчыкъ, къолун сакъчыкъ учхалата барып, бармакъ къыйырларын харбыз туурамгъа тийирди. Алай тийирди да, къолун терк окъуна артха тартып, бармакъларыны харбызгъа тийген жерлерине къарады. Мен а къарамымы къызны къолундан алмай, къоллюгюмю да къючден тыя, аны бетинде тохтатдым. Ол да къарады манга. Сора, кёзлерин менден букъдура, арлакъдагъы суратха кёчдю.

Орамны эки жанында – ариу тизилген къалын бурмалы жёгеле. Бирини бурмалары бирсини эшмелерине чырмашып, къалын ауаналары уа орам узунуна кийиз жатып. Кюн таякъла, къадалып, излей-къармай келедиле да, не гитче да бир жепичик тапханлай а, энишге къутулуп, жинк къыйырчыкъларын кийизге жетдирип къоядыла. Аны себепли бу терекле аякъ тюрбюме жайгъан кийиз къюйген тешикледен толуду. Ала уа, тешикле, жанлары болгъан сунарса, тохтаусуз, къымылдагъанлай турадыла. Сюркеле баргъан къамыжакъгъа ушагъанлары да бар аланы, гебенек маталлылары да бар. Тогъайла болуп да къаладыла бирде бу тешикле, къарылгъач къанатлагъа ушап да къагъыладыла.

Кёзлерим учхара эслей барадыла бу затланы, акъылым а: «Мен тилейме, тилейме, сени кёрсем бир дейме», – дегенни жыр этип шыбырдайды.

«Охо-о-о! Бу уа неди? Желкеми биягъында кюн таягъы къюйдюрген жерчигин марап, булутсуз кёкден не зат тамарыкъды? Бу ёргеде чюуюлдеген чыпчыкъладан бири иш...» – Къолум бла желкеми ышый, ёрге къарадым. Ол чакъда уа, мени алай этерими марап сакълагъан сунарса, мангылайыма да бир зат тамды.

Желкеми ышый тургъан къолуму мангылай орамыма кёчюрдюм, ол а – къолум – алайда бузлап къадды: «Ол жёбелеп баргъан... Ол тиширучукъ... Къайсы арбаздан, къайсы мюйюшден чыкъды ол? Огъесе...»

Биягъында кюн таякъла къуру кеслери къюреше эдиле мени къогъузтургъа, энди уа бу тамычыла да, алагъа болушургъа къюрешген кибик, бири тёппеме, экинчиси желкеме тама башлагъандыла. Кюрешедиле, кюн таякъла, тамычыла да бир болуп къюрешедиле. Алай, ангылай болурса, кюн таякъла угъай эсенг, бал чибинле къапсала да, бу тамычыла чечмеле болуп окъуна тийселе да, не эсими, не кёзюмю ол къызчыкъдан айыраллыкъ тюрюлме.

Жюрюшюме къошдум. Тамычыла да, манга эришген сунарса, теркден-терк тюше барадыла. Кеслери уа бир уллула, бир ауурла. Ма былай таркъ-туркъ этип тиедиле жол чайырына, уллу-уллу тамгъала болуп тюшедиле. Кюнню кёзю уа не аз да мутхусланмайды. Бютюн жарыкъ жана, бютюн бек къыздыра баргъанча кёрюнеди ол.

Кюн таякъла эрип-эрип тюше болурла дейме. Ансы жауун тамычыла бу халда къалай жылтырарла, ма былай къызыл, жашил, кёксюл жинклеге ушап, бирер-бирер тюшедиле. Мен бу тамашалыкъгъа сейирсинип бошагъынчы, кюн таякъла, барысы да бир ызгъа эрип, къюмюш суу болуп къуюлдула жерге. «Кюн жауун!» – деп къычырдым ичимден.

«Кюмяш жауун!» – деп да кьошдум ызындан. «Марал кьозлайды!» – деп кьууанычудула таулула уа быллай чакьда.

«Ол кьызчыкь – биягьында аллымда жёбелеп баргъан гебенекчик – кьайры думп болду? – деп, жүрегим тынгысыз тыпырдады. Эки кёзюм тегерекни адыргылы кьармадыла. – А-а-а! Ма алайчыкьда турады! Бурма чачыны кьыйырларын жол жаны кьыртышха бошлап, сагьышлы сюелген жегени тюбюне кьысылып. Не блады аны бу кьадалып кюрешгени да?» Мычымай жетдим кьызчыкьны кьатына. Ары да таргады кьызчыкь салкьынлыгьын, бери да созады, ол а, хайырсыз, ачылыргьа унамайды.

Сёз айта иш турмадым мен. Кесими уллу кьара салкьынлыгьымы кьызны башына чатыр этип суюдим да, аны салкьынлыгьын кьолума алып кьойдум. Кьызчыкь мени салкьынлыгьымы сабындан алды. Бетин манга бурду. Ол чакьда аны ариу ингиликли сыйдам жаякьчыгьына бир таза тамычы тюшдю. Шошчукь учхалай барып, кьызны акь жагьасыны ичине ташайды тамычы.

Мени кьара салкьынлыгьым бла бирге кётюрюле келип, кьызчыкь аллымда суюлди: «Сен... Ким?... Кьайдан?..» – деп соргъанларындан бир сёзюм да айырмагъанма. Ауузундан таууш чыгып да эшитмегенме. Эки кёзюнде алагьа ушагъан бир соруу ауаначыкьла болдула мен эслеген. Андан сора уа, ол ауаначыкьладан терк окьуна тазаланып, болмагъанча бир жарыкь кёзле кьарадыла бетиме, бир терен да кёзле. Ма алада батып кетдим мен. Аланы тюпсюз теренлигинде эрип кьалдым.

Жауун жауады, кёкде уа шо бир булут жокь. Кюн кьыздырады, жерде уа – кёлчюкле жана, ырхычыкьла саркьа. Нечик жарыкьды бу дуня! Манга кьарап тургъан кёзлеге ушаш. Бу кёзле уа кьалай тазадыла! Кёз кьаматхан бу жап-жашил кёкге ушаш.

Кёзлени жарыгьындан бла дуняны чууакь тазалыгьындан кеф болуп, салкьынлыкьны негерими кьолундан алдым, кьанатларын жьыйдым да, бу күн жауунну, бу керти да кюмяш жауунну юсюбюзге жаумагьа кьойдум.

- Быллай жауун!.. – Кёзле бетиме кьарадыла.
- Жауун тьойюлдю бу, – деп кьарадым кёзлеге.
- Кюн жауун!
- Жауун быллай болмайды.
- Сора уа?
- Кьадарым насып кьозлай турады манга!
- Нечик игиди бу!
- Байтамал! Байтамал!
- Уа-а-ау! Ары кьарачы!
- Тейри кьылыч!

Билемисе, бу кюмяш жауун кьуру экибизни юсюбюзге жаугъан сунуп, тейри кьылыч да санга бла манга деп жарыгъан сунуп кьойгъан эдим ол күн мен. Жарыкь жауун а саулай тёллюбюзню, битету миллетибизни да юслерине жаугъан кёре эдим да! Тейри кьылыч да тёллюбюзню

тамбласы кылай ариу боллугъун алгъадан кѣргюзтюрге деп чакъгъан кѣре эдим!

– Харбыз туурамгъа ушамаймыды кеси уа? Ол кѣрмючдеги!

– Жаланда... баштѣбен салыннганды ансы...

– Алайды. Сора... Гыллыуча этип учаргъа да! – аллымы тыйды кызычыкъ. Кѣзюме кырады. Мени ичимде да бир тейри кылыч жанды.

– Нечик иги болду!

– Жауунну жаугъаны?

– Угъай.

– Жауунну тохтагъаны?

– Угъай.

– Тейри кылычны чыкыгъаны?

– Салкынлыгъынгы бузулгъаны!

Ол увахтыда бош алай айтып кыойгъан эдим муну. Сени кюлдюрюп ючюн. Сен бек жарыкъ кюлдюнг, терен сагъышха уа кирмединг.

Керти окъуна! Сени излегенден башха, бир ишим болмай, сенден сора, бир затны акылыма сыйындыралмай, не заман жашадым мен. Ненча тюрлю жерге тюртюлдюм да, ахырда керек болмагъан ненча ишге кыошудум. Алайчыкъда уа... Алайда салкынлыгъынг бузулмаса, сен кетер эдинг жолунга. Мен а... Тюз алгъынча, жангызлыкъны кау-кууун эте кыалыр эдим.

Жап-жашил чууакъ кѣк, билмей тургъанымлай жетип кыалгъан кюн жауун, аны ызындан турушуна кыуанч кеси болуп чыкыгъан тейри кылыч. «Битеу дуня мени бла бирге кыууана кѣреме да!» – деп келген эди ол сагъатда кѣлюме.

160-чы отоучугъумда, манга берилген эркинликни кѣкдегиледен келген насыпха тенг этип, бираз жашадым. Алай, гитчеликден окъуна адамла кыатыш жашаргъа юйреннген адам, жангызлыкъны кѣтюралмай башладым. Аллах алай кѣрген эди! Бу шош, бу жарыкъ отоучукъда экибиз бир болуп жашасакъ, андан уллу насып кыайда манга?! Алай ол излемим умут болуп да бошамагъанды алыкъа.

Эсингде болур, ол ингирде тепсеуле гюренинде асыры кѣп жортханбыз экибиз. Келгенибизде уа, отоуну эшиги кеси аллына ачылып кыалды. Тамаша болуп кирдик отоугъа. Мен чыракъны жандырдым. Былайда да бир сейирлик зат сакълайды деген а эсибизде нек болсун. Кыарасакъ, Сагъит бла Солтан, кыайдан эсе да шыбыртсыз чыгып, эки жаныбызда сюелип кыалдыла.

Солтан сени, Сагъит мени, кѣтюрюп, хант кыанганы артына олтуртуп кыойгъанларын а унутхан болмазса? Аланы ундурукъларын бирен жерге тап орнатылып кѣргеним, кесинг шагъатымса, кыалай уллу кыуанч болгъан эди манга. Сен да жаратханча кѣрюндюнг жашланы бу ишлерин, кюле-ышара олтурдунг. Ышарыуунгу керти магъанасын а артда ангылатдын. «Бетсизле. Кесинге да сормагъанлай!» – дегенинг бла.

Мени эркинлигим бла кѣчген болсала, айт, не кѣуанч этерик эдим мен? Мени отоуума манга сора иш турмагъанлай кѣчюп кѣалгъанлары болгъанды мени алай кѣуанч тыпырлы этген. Мени суйгенден, манга ышаннгандан этгендиле тенглерим былай, ѳз адамларына, чынтты шу-ѳхларына тергеп.

Бир кюн келиучю заманынгдан иги да алгъа кирип кѣалдынг отоугъа. Сен келгенинглей, бирер ариу сылтау кѣурашдырып, кетип кѣалмаучуму эдиле жашла? Бу жол да алай этдиле. Кѣуру экибиз кѣалдыкъ. Сенден кѣана билмеген бу кѣызы тансыгъымы бираз селейтмегенлей, башха ишге кѣалай алланыр эдим мен?! Андан сора уа тамблагъы дерследе керек болуп кѣаллыкъ затларыма берилдим.

«Ох-хо-о-о! Мен тели билмей турама ансы, сен а эки ауузлу кѣама кѣреме да!» – дегенинг болду кѣарамымы китап бетинден айыртхан. Кимге, не ючюн айтханынгдан да хапарым болмай, сени таба бурулдум. Бурулгъаным бла уа, биягъындагъы чууакъ кѣгюмю кѣара булутла жабып, аланы да шибиля отлары жырта тургъанларына шагъат болуп кѣалдым.

Ѵпкелеген ууахтыларынг бола-бола тургъандыла, бет кѣанынгы былай теренден бузулуп кѣргеним а биринчиди. Олсагъат кѣатынга табылдым. Ачыуунгдан кѣалтырай тургъан кѣолларында газетни, аны санга айланган бетинде уа кесими «Сау бол, Роза!» деген очеркими кѣрдюм. Аны кѣрдюм, сени былай аман чибинлетген ол болгъанын а акъылыма алалмадым.

Бетинге кѣарадым. Эки уууртунга бир эриши мор тамгъала чабып, аланы юслери бла уа аладан да эриши кѣара тырмыла тартылып кѣрдюм. Эринлеринг а, ол шатык, ол ариу эринлеринг, кѣм-кѣкле болуп, огъурсуз жукъарып. «Тоба, ярабий, бу ачыу дегенинг адамны бет кѣууатын кюйдюрюп кѣоя кѣреме!» – дедим ичимден. Алай айтдым, терсликни кесимден атар акъыл а келмеди башыма. Сени жанынгдан терс оюм, буруш акъыл чыкъмазлыгъына алай теренди ийнаныуум. Сен да кѣарадынг манга. Сени бу ышарыуунг. Сени бу кѣп магъаналы ышармышынг. Жарыгъы бла кѣзлерими кѣаматды ол, сууугъу бла бетими кюйдюрдю.

Бир бири бетибизге кѣарап, сѣз айтханыбыз а болмай, иги кесек тургъанбыз былайда. Мен не айтыргъа билмегенден тынгылай эдим. Сен а, мен аны артда ангыладым, ачыуунгдан кѣарылып олтура кѣре эдим. Бир кесекден сора солуу айландыргъанынг сезилди. Сени ѳнюнге арталда ушамагъан бир ауаз: «Юсюнден-башындан ургъан мешхут жыйысын ийисгеп, зауукъ этериксе, насыплы сен! Энди уа харипчикни жюрегине-бюйрегине да ѳтген болур ол чирик ийис», – деп сѣлешди.

Биягъында апчыгъаным бош эди, бусагъатда уа солууум тыйылып, тилим тутулуп, таза да амалсызыма кѣалдым.

«Алай нек айтаса? Бу жаш кѣызчыкъ фермада ийнек сауады. Зоотехникге окъуй турады кеси да. Мен аны...» – деп, бѣлюп-бѣлюп жаркъ-маладым.

Сен, харх этип кюле, ёрге кьопдунг. Бетинги мени бетиме жууукь келтирдинг: «Бу жаш кьызчыкь», «бу ариу жанчыкь», «Роза бла мен...» Кёреме-кёре, хатагъыз жокьду!» – деп, хыликкя тюрсюнлю кюлкюлерингден чачыгъа, юзюк-юзюк сёлешдинг.

Сегизинчи мартда чыгъарырча, бир очерк иш жазалырмыса деген эди алгъаракълада Алий. Огъары Жемталагъа бар да, Розагъа жолукь дегенни уа башха адам юйретген эди. Очеркни жазаргъа, Роза бла эки-юч кере да тюбешип, аны иги таныгъанымдан сора олтургъанма. Бир урумгъа тамам этип кьоялмагъанма бу ишни. Ючмю, тёрт окъунамы кере тюрлендиргенме. Не жашырыу, ариу сёзюмю, жүрек жылыууму да аямагъанма.

Хар заманда этиучюсюча, мени да къатында олтуртханлай окъугъан эди бу очеркни Алий. Ючмю-тёртмю жеринде кьызыл тамгъачыкъла да кьоюп чыкъгъан эди. Ахырында уа: «Байрам бла нек алгъышламагъанса бу керти да иги кьызыны?» – деп сорду ол. Алийден быллай соруу сакъламай эдим да, кёзлерими энишге бошлап кьойдум. «Мартны сегизинчиси малкъар миллетини бушуу кюнюдю. Аны сен менден эсе, кёп да иги билесе. Да сора не байрамны, не алгъышлауну юсюнден айтаса манга?» – бу тауушсуз, алай ичимде уа бек къаты айтылгъан соруууму халымда эследи дейме: «Охо, къадындашчыгъым, сен айтханлай болсун», – деп кьойду Алий.

Мартны сегизинчи кюню бла сени да алгъышламай кьойгъаным ючюн, сенден эшитген дауланы да эсиме тюшюрдюм. Бу чакъда уа сени: «Андан чирик мешхутну жыйысы, сенден арба жауну ийиси уруп, нечик зауукълу жашарыкьсыз экигиз!» – дегенинги эшитдим.

Окъургъа кирирден алгъа, бир бёлек заманны тракторда ишлегеними билдирген эдим санга. Бир кесекден сора аны, бедиш буштугъу этип, бетиме былай хыны быргъарса деген акъылым жокъ эди ол заманда. Сенден бир затымы жашырмазгъа эди муратым. Бусагъатха дери. Бусагъатда уа аны юсюнден бираз башха оюм этерге тюшдю. Бир зыбыр сёзле да келдиле тилими къыйырына, мен а, сезим толкъунун акъыл бла басаргъа кюрешип, аланы артха жутуп кьойдум.

Мен журналист усталыгъына юйрене турама дедим, ёнюмю жарашыулукъ ызына келтирип, эр кишилени, тиширыулану юслеринден жазаргъа, кимин махтап, бирсин сёгюп айтыргъа да тюшер дедим. Мындан арысында ол затланы экибизни арабызгъа сугъуп кюрешмезинги тиледим.

Сен а сюелесе аллымда. Бетими къарамынг бла кюйдюре. Мени кёзлерим да сени бетингдедиле. Ол эриши мор тамгъаладан тазаланмайды бет орамынг. Эринлеринг да, сууукъ кёгергенлей, ууакъ-ууакъ кьалтырайдыла. Айтхан затларыма къулакъ салгъанча кёрюнесе, ала акъылынга ётмей озгъанларын халынг билдирип турады ансы.

Башха амалым болмагъанын ангыладым. Не этерге билмегенлей, инбашларынгдан къучакъладым да, кюзгю аллына элтип сюедим. «Жа-

ным, бу ачыулану, бу огъурсузлукъ деген затла санга арталда ушамайдыла. Кёремисе, нечик бузуп кьойгъандыла ала бетинги!» – дедим.

Кюзюге къарадынг. Солууунг тыйылгъанча болдунг. Не эсе да айтыргъа деп, ауузунгу ачдынг, ауазынгы уа чыгъармадынг. Эринлеринги бирге кысып кьойдунг. Къолунгу ёрге элтдинг. Мангъылайынгы сыладынг. Бу халынгда бир кесекчик турдунг да, мени таба суху айланып, боюнумдан къаты къучакъладынг: «Алай бир турсун Роза! Сакълап бир турсун! Берлик туююлме! Бир кишиге да! Меникисе сен! Меникисе! Меникисе!»

«Сени да бардыла, къарындашчыгъым, къанатларынг. Заманынг жетсе, сен да керликсе аланы». Алийни ауузундан биринчи эшитгеним бери, ненча жерде эсгерген болурма мен бу сёзлени. Биринчи жазмамы газет бетинде кёрюп да «кердим къанатларымы». Биринчи китабымы къолума алгъан ууахтымда да «къакъдым» аланы. Суюген туудукъчукъларымы жюрегиме кысхан сагъатларымда да, насыплы болуп кереме. Алий айтханлай, къанатланы.

Бу шартланы не ючюн тизе келеме мен? Бу дунияда бар болгъанынга кесими ишексиз ийнандырып, сени излей айланган кюнлеримде да болушуп турдула бу «къанатла» манга, билмей тургъанымлай, сени ол кюнюш жауунну тюбюнде табып кьойгъанымда уа, керти окъуна, кёкге учуруп кетдиле.

Санга биринчи тюбеген кюнюмю, суюсенг, – ийнан, суюсенг, – кьой, жашау ызымы онгуна бурулгъан жингиригине санап кьойгъан эдим. Бюгюн да алайлай къалып турады дегениме уа не хазна ийнанырса. Да не? Жаны бар дунияны бек ариу, бек бийик сезими кесин биринчи кере ол кюн танытмадымы манга. Андан сора да сени бла бирге ётдюрген заманымы да бир энчи бийик окъуугъа тергеп кьояма мен.

Санга жолукъгъунчу, умутлары, излемлери, акъыллары, сезимлери да бир бирге ушамагъан эки энчи адам жашагъанды менде. Сени тапханым бла уа, ала, бирге кьошулуп, бир болуп кългъандыла, ичимде да бир байтамал келишиулюк орналып. Сагъит бла Солтан, окъуугъа бла жазуу ишге иги кёл салмагъаным ючюн, жарсып, тырманла жолукъдурп тургъан тенглерим, мени бу тюрлениуюмю эслеп, къууангандыла. Солтанны: «Тейри адамы, энди бу шохубуз да адам кебине келди!» – дегени эсимден кетмейди.

Тенглерим, къуру кеслерини угъай, саулай теллюбнозю да халкъ аллында борчун теренден ангылап, акъылларын бла заманларын окъуугъа берген адамладыла. Алий бла Хадис, Керим бла Къайсын, Шахмырза бла Берг, Хананий бла Жанакъайыт – миллетибизни акъылы, намысы да болуп жюрюген закийле – ма быладыла биз теллюбнозю жол башчылары, жыр башчылары да.

Къаллай тюбешиуле къураучу эдиле ала! Къалай сёлешиучю эдиле! Шахмырзаны айтханын унутмай тура болурмуса. Турушуна билим мишегени болуучу бу огъурлу къарт бла тюбешиуюню кесини ишчи

отоунда этип кьойгъан эди Алий. Назмуларындан да окъуду бизге Шахмырза, таулуну бурунгулу рузламасындан, адет-тёре хазналарындан да биз билмеген кёп сейир хапар айтды. Ушагъыны орта ёзеге уа, нени юсюнден сёлешсе да, миллетибизни къадары бла биз телюню борчлары эдиле.

Бу тюбешиуюбюзню орунуна Керим бла, Къайсын бла, Жанакъайыт бла ётдюрген ингирлирибизден бирин эсгерип кьойсам да, айтырча ёзгелик боллукъ туююл эди. Нек десенг, алада окъулгъан чыгъармаланы бир жанына салып кьойсакъ, аманатлары бла насийхатлары, башха-башха сёзле бла къурашдырылгъанлыкларына, бирдиле. Былайда Шахмырзаны айырып алгъаным жалаңда ол бирсиледен тамата болгъаны, мен атларын айтхан закийле муну онг жанларына салып жюрютгенлери ючюндю.

«Не, сюрюп, сабан этер, не, чалып, батан салыр, не мал кютер, не къар кюрер жерибиз болмагъанлай, была бары сыйырылып, кесибиз а аладан кенг айырылып, онюч жылны сюрюнюлюк-сибирлик болдукъ, аллай бирни къум тюзледе ач бёрюлей улудукъ», – деп, къарт Шахмырза къара сёзлерин да назму макъамына салып сёлешючю эди. Ол кюн да бузмагъанды Шахмырза кесини бу сейирлик төресин: «Онюч жылынг халкъ тарыхыны саркъыуунда жалан бир къысха такъыйкъаны тутады. Алай бизни миллетни уа, бек къысхартып айтсакъ окъуна, бир жюз жылгъа артха атханды ол такъыйкъа». Солууу тыйыла, къыйналып сёлешеди Шахмырза. Къайсын а, къартны сол къолунда олтурупду ол, шешадан гара суу къуюп урлатды анга.

Солууун айландырды тамата. Къайсыннга «сау бол» айтып, сёзюндан ары бардырады: «Энди уа, властыны, къадарыбызны да ахшылыгъындан, шукур болсун, сюрюп, сабан чалып, батан этиучю, мал кютючю, сабийле ёсдюрючю жерибизге жангыдан ие болдукъ». Бу къарт кишини сабийча къууаннганы бюгюн да кёз аллымдады. Аны эки кёзюнден ургъан насып жарыгъы, жорегиме ётюп, бир хычыуун жылыу болуп жайылгъан эди къаныма. Ийнан, бусагъатда да сезе турама ол байтамал жылыуну. Шахмырзаны аз-маз къаныгъып чыкыгъан ауазы да къулагъымдады: «Окъуу-билим алыргъа, оракъ-чалгъы чалыргъа, жангы журтла салыргъа, ашап-жашап къалыргъа!» Была къырал байрамлада сёз орунуна айтылыучу омакъ чакъырыула туююлдюле. Миллетибизни жан излемлери бла жарыкъ умутлары сёлешгендиле ол кюн огъурлу къартны ауазы бла.

– Кеслери уа къалай кюрешедиле бу адамла. Уруш отунда куююп, Сибирле суугъунда юшюп, зорлукъ тюбюнде юйюгюп чыкыгъанлагъа ушамайдыла ала. Къайда эсе да бир жаннет жерлеринде солуп, кючкъарыу алып къайтхан сунарса. Башларын ёхтем кётюрюп, къанатларын кенг жайып, аяклары эркин алыпды жюрюулери. Сёлешгенлери уа, ма бу Шахмырзагъа ушаш, жолну ёр сюренги салып, кюн жарыгъы кёз къаматхан бийиклеге чакъыра.

Сора Къайсынны бла Керимни, Шахмырзаны бла Бертни бир бири ызларындан чыгъа тургъан китаплары. Аланы булбул жырларына кесини энчи ариулугъу бла къошулгъан тиширыу ауаз а Танзиляны! Аны назмулары къошулма кългъан болсала, не даулаш, малкъар поэзияны тейри къылычы былай жарыкъ чакъмаз эди. Сора Омарны бла Жанакъайытны, аланы ызларындан къаршы келип къалгъан Элдарны бла Алимни къара сёз бла жазылгъан чыгъармалары. Кесинг кёп кере кёрген шарт: ана тилибизде чыкыгъан хар китап бир уллу къууанч, бир жарыкъ байрам болуп келеди бизге.

Бир-бир эгертюлерим санга хычыуун тиймегенлерин билеме. Алай, мени сартын, унутулуп къалгъанларындан эсе, айтылсала иги болур. Солтанны «Эки да деуню чыгъармаларыны философия мурдорлары» деген иши тюшгенди эсима. Керти да деу закийлени – Мёчюланы Кязим бла Лев Толстойну – юслеринден жазгъанды къарачайлы шохум.

Бизни кибик жаш-къушланы айтмайма, белгили алимлени бла кесаматчыланы, уллу жазычуланы бла журналистлени араларында окъуна даулаш кётюргенди бу иш. Солтанны бу ишини къарыусузуракъ жерлерин кёргюзтедиле ала, аны бир-бир оюмларын толтурадыла. Алай асламы уа бу очеркин керти да батыр атламгъа санап, аны мурдорунда Солтанны бир тынгылы илму иш жазаргъа чакъырадыла.

Бу затла артда бола тургъандыла. Мен а Солтан шохуму жазмасын, кесим окъуп бошар-бошамаз, санга алып келгенме. Мени отоума жыйылыгучу жашланы къайсы къаллай иш бла кюреше тургъанын хар заманда барыбыз да биллип болуучубуз. Солтанны бу очерки уа билмей тургъаныбызлай басмаланып къалгъанды. Хар окъугъанны кёлюн тюз тейри эшиги ачылгъанча жарытып. Аны ючюн ашыкыгъанма муну санга окъутургъа.

«Энди уа къайсыгъызны сер-мерлерин басмалагъандыла?» – дегенинг бла, мен берирни да сакъламай алдынг газетни. Сейир этмедим. Керти окъуна, бирибизни бир заты чыкъса, аны санга келтирмей къоймаучума. Сен да, къолумда газет кёргенинглей, аны алай бош келтирмегеними билесе да, алып, тинтип башлайса. Сора бу «сер-мерле», «тели-мелиле», «зынттыу-мынттыула» дегенинг да, оюн халда айтханынг себепли, ауур тиймейди манга.

Ачдынг газетни. Къарай келдинг да, излегенинги тапдын. Сен анга берилгенинги эслегеним бла уа, мен да къолумда къалгъан газетледен бирине къарай башладым.

«Эки да деуню чыгъармалары...» – Терен сагъышлы болуп эшитилди ауазын. Олсагъатчыкыгъа окъуп бошамагъанынг баямды, очерк туурдурган биринчи сезиминги сагъышындаса алыкъа. Къулакъ сагъайтып сакълагъаным себепли, къарамымы санга кётюрдюм. Сен а кёзлеринги къайры эсе да чыракъ ийип олтураса. Зат айтмадым мен. Акъылынгда

жаратыла тургъан оюмунгу юркютюрге болмадым. Бет къанынгдан бир зат билир эсем дедим. Анда уа бир тюрлю бир илишан эсленмеди.

«Эки да деу?» – Ауазынга соруу тюрсюнюн чапдырдынг бу жол. Эринлеринг, чюйюрюлген да этип, мен иги таныгъан элберли ышарыуда аз-маз керилдиле. «Лев Толстой бла Мёчюланы Кязим... Толстой бла Кязим? Бу экисин тенг салыргъа? Кёкню бла жерни бирге къошаргъа? Алай этерге кюрешгеннге, зынттыу демей, не айтхын да?!» – деп, мени таба бурулдунг.

Мени таба бурулгъанлыгъынга, сорууларынгы манга айтмайса, кеси кесинг бла ушакълаша тургъанлыгъынгды бу. Мен а: «Ашыкъма. Сабыр бол. Ахырына дери окъуп чыкъ да, бираз сагъыш этип айтырса», – деп да бир айтдым.

Ары дери мени кёрген, сезген да эте болмаз эдинг дейме. Къатынгда олтургъанымы бусагъатчыкъда ауазымдан билгенча кёрюнюп ачылдыла кёзлеринг. Газетни бардух буруп алдынг, аны бла мангылайыма къакъдынг: «Шыкъыда мал орунланы кюреп жашагъан жахил къарт кимди да, закийлиги дунягъа сыйынмагъан керти да деу жазыучу кимди?!»

Солтан да тамам бу сорууну салгъанды кесине. Бу бизни даулаша къойгъан ишин ол соруугъа жууап этер ючюн жазгъанды дерге кюрешдим мен а. Кертиси алайды сора уа. Кязим, таула ичинде, мал кютюп, гюрбежисинде темир тнойюп жашагъан, сени сёзюнг бла айтханда, «жахил» киши болгъанын жашырмайды Солтан. Толстойну, сен айтханлай, дунягъа сыйынмагъан закийлигин эниш этер мурат да кютмейди ол. Уллу орус жазыучуну хакъыйкъат деулюгюн, дуняны уллу алимлери аны юсюнден оюмларын да келтирип, бек туура кёргюзтеди. Былайда уа Солтан, сен да, санга ушаш кёпле да, билмей тургъанлай, ол «жахил» таулуну Толстойну бийиклигине кётюрген терен философия акъылын келтирип къояды.

Жашырмай айтайым, очеркни былайына жетгенимлей, кёпленича, мени да солууум тыйылгъан эди. Алай не ючюн болгъанын а бираздан сора ангылагъанма. Къайсынлагъа бла Керимлеге, Алийлеге бла Хадислеге жолукъгъанымдан сора. Нечик аман сындыргъан эдиле, алан, биз миллетни жюрегин! Къалай аман юйюкдюрген эдиле бу халкъны жанын! Ай таланган, халкъыбыз кесин бу уллу миллетни тенгшисинде кёрюрге унамай тохтагъанды! Алай болур амалы жокъду деп. Тюнгюлюу ауурлугъу басып тургъан башын алыкъа ёрге кётюралмагъандан.

160-чы отоуда болуучу маданият ингирлени кезиулюсю шуёхубузну бу ишине багъышланып ётген эди. Кесинг шагъатса, анда даулаш болмагъанды. Очеркни учхараракъ жерлерин кёргюзтюрге кюреше эди хар сёлешген, аны бютюн кючлюрек этерик амалланы излерге итине эди. Саулай алып айтханда уа, бу очеркни жаратылгъанына къууанмагъан болмады.

Солтан кеси, кёрген эдинг, ингир узуну тынгылауну ийгенлей олтурду. Ахырында уа бизни отоудан тышында сёлешген бир къауум адамгъа,

ол санда уа сени кесинге да, кысха жууап айтып кьойду: «Зарауатлыкьдан бла зорлукьдан кьутулгъанлы, халкыбыз аркьасын тюзете башлагъанды. Тейрини болушлугъу бла, билек кюч да алыр ол, ниет кьарыуун да ёсдюрю. Алай, теркирек болур ючюн а, биз аны жантин сезимлерин кьозгъаргъа, миллет ёхтемлигин уятыргъа керекбиз. Ангыларгъа, ангылатыргъа да керекбиз: кеси ауанабыздан кьоркьа, кеси атыбызны жашыра, буюгъуп жашагъан заманыбыз озду-кетди. «Мен малкьарлыма! Мен кьарачайлыма!» – дегенни дуниягъа эшитдирип нек кычырмайбыз энди? Закийлерибизни закийле тенгинде, ахшыларыбызны ахшыла сатырында айтыргъа кимден кьоркьабыз?»

Солтан солуу айландыргъан ууахтыда «кьанбуз» Сагъит мыйыкь тюбюне мурулдагъанны уа эшитгенми эдинг? Кеси уа тюзюнлей санга кьарап айтхан эди: «Темирчи Кязимни чепкенинден граф Толстойну бурунуна кьурум ийиси иш уруп деп кьоркьадыла», – деп.

Да тюз алайгъа ушай эди бир-бирлени оюмлары. «Къазча кьозларгъа кюрешген тауукъну» орунуна да сала эдиле Солтанны ала, «тюени юркютюрге чапхан гумулжук» этип да кьоя эдиле. «Къайгьырмаз, шохларым! – дейди Солтан а, биз чибинлесек. – Кимни эсе да ити юргенликге, бизни керуаныбыз жолундан тыйылмаз. Керуан жулдузубузну кесибиз шарт кёргенибиз себепли, ажашырыкь да тюлбюз!»

Солтанны «керуан жулдуз» дегени уа неди деп соргъанда, «Тейри адамы, Уллу Къарачайны, Бийик Малкьарны да менме деген кишилери окъуна айтыргъа базыналмагъан акъылны сермегенсе бу жол!» – деп жууаплады Алий.

Эртгенликде, кечеден тансыкь болуп чыкьгъанма да, жолугъур жерибизге айтхан заманыбыздан иги да алгъа келип кьалгъанма. Тютюнледен экисин-ючюсюн кюйдюргенме. Ары да жортама, жеримде чыдаялмай, бери айланып да жоргъалайма. Сагъатыма кёз жетдирмей а, шо такъыйкьа оздура болмам.

Бу хужурукь тохтап иш кьалгъан болур дегенни шыбырдай, женгими артха ышырдым. Мен кёзлерими сагъатха илиндирген ууахтыда уа кимни эсе да жумушакь кьолчукьлары жабып кьойдула аланы. Кимни эсе да дегенлигиме, олсагъат окъуна таныдым кьолларынгы, кесими кьолларымы аланы юслерине салдым. Кьол аязларым бла кьол сыртларынгы хычыуун кёрюп сылай, танышларымдан бир бёлегини атларын санадым, сени атынгы уа бек артда айтдым.

Кьолларынгы бетимден кетердинг. Сени кёрюрге термилип сакълагъан кёзлени тансыкьлыкь жандырып, артха суху бурулдум. «Мени алтын кьанатлы гебенекчигим!» – Мен омакь жыйрыкьчыгъынга кьарап айтдым, акъыл бла жюрек а кеслерини төрели «атышыуларын» башлап кьойдула.

- Гебенекчик! – деп, кеси кесине шыбырдады жюрек.
- Нечик тюз айтдың. Мен аны не затха ушатыргъа билмей турама.
- Къынгыр къач! Мен айтханнга угъай демей, къалай кьоялдың?

- Дурусха дурус деу керекди.
- Кертда ариучукъду да! Сайлай билгенди да жаш?
- Ариулугъуна уа не сёз барды, алай...
- Ол дегенинг? Башлагъанса биягъы сен!.. Охо да, айтмай къоярыкъ туююлсе да туююлсе. Тынгылайым.
- Да не айтырыгъы барды? Гебенекге «жылы жайны, жарыкъ айны малы» дегенни сенден бла менден акъыллыла эртте айтхандыла.
- Айып этме, иги ангыламадым.
- Аллах айып этмесин, адежли жан! Сен эбине тюшюналмай эте баргъан затланы санай башласакъ...
- Сёз ючюн?!
- Бош чибинлейсе... Айтханымы ангыла да, къама сабына уа, керек болса, артда узалырса.
- Жарапы бек терен жерин марап къуяса тузну сора уа!
- Жаранг бар эсе, аны кесинг салгъанса. Мен а экибизге да бир кибик игини излейме. Жашау дегенинг къуру жылы жайладан бла жарыкъ айладан къуралып къалмагъанын айтыргъа кюрешеме санга. Жауунлу кюзле, къарлы къышла да боладыла жашауда. Исси кюнле, сууукъ кечеле да боладыла. Сени гебенекчигинг ол затланы кётюралырмы? Кюн кюйдюрюп иш къоймазмы аны назик къанатчыкъларың, сууукъ юшютюп иш къоймазмы?
- Юйренир. Къош да бара-бара тюзеледи.
- «Къош» дегенинглей, къош болууду ишни бек башы, юйюр къурау.
- Аны юсюнден акъылыбыз бир ушайды да?
- Гебенекчикди мени арсарлы этип тургъан. Ачыуунга андан бек къатылыргъа да къоркъама, алай... Не хазна...
- Ауузунгу чайкъа! Шо тилинг да къалай айланды алай айтып къояргъа!
- Охо, маржа, охо. Къутурма...
- Тапчыкъ кийинип, чачынгы да тюз ол мен суюноучюча эшип келгенсе. Ауазгъа салып айтханыбыз болмагъанлай, къарамларыбыз бла, ышарыуларыбыз бла ушакълаша барабыз. Ол кюн да, эсингде эсе, айтхан эдим, алай бусагъатда да къатламай озаргъа кёзюм къыймайды. Ары дери бир кере да кирмеген жерибизге не эсе да бир жашырын къарыу бургъан болур эди экибизни. Ауузланыр затла келтиртдик. Мен, кесинг айтычулай, аштапар, хобуста шорпагъа къапландым олсагъат.
- Ары бир къарачы! – деп шыбырдадың бир заманда.
- Кёзлерими санга кётюрдюм. Сен а, къууаннганың бла сукъланнганың бетингде кёрюне, къайры эсе да бирге къарап олтураса.
- Кёремисе аланы! Суу суратчыкъла!
- Омакъ кийинген эки чырайлы топалайчыкъ – жашчыкъ бла къызчыкъ. Жашчыкъ – анасыны, къызчыкъ – атасыны тобукъларында. Бетлеринден насып нюрю тегюле.

– Аман кезден кьалсынла! Насып... Ма анга айтадыла жашау насыбы деп! Экисини да ууртчукларындан уппа этеригим келеди! – деп, эки кезюнго аладан алмагъанлай шыбырдадынг дагъыда.

– Охо... Аллах айтса... Бизни да, тюз быланыча, жашчыгъыбыз бла кызчыгъыбыз боллукъдула. Аланы эте турурса уппа.

– Эгизчикледиле кеслери да!

– Алай болса уа – бютюн иги!

– Да санга уа не?

– Санга уа?

– Билемисе, кьалай къыйынды... экисин биргелей...

– Мен билмейме. – Кюлдюм. – Билген да этерик болмам, шукур. Алай сен да, менден ташада иш... – Кюлдюм.

– Бош кюлесе! Мен... Къатынладан эшитгенме!

– Кёресе да? Эгизле тапхандан сора, хапар айталгъан эселе, ала ёлмегендиле. Сен а аладанмы хомухса?!

– Охо! Не болса болсун. Сен алай сюе эсенг...

Бу ушагъыбыз, оюн-кюлкю къатыш болгъанлыгъына, кесинг да бек терен сезген эдинг, нечик уллу магъана сыйындыргъан эди ичине. Андан сора да, ашар-ичер керегибиз иш болмай тургъанлай, ненча кере къайтаргъанса мени алайгъа.

Орамгъа чыкъдыкъ. Билегими кесинге алдынг да, женгими артха ышырып, сагъатыма къарадынг: «Охо, алай кёп да сакълатмагъанбыз», – кьолтугъума кирдинг. Мен а, «ичимдегиле» кеслерин билдире башладыла да, санга жууап этмей кьойдум.

– Угъай-угъай, къымсыз болмаз эдинг да! Женгдирмез эдинг да жангылгъанынга! – деди жюрек.

– Да мен сюймеген олмуду? Алай болмай иш кьалыр деп кьоркъама ансы.

– Жангылгъанынгы болгъанынгы ненча кере тутады кезюнге бу къыз! Сен а дагъыда...

Шошлукъ.

ЭСКИ КЪУЮ

Ол заманда Хадис дурус айтханды: Алийни юсюнден китап жазайым деген адам чыкъса, айтыр зат тапмай къыйналлыкъ туююлдо. Аны жашау жолуна къарай башлагъанынг бла, бири биринден сейирлик ишле, тенгиз толкунларына ушаш, артдагъы аллындагъын малтай, тохтаусуз келип турадыла. Мени уа, жаш кёргенин унутмаз дегенлей, бир къыйматсыз затчыкъ окъуна Алийни эсерттип къояды.

Шахар этегинде бир гитче бахчачыгъым барды. Юйчюк да салгъанма алайда, терекле да орнатханма. Ишлеримден ыччынып, бери келалсам, тюз да жаханымден жаннетге кёчюп кьалгъанча сеземе кеси-

ми. Аллай бир байтамал жерчикди былайы. Мени эрттеден жарсытып турган жалан бу суу кытлыгы эди да, энди ол да тамамды.

Жашларым, манга билдирген иш да этмегенлей, арбаз мюйюшонде терен куюу кызып, бир алапат суу чыгырып кыйгандыла.

Жашлары бла махтанып башлаганды биягы деригинги билип турама. Ол айтханынга угъай да демейме, алай ишни башы куюру анда туююлдо. Ары тебирегеними билсе, Жараш туудукчугум, энди бираз абадан да болганды, ызымдан тагылып кылады. Мен а, анда да жазыу ишиме олтурур муратым болмаса, аны куюп кеталмайма.

Бу жол да алай келгенбиз бери. Жараш, жете-жетгенлей окъуна, гыллыучасына кюннанды. Мен а тереклеге кырай, дугум юкюлени тегереклерин чагалай айланама. Жараш ол тауусула билмеген соруулары айтып кычыра, мен анга жууап берирге кюреше, бир-бир сорууларына уа не айтырга билмей да кыла, иги кесек заман ашырганбыз.

Кюлларым эте турган ишлерине берилип, акылым да кесини тирменин бууруга болуп, кылай бир заман куюалаганымы билмейме, Жарашны ауазында сезилген тырманнга кере уа, ол биринчи кере кычырмайды манга. Кырасам, кюкюрекчигин куюну баш хунасына салып, башчыгын энишге салындырып турады.

Ахым кетип, жанымы кюлума алып жетдим кыатына. Белинден сермедим Жарашны, бери алып гынтты этдим. Ол а, хыпыяр кыан, кыатына да нек кыйсун! Аяклары бла тыпырдады, кюллары бла хунага илинди. «Ары кыарачы, аппа! Кюремисе, мен анда турама! Андан кесиме кыарап турама!» – деп кычыра, бетин куюу кыарангысына бурду.

Кесини оюнларына былай бир тынч кюшуп куюучуду мени Жараш. Огыесе кесим алай бекми сюеме аны тенгли болуп ойнарга, кыалай-алай болду эсе да, Жарашны кыатында тобукландым, кыарамымы куюу теренине бурдум. Алай кыарадым да, таза сууну сыйдам кюзюсюнде экибизни бетибизни да кердюм. Жараш кюзу тишчиклерин жарык ышарыуда ачып кыарайды андан. Аны эки кезюнден чыкыган кюн таякыла уа мени бетими да жарытадыла.

Жан ийнагым Жараш туудукчугуму бетчиги мутхуз болуп кыалды бир чакыда. Бир кесекден сора уа аны орунун бир башха сабийни бети алып кыйду. Бу «башха сабий» кесим болганымы билдим олсагыт. Андан сора кесими бетим да куюу теренинден мутхузланып кыарады. Биягында ол болган жерде уа бираздан Алийни куюуанчылы бети керюндю...

Алийни Кюмбелге ненча кере келгенин санап турганла да болурла. Аны келирин бирсиледен кем ашыгып сакылаганма дерге кыалсам, жалган айтырыкыма. Ненчанчы келгени болганын билмегенлигиме, бу жол да анга кыалганладан аз куюуанмаганыма. Нек десенг кыарыным Кюмбелде жашаганланы биринден ток туююлдо. Алий а, хар жолдача, ол заманны елчемин салып айтама, бу ингирде да ма былай

аудуруп-жаудуруп келгенди. Артмакъларын «къоян учаладан» бла «кий-ик этледен» толтуруп.

Алгъын алай этмеучю эдиле, иги кесекден бери уа, Алийни келгенин бири бирине билдире, къоншу къоншугъа тагъыла, адамла бизни арбазгъа жыйылып къаладыла. Алай бир жыйылсала уа, андан-мындан келтирип хапарлаша, бири аны, бирси муну эсгере, кече белинден алгъа кетмеучюдоле. Сагъит бла мен, кюн узуну чабып-жортуп арыгъан сабийле, къарынларыбыз тойгъанлай, жатып къалгъанбыз ансы, къалгъанла уа бюгече да олтургъан болурла алай.

Сагъит тарт-соз этип уятмаса, алыкъа бираз мушулдарыкъ болур эдим. Анга да тырманла мурулдай, кёзлерими ууа чыкъдым Сагъитни ызындан. Зулкъай бла Алий арбазны ары этегинде сюелип кёрюнедиле. Ала тамам биз ойнаучю гюренни къатында болгъанларын акъылымда чертдим, ол шартха бир тюрлю магъана бере уа кюрешмедим. Сагъит а, кишиле таба къарагъан окъуна этмегенлей, гёш юйчюкге бурулуп къалды.

Къурчтырнакъ бюгече анда къалгъанын билгеним болгъаным себепли, Сагъитни аркъасындан тюрте атладым босагъадан. Бу такъыр гытычыкъны аума мюйюшонде, кёзлерибиз къарангыгъа юйреннгенден сора кёрдюк, нени эсе да жырты турады зауаллы Къурчтырнакъ! Башын ёрге атып бир къарады ансы, бизге алай уллу акъыл бёлмеди къуш. Биз а, кенгден къарап, кёлюбюзню да къандыралмайбыз, ётюрюкден не асыу, къатына жууукъ барыргъа да, жумушагъыракъ айтайым, иги баз болалмайбыз.

Не эсе да бир уллу сюекни аягъы бла жерге басыпды къуш. «Къурчдан ишленнген» къаты жухун а, таркъ-туркъ тауушла да этдире, анганга урады. Бир заманда Къурчтырнакъ къанатларын эки жанына шибия таууш этдирип атды. Эсими жыйгъанымда, къушдан иги да кенгде, сыртымдан тюшюп тура эдим.

Тюгел менича болмагъанлыгъына, манга кюлюрге да кюрешгенлигине, Сагъитни халы да, бет къаны айтып турады, менден доюн туююлдо. Хата да, артда кеси айтды, андан чыкъгъан кёре эдим. Мени сыкъгъанымиз сезгенди да ол къанбуз, кесини батырлыгъын кёргюзтюп, мени алай бла бедишлериги келгенди. Ол хыйласына алдатып, Къурчтырнакъны къатына асыры хыны барып къалгъанды.

Мен, Сагъитге да ачыулу къарап, эшик таба бурулдум. Нёгерим да мени ызымдан къысха чыкъды. Кюнню кёкден къуюлгъан исси хауасы бла жерни, тюненеден бери сакъланып, анга къошулгъан къызыу соллуу бетибизге толкъун болуп урду. Чууакъ кюнню жингил жарыгъы кёзлерибизни къаматды. Болсада биз бу ууакъ-тюек хычыуунсузлукъгъа акъыл бёлмедик. Гюрен оюн этиучю жерибизде ушакълаша сюелген Зулкъайны бла Алийни къатларына барып къалдыкъ.

«Къалайсыз, жигитле? Къанатлы шуёхугъуздан тансыгъыгъызыны алдыгъызымы?» – деп тюбеди бизге Алий. Зулкъай да ышарды. Сагъит

бла мен а Къурчтырнакъны юркютгенибиз арабыздан чыкъмасын деп къарадыкъ бир бирге. Бу ууахтыда Гелляка да, минчакъларын санай, алайгъа келди:

– Къор болайым жанынга. Алий, ийнанырыгъым да келмейди, алай... Бюгечели бери... Бир ариу суу бла абидез алып кѳргенме кесими. Къумгъанымы уа, кесими багъыр къумгъанымы, сен бере эдинг къолума. Бир ариу суудан да толтуруп. Абидезими къум бла ала тургъанымлай бересе кесинг а. Къум бла абидез алыуну унут, Гелляка, энди сууубуз кѳпдю дейсе да. Кесим а былай бир чомарт-чомарт къуяма сууну. Уян-нганымлай а, тюшюмде болгъанын ангылап жарсыгъан да этдим...

– Толу ышаныуум а кесими да жокъду, Гелляка, – деп. Алий къарт къатынны аллына атлады. – Алай ол киши бир зат билмей айтхан болмаз. Ёмюрюн былайлада къууалагъан, бу жерни ичин-тышын да иги билген адамды ол.

– Аллах хайыргъа кѳргюзтген тюшледен болсун тюшонг! Ким биледи, кертда бир уллу ахшылыкъ буюруп тура эсе уа Аллах бизге? – деп, Зулкъай да акъылындагъын къошду.

Алий бизни гюренибизни тюз ортасына кирип тохтады. Алгъа аякълары басып тургъан жерге къарады ол, ызы бла кѳзлерин къартлагъа кѳтордю:

– Къолай адамды, сау къаллыкъ, Оспан. Бек жарсыгъанды, сизни былай къыйналып тургъаныгъызыны айтханымда. Биргенге барайым, кѳргюзтейим, болушайым деп окъуна тебиреди кеси уа. Мен унамадым. Къарт кишиди, харип. Жол а – узакъ. Сора бу жаханым къызыуну да кѳторалмаз деп къоркъдум.

– Алайды, къор болсун мен ананг! – Гелляка Алийге къарады. – Бизни амалтын... Бизни юсюбюз бла кишиге да тиймесин хата. Къайгъыргъаны да аз туююлду. Къор болайым Аллахыма! Жерибизден-сууубуздан айырды эсе да, дин ахлуларыбызны къатларына тюшюрдю. Ол да жазыкъсыныуду.

– Кѳремисе, таланган, бу тил жууукълукъ, бу дин ахлулукъ дегенинг нечик къаршы этип къояды адамланы! – Зулкъай кесини оюмун Алийге бурулуп айтды. – Ол Оспан деген киши бизни, таныгъан угъай эсенг, къарап, къарелдибизни окъуна кѳрмегенди. Къайгъыргъаны уа...

Адамны ахшылыгъыны багъасын кѳтюре билген къартлагъа терен ыразылыкъда тынгылады Алий. Аланы бу тюз оюмларын бютюн терен этер онгун да мычымай хайырланды:

– Ма бу ат, ма ол уучу къуш да Оспанныкъыладыла. Эсе да, – аны жангыз жашыныкъыла. Умутун юзмей сакълагъанды, харип, Оспан. Жашыны аллына къарап тургъанды. Мындан алда уа аны къара къагъыты келип къалды.

– Ай, аты ёчулсюн да, тукъуму къурусун бу урушну! – Гелляка жиямсырады. – Бир аман ачитмай кимни къойду ол, бир ачы тыкъсытмай кимни къойду!

– Эзиледи, харип, Оспан да, сытылады. Этер амалы уа жокъ. Ма бу атны бла ол къушну тутады жашыны кезюнден. Менден башха, бир жаннга берир амалы жокъду кесини уа. Манга былай ышаннганы неден болгъанын а билмейме. Шо аузумдан сёз чыгъаргъаным иш болмагъанды. Кеси айтып къойгъанды: «Ал, балам. Атны, къушну да жюрют. Аяусуз этме ансы», – деп.

– Жаннет чыпчыгъы болсун, харип, жашы. Атасы бизге этген ахшылыкъ жашына жаннет азыгъы болуп барсын. – Кесини жашын да эгерди дейме, ауур ахтынды Гелляка, жаулукъ къанатын кезлерине тийирди.

– Жаш заманында, айтыууна кере, былайлада къой кютюп тургъанды Оспан. Ол тийреде мени аягъым басмагъан бир къарыш жер болмаз дейди. Былайчыкъгъа бир къарачы. – Алий кесини аякълары басып тургъан жерни кёргюзтдю Зулкъайгъа. – Тюз Оспан айтханча, батыу болуп тургъанын керемиесе? Кеси да, ол кёргюзтгенча, арбазны кюнчыгъыш мюйюшонде.

– Да... бу баш гюрени уа, тёп-тёгерек болуп, ушагъан да этеди къуюгъа, – деп, аягъын гюрен батыучукъну эринине салды Зулкъай.

Сагъит бла мен, бу кишиле не затны юсюнден селешгенлерин ангыларгъа кюреше, ауузланы ачып тынгыладыкъ, тюшюналгъан а этмедик. Тюгел къую дегенлери не зат болгъанын окъуна билмедик. Жугарланы алып келигиз деп буюрду да Зулкъай, экибиз да гёш юйчюк таба къуулдукъ.

Бу къаргъышлыкъ жерде жашагъанла, гытыланы биринден-экисинден ёлюк чыгъармай, хазна ыйыкъ оздурмайдыла. Ёлюклени жууаргъа суу, кебинлерге къумач табылмайды. Аланы къой, къабыр къазаргъа жугар окъуна жокъду. Мындан алда уа, андан бери да беш-алты къабыр къазылгъан болур, Алий жарагъан эки жугар келтиргенди. Бири къырыкъ, экинчиси уа тюз жугар. Ала, биз билебиз, ол гёш юйчюкдедиле.

Сагъит аллымда, мен аны ызындан босагъадан ичине болдукъ. Былайда уа, жугарла тургъан мюйюшге бурулгъанлай, Сагъит артха ыхтырылып тохтады. Къурчтырнакъ тамам ол мюйюшдеди – жугарланы бери алларында. Ол эсимдеди да, Сагъитни алгъа ийгеним аны ючюндю. Шуёхум мени таба бурулду. Арсарлыгъын жашыралмады ол. Кезлери билдирип къойдула къоркъгъанын. «Угъай-угъай! – дедим ичимден. – Биягъында иги кюле эдинг да манга! Кёргюзтчю энди кесинги батырлыгъынгы!»

Мени кёл кенгдиргеними ол да кезлеримден билген болур, артха айланды Сагъит. Аркъасын къабыргъагъа къысып, билегин а узакъдан окъуна жугарла таба созгъанлай, аз-аз ышырыла башлады. Мен а анга айтырыкъ беишлерими къурашдыра къарайма туурасындан. «Ма бу сагъат! – деп сакълайма мен. – Ма энди уа!» – деп къарайма. Сагъит жугарланы экисин эки къолуна алды. Къуш а, ол харам къан, шо кирпигин окъуна нек къымылдатсын!

Алий жугарны алды да: «Быллай ишге урунмагъанымлы не заман болду!» – дей, адырны сабын кьолуна танг келишдире, ары бла бери кьымылдатды.

– Бюгюннге дери жаланда ёлюклени асыраргъа жарап тургъан жугарларын ала азыракъ болурча иш этсинле бу жол! – деп, хар заманда кьургъакъ эшитилиучю ауазын ичини теренинден шатыгыракъ этип чыгъарды Зулкъай.

Алгъа бел бауун тешди Алий, ызы бла жагъа тюймелерин ычхындырды. Кьол аязына тюркюрдю да, кьырыкъ жугарны сабындан таукел алды. Гюрен батыучукъну эрининден тутуп, аны тыш жанындагъы кьургъакъ кьумну кюреуден башлады ишни. Аны, тегерек айланып, сау бир атламдан аслам кенглиги болгъан жерин кьаты топурагъына дери тазалады.

Зулкъай бла Гелляка Алийни ишлегенине туурасындан кьарап сюеледиле.

– Чукай жарлы керексизге кьыйналып иш а кьалырма? – деп, Гелляка кьарамаы бла Алийни кьргюзтюр шыбырдады.

– Билген Аллахды, ал ай мен а умутсуз тюрюлме. – Соруугъа былай жууаплай, Зулкъай алгъа атлады. Гюренни эрининде тобукъланды ол, Алий баш кьумун кетерген кьаты топуракъны бир тугулун алды да, аны кьол аязына салгъанлай, кьзлерин а андан алмай, биягъы жерине барды.

Сорууна жууапны толусун, дурусун да Зулкъай энди берлик сунду дейме, Гелляка алгъа кьартны кьолундагъы топуракъ тугулгъа, ызы бла аны бетине кьарады. Зулкъайны эси уа тугулдады. Аны бармакълары бла ууатады Зулкъай, сыныкъларын энчи-энчи алып кьарайды. Ахырында уа ол да кьарамаын Геллякагъа кьтюрдю.

– Кьеремисе, таланган, бу сейирни! Бу жер тюр теренине дери кьумду деп тургъанма мен. Кьум а алай кьалын да жапмагъан кьереме да! Бир кьарышдан тьбени мы быллай топуракъды, – деп, кьол азында ууатхан тугулун Геллякагъа узатды Зулкъай. – Топуракъны ичинде тамырчыкъланы эслеяламыса? Не зат да битерик эди, мен ангылагъаннга кьере, быллай топуракъда уа.

Алий, ишине берилип болгъанлыгъына, кьартланы ушакъларына кьулакъ салгъанлай тура кьереме. Белин тюзетди ол, мангылайында тер сууларын кьол жаулугъу бла кепчите айтды: «Оспанны хапарына кьере, бу элни тийресинде кеп болмай сабан этип, тирлик алып тургъандыла. Узакъ жерлеринде уа – мал кютюр. Бир онбеш-жыйырма жылдан кеп болмайды дейди, Кьумбелни адамлары былайланы атып кетгенли».

– Алайды алай. Бу жерлени кьум басханлы алай кеп болмайды. Кьарачы, кьарышдан кьалын тюрюлдю былайны кьуму. – Зулкъай алгъа атлады, алай нек этгенин кеси да билмегенлей, ууучундагъы топуракъны, кеси уа энишге да ийилип, гюрен ичине атды.

Эски кьююну баш гюренини төгерегиндеги кьумну кюрөп бошагъанды Алий. Жугарын да алышындырып, энди аны ичин тазалаугъа киришгенди. Ал кезиуде терлегенлерин кьол жаулугъу бла кепчите эди ол. Аны кьююп, мангылай орамына бирде онг, бирде сол женгин тийире да, бираз ишлегенди. Энди уа алай да этмейди. Тер суулары кезлерине саркъа башлагъанлай, башын ары бла бери булгъап кьояды ансы, ишин бөлмейди.

Къалын кьумачдан этилген аскер келеги, тер сууларындан жибип, аркъасына жабышханды. Къымылдагъаны сайын, жауурунларына ышылып, чырмау этеди ол. Аны тешип атаргъа да бир таукелленди Алий, жугарны жерге чанчды ол, аркъасын тюзетди, келегин тешерге уа сокъуранып кьойду. Уллайгъан адамланы къатларында жалан этин ачаргъа болмады.

Жугары не эсе да бир къаты затха тийгенин сизди бир чакъда Алий, Зулкъай таба кёз бакъдырып, кьюю ичинде энишге чёкдю. Зулкъай да. Алий анга къарагъанын эслеп, жууугъуракъ келди.

Жугар буруну бла чучхуп, бармакълары бла кьозгъап да иги кесек кюрөшди Алий, ахырында уа, не эсе да бир уллу затны эки кьолу бла кётюре, ёрге кьопду. Алийни кьолундагъы не Гелляканы, не алайгъа кёп болмай келип сюелген къатынланы бир уллу сейирсиндирмеди. Шыбырдашыуларын окъуна бөлмедиле ала. Зулкъай а кьююну тыш эрининде энишге чёкдю. Сагъит бла мен да, ойнагъанмы этесе, олсагъат алайгъа табылдыкъ.

Алий кьолундагъын ёрге кётюрдю, Зулкъай эркин кёрюрча, анга жууугъуракъ да элтди. Ары да бурду Алий бу затны, бери да айландырды. Кеси да къарады анга, Зулкъайгъа да кёргюзтдю. Сагъит а, мени бу тыйгъычсыз нёгерим, кьолун окъуна тийирди анга. Алий, сау къаллыкъ, нечик кьюуандыргъан эди бу чакъда мени, къалай ыразы этген эди!

Алайгъа, хар замандача, менден алгъа жетди Сагъит. Кьюю ичине ташайыргъа да аздан къалып, билегин Алийни кьолундагъына узатды. Алий а, «гъаф!» дегенни да айтып, ол эриши затны Сагъитни бетине къаршы элтип кьойду. Ол манга биягъында Къурчтырнакъдан элгеннгеним ючюн бедеш этген жигит артына аууп къалмадымы дейсе! Къатынланы, бютюн аламаты уа – къызчыкъланы да кюлдюрюп!

– Тейри, Алий... Эшекники уа туююлдо бу баш... Атны башы да туююлдо... – Ичи топуракъдан толлу баш сюекни гумхотуна къатылды Зулкъай.

– Тюеникиди, – деп, бир уллу магъана бермей жууаплады Алий. Баш сюекни уа кеси кьюю ичинден чыгаргъан топуракъ төбени юсюне быргъады.

Сагъит бла мен баш сюек жерге тюшер-тюшмез жетдик алайгъа, аны алып, бир жанлыракъ кетдик. Алий олсагъат окъуна ишине берилди. Къалгъанла уа, Гелляканы бла Зулкъайны ызларындан барып, арлакъдагъы юйню салкъынына кирдиле.

Тюе башны тинтгенден терк окъуна эрикдик Сагъит бла мен. Аны алайда кьойдукъ да, Алийни кьатына келдик. Бир сынжыр хурттакла, жыжым юзюкле да атханды Алий тышына, эки тот нал, бир сыныкь ёзенги да кёрюнедиле ёседен-ёсе баргъан топуракъ тёбени юсюнде. «Иер къаш» дегенни кеси кесине шыбырдап, бир кьынгыр темирни кьолуна алды ахырында ол, ары бла бери бурун къарады да, аны да топуракъ тёбени юсюне быргъады.

Алийни ёрге сюелгенин эследи Гелляка, энди аны жалаңда белинден огъарысы кёрюннгенин акъылында чертди.

– Жашым, кьор болсун жанынга мен ананг, эрттенли бери не ашынг, не сууунг болмагъанлай, бу жаханым кызызуунда кыйналдынг. Бери чыкъ да, бир солуу алчы, аурунг! – Гелляка жарсып сёлешди.

– Къайгъырмаз, Гелляка, мени ючюн жарсыма. – Къарт кьатыннга ыразылыгъын ауазын жумушатханы бла билдирди Алий. – Быллай кёп урула кьазгъанма мен. Окъла тюбюнде окъуна. Бузлагъан топуракъны балта бла кесерге кюрешип. Ташлы жерлени ылытхын бла чанчакълап. Былайы уа жумушакъды.

Жууапны былай айтханлыгъына, жугарны жерге чанчды Алий, бир кьолу бла жугар сабына таянып, кесин кьююдан тышына атды. Топуракъ тёбеге олтурду да, тютюн кьабындырды. Мен, бу жол Сагъитден алгъа болуп, кьюю ичине секирдим, жугарны алдым да. Алий чучхуп кетген топуракъны тышына ата башладым.

Ургулу, кьургъакъ топуракъ жугарны юсюнде тыйылмайды, ёрге кётюрнгенимлей, артха тёгюлюп кетеди. Болсада кюрешеме мен. Кёз кыйырым бла уа Алийге къарайма, – махтау умутлу болмай къайсы сабий кьаллыкъды?! Алий мени таба къарап олтургъанын кёреме. Бу-сагъат аперимле кьоллу боллугъума бир ишегим жокъду. Аны себепли, туумагъан айгъа салам бергенлей, Сагъитге да алгъадан махтанып къарайма. Алий кёп сакълатмады, мен сакълагъанны айтмады ансы: «Къырыкъ жугарны алчы, жашы. Аны бла тынчыракъ атарыкъса топуракъны», – деп кьойду.

Бу Сагъитни уа ма былай кёрюп болмай къалама бир-бирде! Уругъа жарамайды ансы, нек жараматганын а кесим да толу ангыламайма, уруп, гумхотун бузарыгъым кёп-кёп келеди. Ай юйюнге, хар жерде, тюз марап сакълагъан кибик, марап сакъламагъанын да билеме, менден алгъа тюшоноуп къалады хар неге! Хар нени менден алгъа этип кьояды!

Ма бусагъатда да, кырыкъ жугарны ал дегенни манга айтханды Алий, бу уа, кьанбуз, кырыкъ жугарны да сермеп, кьюю ичине кеси тюшдю да кьалды. Эт энди мынга, не этерик ёсенг да! Къырыкъ жугарны сабына жабышдым, бу уа, хыпыяр ибилис, чалдиу этип, куймучума олтуртуп кьойду. Секирип кьопдум, кьаным кьартыкъгъа сыйынмай, жагъасындан алдым, алай уругъа уа бу жол да жараматды.

Бу «жараматды» дегеним не зат болгъанын кесим да иги билмейме. Ургъан сени болсун, не бек ачыулансам да, кьол кётюрюп, тебиналгъан

окъуна эталмай къалама анга. Кесиме сейирсиннгенлигиме, Сагъит да тамам меничады. Туура бу ойнап жагъалашыучубузну айтмайма ансы, ол манга жумдуругъу бла тебинди деп билмейме. Къадарларыбызны ушашлыгъынданмыды экен ол? Экибиз да аталарыбыздан ёксюз къалгъаныбызны айтама. Огъесе аналарыбыз арада жюрютген ариу халладамы болур? Аркъалары кичиген атла бир бири сыртларын къашыйдыла дегенлей, къайры барсала, не иш этселе да, бирге болгъанлай, бири бирине эс тапдырыгъа кюрешгенлей турадыла аналарыбыз.

Ма бюгюн да биргедиле ала. Тюнене танг атмай кетгендиле экиси да, базаргъа барабыз деп. Келген а, жоллары тап къуралса, тамбла ингирде этерикдиле. Сагъышынг дурусду: бохчаларында шо бир къара сомлары жокъду аналарыбызны. Сатыу этерча, хапчук-харекет деп да нелери боллукъ сунаса, – мындан алда тебирегенинде, эсимдеди, жилай-жилай, кямарын чулгъагъан эди анам бир акъ быстыргъа. Бу жол а, жиямукъларындан къарыла, тюймесин чулгъагъанды.

Анамы кёзюнден жиямукъ чыгып кёргенимлей, жүрексиз болуп къалыучума мен, сора, аны жиялгъаныны сылтаун билгинчи, юсюнден айырылмаучума. Бу къылыгъымы биледи анам. Аны себепли кёлю толгъан ууахтыларын манга кёргюзтмезге кюрешип жашайды. Кёрюп къыйсам а, аны сылтаун жашырып кюрешмейди.

Кямарны бла тюймени атам алгъан кёре эдим анама саугъагъа. Анга жаш табып, тукъум жибин юзюлюуден сакълагъаны ючюн. Аны себепли бу эки затны анам бек багъалы кёрюп тутханын, аладан къалай къыйналып айырылгъанын да сезе болурса. Сора, кёремесе къадарны бу къужур оюнларын, мени тапханы ючюн атам берген саугъаларын анама мени ачдан ёлтюрмезге деп жойдургъанды ол!

Сагъитни анасыны юсюнден айтсам да, хапарым ёз анамы юсюнден айтханымдан башха боллукъ туююлдо. Ол да, сёзсюз, мени анамча, бир бек багъалы затын алып кетгенди базаргъа. Аны да, не айтыр кереги барды, баш иеси аманат этип кетген жангыз чирчигини жанын сакълауну ауарасы атландыргъанды бу узакъ да, къыйын да жолгъа.

Былайда иш а болурму Сагъитни бла мени арабызны алай жууукъ этип тургъан «жашырын кюч»?

Огъесе... Къан къызыл болады дегенлигибизге, хар адамны къан тюрсюню башхады. Къан тюрсюнлери ушашланы арасында жаратылады чынтты шуёхлукъ дегенча бир затла айтхан эди бир ингирде. Алий бла ушакълаша, Зулкъай. Аллаийн, «къан тюрсюнлерибиз мушашла» тюшюп иш а жолукъгъан болурбузму Сагъит бла мен?

Керти окъуна, къырыкъ жугар бла уа бек тынч кёреме топуракъны чунгурдан тышына атхан. Сагъит, Алийден да махтау алып, бек терк бошады ишин. Кеси уа, мен сукъланып тургъанма, аз да къарыу къоратмай, бир тынч толтуруп къоя эди жугарны, сора жугар толу топуракъны да бир женгил кётюрюп ата эди тышына. Алай Алий кеси тюшгенли уа,

кьюю тьюбу да теркирек чёге, аны кьатындагъы топуракъ тёбе да, анга кёре, терк кётюрюле барады.

Юй ауанасында олтургъанла андан берисинде ушакъларын шо бир такъыйкьагъа бёлген болмазла. Сёлешгенлери уа, бир башха зат кьошмагъанлай, сууну юсюнденди.

– Аллахны жаны ауруп, шо намазлыкъгъа адетли абидез алып минерча болсакъ эди уа!.. – Кесини бу жарты-кьурту умутлу сагъышын ауазгъа салды биягъы Гелляка.

– Ой да сен а, Гелляка! Абидезни, ма бу этип тургъаныгъызлай, кьум бла алсагъыз да, жарайды...

– Алайды, аурунгъас, алайды. Аш-азыкъ бла мол эталлыгъыбыз болмаз да болмаз энди, сабийлеге бла саусузлагъа бир таза суу уртлата туруп онг берги эди Аллах ансы, – деди Фаризат, аллындагъыны аузуна чабып.

– Ёлгенлерибизни асламын жуумагъанлай асыраргъа тюшгенин а айтмайсыз! – дегенни кишиге да кьарамагъанлай мурулдады Зулкьай, кеси уа акъырын кётюрюлдю да, Алий таба кетип кьалды.

Сагъит бла мен, Сагъит кьююдан чыкьгъанлай, былайгъа келип кьалгъан эдик, биз Зулкьайны ызындан кьарадыкъ. Кьарагъан аны ызындан этгенлигибизге, кёзлерибиз а, сейирсингенден, Алийни баш токъмагъына илинип кьалдыла. Андан, тёбени болмагъанлай, бу кенг мангылайлы уллу баш жер юсюнде кьуру кеси кьымылдай тургъанча кёрюнгениди бизни сейирге кьойгъан.

Аралары алай узакъ болмагъаны себепли, ауазларын тунукъ этерге да кюрешмейдиле да кеслери да, тиширууланы айтханларын эшитип турады Алий. Не да болсун, бютюн бек кьадала барады ансы, кесине солуу алдырыр акъылы жокъду аны. «Не ёмюрден ахыргъа кьюю ичинде кьалыу, неда бу мискин жыйыннга бир асыулукъ этиу!» – деп кьастланып кюрешгеннге ушайды бусагъатда Алий.

Зулкьай чарыкъ бурунлары кьююну эринине жете тохтады, Сагъит бла мен да аны эки жанында сюелдик. Жугаргъа алгъан топурагъын тышына ата туруп, бир кёз илиндирди ушайды ансы, бизге угъай эсенг, Зулкьайгъа окъуна хазна акъыл бёлмеди Алий, ишин селейтмеди. Тишлерин кьаты кьысып, жаякъ терисини тьюбюнде шаугют тьююмчеклерин кьымылдата урады жугарны. Тер суулары сакъал жютюсюнден, ауур тамычыла болуп, терк-терк тюшедиле. Алий а энди не сюртюп, не башын кьымылдатып кетермейди аланы.

Кишиге билдирмейди ансы, кьуру тер суулары тьююлдюле Алийни кьыйнап тургъан. Кюн кьызыуу башындан тёгюлюп, исси кьургъакъ солуу ичинден уруп, туура от ичинде сюелгенча сунады кесин. Иги кесекден бери кесин билдирмей тургъан жюреги да бирде жаралы кьоянча тыпырдайды, бирде кьысылып, бирде чанчып кьыйнайды. Андан кьоркъады Алий ансы, терлегенин бла арыгъанын айтмай кьой, базыкъ бутуну жарасы ашлана тургъанын да эсге алмайды.

Алай кьадалып керкине тургъанлай, жугарын кьюу кьабыргъасына таяндырып, кеси уа энишге чёгюп кьалды Алий. Сагъит бла мен, акъылыбыз жетмегенден, анга бир уллу магъана бермедик, Зулкъай а тынгысызына кьалды. Ары да атды бу кьарт киши кесин, бери да силдеди. Кьюу эрининде амалсыз тепсеуле этди. Алийни ачытырма деп кьоркыгъанды ансы, кьюу ичине секирирге эди мураты.

Алийде уа, насыпха, Зулкъай кьоркыгъан зат болмагъанды. Кьоллары бла кьозгъап, жугар буруну бла чучхуп, бираз кюрешди да, ёрге сюелди ол. Бетин бизге бурду да, не эсе да бир затны кьулач-кьулач этип жыйды. Сагъитни акъылында не болгъанын билмедим, мен а, Алийни кьолундагъын жилиннга ушатып, кьюуну эрининден артха ыхтырылдым.

– Муну кыйырындан бир алчы, Зулкъай! – Алий кьолундагъын ёрге быргъады. – Ат кылындан эшилгенди. Чиригени, седирегени да жокьду. Чыгъараллыкь эсенг, ёрге тартып бир кёрсенг эди.

Зулкъай жыжымны кыйырындан алды. Кьол аязларындан ётдюре, аны кьюудан тышындагъы кесегин алай салды да, аякларынын кьаты бегитип, кьюу ичиндегисин ёрге жыя башлады. Алий тюбюнден болушхананы себепли, топуракьдан толу челекни алай бек кыйналмай чыгъарды Зулкъай. Аны ызындан а, эки кьолун кьюуну эринлерине салып. Алий да кесин кьюудан тышына атды.

Кьюу ичинден чыкыгъан жыжым бла челек, сейирге кьалдырдыла эселе да, Сагъитни бла мени акъылыбызда бир тюрлю сагъыш туудурмадыла. Алий кесини уллу, ауур да тёммегин бу терен кьюуну ичинден алай тынч чыгъарып кьойгъанына уа сукъланып кьарадыкь. Зулкъай кьюудан чыгъаргъан челегин топуракь тёбени этегине аудуруп, кеси да алайда чёгюп кьалгъанды. Биз артда ангыладыкь ансы. Алий аны кьайгысындан атханды кесин кьюудан тышына.

– Бош кыйнадым сунама сени! Эссизлик этип кьойдум, сабий кибик! – Зулкъайны кьатына барды олсагъат Алий, кьартны аллында тобукъланып, аны бетине кьарады. – Белингими чанчдырдынг огъесе жюрегинг ишми?..

– Жараусуз болуп кьалгъанын сезгенден ауур тийген зат жокь кёреме адамгъа. – Мудах, кьарыусуз да ауаз бла айтды Зулкъай. Ызы бла уа, ичинде чиритип кьояр затын тышына бошлап ийгенине сокьураннганын жашырмай: – Къайгырмаз. Бола-бола туруучуду алай. Хазнамыды, ёлмесенг да, кьарт дамы болмазса дегенлей, – деп кьошду.

– Тейри, Зулкъай, сенден несин жашырайым, бу сени кыйнагъан сезим мени да терк-терк жокьлай башлагъанды. – Бусагъатда кьюу ичинде табылгъан гупуш челекни кеси таба тартды Алий, сёзню да, аны юсю бла, башха ызгъа бурду. – Бу кьазах жеринде, кьарт Оспан айтханнга кёре, кеси кёзюм бла да кёрюп жюрюдюм аны, кьюуну бу халда жабып кетген адет жокьду. Ачыкьлай, тазалай кьоюп кетедиле аны, ма бу сен кёрген челекни бла жыжымны да кьатына салып.

– Ол а бек иги төреде, алай муну уа сора? – деп, кьолун кьюу таба созду Зулкьай. – Бу уа не хыйсапдан этилгенди былай?

– Бу тийреде кьюу жокьду дегениме ийнанмай тохтагъан эди Оспан. Алай болур амалы жокьду деп. Алайдагъы кьюудан бир уллу кьой сюрюуге суу ичирип тургъанма кесим деп. Ахырында уа, ишни болушуна кеси акъылы бла тюшонюп, бу кьюуну жапханлагъа бек чамланды ол, бек кьутурду. Суу амалтын не заманлы кыйналып турасыз сиз дейди кеси уа, сизге дери да алайтын озгъан ненча атлыны бла ненча атны суусабын кьандырлыкь эди ол кьюу дейди.

– Жерни кьалайы да алайда жашагъан адамланы кесине келишген жорукьлагъа бла адетлеге юйретип кьоя кёреме. – Алай тьююлюмюдо да деген кьарамын бурду Алийге Зулкьай.

– Адамла бары да тургъан жерлери юйретген адетлени кютюп жашагъан болсала эди уа! Ма бу кьюуну жапханланы айт да кьой. Жаны барланы, жаны жокъланы да душманларыдыла ала дейди мени Оспан шуёхум. «Кьудайыбыз тургъан кёкню, будайыбыз туугъан жерни да жауларыдыла ала!» – дейди.

Айтхан затларындан сагъышландыла дейме, бу эки киши, тынгылаугъа берилип, бираз мычыдыла. Жансурат, бизни тенгли кьыз, кесинден игида кичи эки кьызчыкьны кьолларындан тутуп келди былайгъа. Ала таба кьарадыла кишиле, ышаргъан окьуна этдиле кьызчыкьлагъа, сагъышларындан а, халлары билдирип турады, чыкьмадыла.

Сагъит бла мен да кёрмей тьююлбюз кьызчыкъланы. Кесими юсюмден айтыргъым жокьду, Жансуратны кёргенлей, ичлеринден бир энчи жарыкь тегюлген кезлерин менден жашырыргъа кюрешди Сагъит. Жансуратны ышарыуда ачылгъан акъ тишлери да ачыуума кьатылдыла. Къаштйой болуп кьарадым мен Жансуратха, ол а эсин да нек бурсун. Топуракь тугулуны быргъадым, болмаз кьалгъанда, кьызла таба. Тугулум жерге тийип ууалды, аны бурхулары уа, мени кёлюме жетерге кюрешгенча, кьызланы юслерине чачылдыла.

– Солакьай! – тырманын башха тюрлю салыргъа болмады Сагъит. Кеси уа артха айланып кьачхан кьызчыкъланы ызларындан кьарады.

– Да мен марап атханмы сунаса? – Сагъитге кьынгыр кьарадым, кьолума уа энтта бир тугул алдым. Жансуратны аркъа орамын тутдуруп атаргъа эди муратым, алай нек эсе да тугулуны кьол аязымда ууатып кьойдум.

Бири бирибизге айтмайбыз ансы, кьызны кесине билдирип акъыл а кьайдан боллукь эди, Сагъит бла мен Жансуратны хар ким кесиникине санап турабыз. Сюймеклик деп кьояргъа уа не хазна жарасын бу сабий сезимине, ол уллу сезимни биринчи кьарыусуз солуучугъу ишми болур эди ансы.

Не ючюн айта келеме мен бу затланы. Адам «ол меникиди» неда «аны иеси менме» деп не затха айтыргъа боллукьду? Арбазын сакьлагъан итине, миннген атына, саугъан ийнегине айтсын алай, юсюнде

кийимлерине, юйюнде хапчукларына айтсын. Адамгъа уа? Сёз ючюн, не Сагъитде, не менде болгъанмыды Жансуратны кесиникине санаргъа эркинлик?

Ол заман анда-санда эсибизге келе да, кюлдюре турду бир ауукъну, ахырында уа ётдю, кетди. Унутулду. Алай ол заманда Розаны юсюнден жазгъанымы окъуп чибинлегенинги эсинге тюшюрчю. Элтип, кюзю аллына сюегенимде, не айтхан эдинг сен. «Берлик туююлма! Бир кишиге да! Меникисе сен!» – дегенинг, тюз бусагъатда айтылгъан кибик, кесинги ауазынг бла эшитилип къалдыла да, таланнган, ол чакъда мени насыплы этген сёзлеринг!

Ары дери, андан сора да ненча кере айтхан болур эдинг сен ол сёзлени манга. Мени да, кюн сайын къулагъынга кычычырып турмагъанлыгъыма, сен меники, ёмюрден ахыргъа меники, жаланда меники болгъанынга тюк тенгли бир ишеклик жокъламагъанды. Артда уа къаллайла болуп айырылдыкъ экибиз? Десем да, сен алай бек къыйналмагъанынги билеме, кесими юсюмденди сагъышым. Кесиме алгъадан асыры кёп эркинлик алгъан болмасам эди, сен да, бир энчи инсан болгъанынги тюз ангылап, бир заманда кеси аллынга бир атлам этип окъуна къоярса деп ойлайсам эди, ишибизни жарсылу ахырын аллай бир къыйналмай кётюрлюк болур эдим мен.

Алай бу соруууму мурдор тамыры сени къыйналмагъанынга бла мени къыйналгъанымда туююлдю. Къуру экибизни арабызда болгъан ишни угъай, адамла арасында жүрюген битеулю акъылны чайнап кюрешеме. Саулай алып къарагъанда, биреу биреуге сёзню: «Сен меникисе», – деп салыргъа, ол аны не бек да суюсюн, эркинмиди?..

Алий бла Зулкъай шош ушакълаша олтурадыла, Сагъит бла мен а къую ичинден чыкыгъан иер къашланы бирге жалгъаргъа кюреше турабыз.

– Заман кетип барады, ишибиз а, мен кёргенден, алыкъа кёпдю. – Алий тиширыула таба къарады. Биз да, аны ауазын эшитип, Алий таба бурулдукъ. Къарамын тиширыулада кёп мычытмады Алий, Сагъитге бла манга кёчюрюп къойду. – Жашла, къарайма да, сиз экигизден сора, манга жардамчы болаллыкъ жокъду, – деди ол.

Сагъит бла мен мычымай Алийни аллына табылдыкъ.

– Энди къуюну, кезиу-кезиу тюшюп, экигиз къазарыкъсыз. – Алий бизге къарады. – Сиз топуракъны челекге къуярыкъсыз, мен а аны бери чыгъарып турлукъма.

Мен кесими къую таба атдым. Биягъы Сагъит менден алгъа болуп къалады деп къоркъгъанма. Алий билегимден сермеп тыймаса, арсарсыз чынгарыкъ эдим къуюгъа. Мени алай тохтатды да, кеси ёрге къопду. Челекни киришинден алды да, мени челек ичине тапчыкъ сюеди, ызы бла уа, къолларын жыжымгъа кёчюрюп, челекни, аны бла бирге мени да, къую ичине бошлай тебиреди.

Алий жыжымны акъырынчыкъ бошлайды, мен а, тюбюне жетип, къачан тохтайма деп ашыгъама. Кертисин айтайым, ишлерге къолларым кичигенден туююлдю ашыкъгъаным. Жыжым юзюледи да, челек къатыш къую теренине ташаяма деп къоркъама. Бу къоркъууум бла ёрге къарадым. Жандыракёз Сагъитни кёрдюм да, аны сукъланып къарагъанын сезип, къол булгъадым.

– Ол фахмусуз неге жарарыкъ сунаса? – деп, Алийге бурулду Сагъит, къолу бла уа мени кёргюзтдю.

– Охо, жашым, алай бек ашыкъма. Сен фахмунгу толу ачыкълар киби бир топуракъ андан сора да къаллыкъды, – деди, кюле-кюле, Зулкъай.

Челекни тюбю къаты жерге тийгенин сезгенимлей, жугарны сермедим мен, челекден тышына атладым да. Алий буюргъан къуллугъума берилдим. Челекни толтуруп, ёрге къарагъанымда, Сагъитге махтаныр-гъа эди муратым, аны биягъында айтханы дыгъылыма къатылгъанлай турады, Геллякамы бетин кёрюп къойдум. Аны бла бирге уа Алийни ауазын да эшитдим.

– Хау, Зулкъай, – къарамын къую теренине бургъанлай айтды Алий, – алыкъа иги кесек чучхургъа тюшерикди. – Аны къайгъылы болуп келгенин ангылап, Геллякагъа къарады. – Алай къыйыныбыз зыраф болмазгъа ушайды. Кёремисиз, къуюну тюбюнде мылы топуракъ ачыла башлагъанды.

Гелляка Алийге не эсе да айтды. Зулкъайны ауазы да чалынды къулагъыма. Ала не айтханларын а, акъылым ишиме бурулуп къалгъаны себепли, айыралмадым. Ёрге ненча челек ашыргъанымы санай келдим алгъа, бешдеми, алтыдамы эсе да жангылдым да, ахырында санаудан тайып кетдим ансы.

– Энди кесинг да мин челек юсюне! – Алий жыжымны ары бла бери къымылдатды. – Юсюне олтур да, жыжымдан иги тут!

Мени ёрге чыгъарды Алий. Аны кючу къарымаз деген акъыл жокъ эди менде, кётюрген да бек тынч этди. Жыжым челек толу топуракъны бла мени ауурлугъубузгъа чыдамаз деп эди къоркъгъаным. Ол да юзюлмеди. Сагъит, мени ёрге чыгъарымы сакълап тура кёре эдим ол, жетип сермеди да, челекни аудурду, аны ёрге сюеди, терк окъуна ичине орналды.

Алийни биягъында Геллякагъа айтханын эшитген болур эдиле – тиширыула да бизни къатыбызгъа келдиле. Энишге-энишге ийилишип къарадыла ала къую ичине, зат ангылагъанлары болмады дейме, терк окъуна артха ыхтырылып кетдиле. Жалан Фаризат къалды алайда. Сакълап турду да. Алий къую ичинден чыгъара келген челекни киришинден сермеди ол, баштёбен къаплады. Экинчи челекни уа, Фаризатдан алгъа болуп, мен алдым.

Бу ишиме да, аны кёргюзтген Фаризатха ичимден махтаула айта, къууанып берилдим мен. Ойнагъанмы этесе, ол мени фахмусузгъа са-

нагъан Сагъит былайда бошунлай чирелип тургъанды, мен а!.. Къысхасы, кюн ортасына дери не кеси бир солуу алмады Алий, не бизге жан аурутмады. Кесин да аямады ол, бизни да хаман жекди.

Алийни къайгъы этдирген жаланда Гелляка бла Зулкъайдыла. Кюн тюбюнде асыры кѣп турасыз. Шѣндю сезмегенлигигизге, башыгъызгъа ѳтер, аурутур дей кетип, кючден ашыргъанды аланы ауана болгъан жерге. Ала уа чыдагъанмы этедиле. Къайда бирем-бирем жанлайдыла къую къатына, къайда бирге келип къарайдыла. Зат айтханлары уа жокъду быланы. Келгенлерича, шошунлай кетип къаладыла.

Мен толу ангыламагъанлыкъгъа, къартланы былай нек этгенлерин Алий бек иги биледи. «Эслеп бир къарачыгъыз, кѣзюгюз жете эсе. Топуракъны мылыдан-мылысы чыгъа келеди», – дегени бла кѣл этдирирге да кюрешеди ол, къартлада уа ышануу жокъду хазна. Бу къуу жерни теренинден суу чыгъар деп ийнанмайдыла ала.

Кюнню кѣзю тюз башыбызгъа келип тохтагъанды. Керти окъуна, тохтап къалгъаннга ушайды ол. Кесини жажаним иссин башыбыздан къуюп тургъанлы не заман болады, жеринден а ахырда тепмегенди. Бир-бирде аны таякълары, жинк болгъан шишле кибик, энчи-энчи илиниучюдоле кѣзге. Жалан этинге чанчылыучудула. Бусагъатда уа алай туююдю. Кюнню кѣзю, аны таякълары, кѣк, аны тюбюндеги хауа тенгизи да, къайнап, эрип, бары бирге къошулуп къалгъандыла. Жерни къызыуу уа, ол азды дегенча, тюбюнден толкъун болуп, анга къошулады. Алай бла, адам бири биринден къызыу эки да отну арасына тюшгенча сезеди кесин.

Хал былай болгъанда, ишни андан ары бардыралмады Алий. Не айтыунг барды, кеси да бек арыгъанды ол, болсада алай кѣлю бла берилип эте тургъан ишин къуру кеси ючюн не хазна тохтатыр эди ол. Геллякагъа бла Зулкъайгъа бир зат болуп иш къалыр деп къоркъгъанды Алий. Сагъитни бла мени мыккыллыгъыбызны да тап кѣрген болмаз, сора сууну чыкъгъанынамы къууанырыкъбыз, чыкъмай къалгъанынамы жарсырыкъбыз деп адыргылыкъда сакълагъан тиширыулагъа бла сабийлеге да жаны ауругъан болур.

Кесибиз къыллы къалсакъ, Сагъит бла мен алыкъа бираз мушударыкъ болур эдик, Гелляка уятды ансы. Биз Алийге болушханыбызны бош оюнчакъ ишге санап тургъанбыз. Гелляка уа, бизни болушлугъубуз болмай, Алий зат эталмазлыгъын биле кѣре эдим: «Алий кетгенли иги кесек болады, сизни сакълап турлукъду ол», – деп ашыкъдырды бизни.

Сагъитни ызындан къысха чыкъдым эшикге, ол а босагъа аллында тохтап къалды. Мен да тохтадым. Къарамы бла Алийни кѣргюзтдю Сагъит, мени таба бурулду, къол аязын эринлерине къысды. Айтыргъа хазырлагъан сѣзлерими артха жутдум мен. Экибиз да, къымсыз болуп, босагъа аллында чѣкдюк.

«Энди, билген Аллахды, алай кѣп да къалгъан болмаз. Салкъын айланганлай, бир-эки узалырбыз», – деген эди, ишни бѣле. Алий. Сал-

къын айланган кезиу дегени уа ма буду. Кюнню кёзю, кеси батышха аунай баргъанлыгына, от кызыуун былайда кёюп кетгенди. Ма былай гюрюлдеп жана тургъан отну ичи бла къарапмы кёреме хар затны дерсе. Солугъанынг сайын а ёпкелеринги хауа угъай, иссилик толтуруп кёояды.

Геллякам къум бла абидез алыучу тырхыкчыкъгъа олтуруп къалгъанды Алий. Бизни алайда сакълагъанлыгыды, баям. Тютюнюн бучулата кёрюнеди кеси да. Тер суулары кьургъакъсыгъандыла да, аны тузу, тытыр жагъылгъан сунарса, аркъа орамын агъартып кьойгъанды. Ол болгъан эди Сагъитни бла мени сейирге къалдыргъан. Сора, акъылыбыз анга жетген болурму эди ансы, тютюнюн алай тап олтургъанлай тартып бошарын да суйгенбиз, баям. Ол заманда андан ёзге сагъыш келмегенди мени башыма. Бусагъатда да Алийни ол чакъда олтургъан турушу кёрюнюп къалгъанды кёзюме, акъылымы уа арталда башха соруула кьозгъай турадыла.

Бир ауана тюшген жер излемегенлей, кюн кызыуунда чёгюп нек къалгъанды бу адам? Кёкден юсюне кьюла тургъан иссиликни кьулакъгъа алмагъанча кёрюнеди ол. Жерден бетине ургъан кызыуу жалынны да сезмегенчады халы. Билемисе, аны ичинде гюрюлдеген бушуу ёртенни кызыуу женгип кьойгъанды табийгъатны жаханым солууун.

Адамны ич халын жаланда аны бетине бла кёзлерине къарап билирге боллукъ сунуучу эдим мен. Бусагъатда уа, Алийни аркъа узунуна бла жауурунларына, инбашларына бла желкесине къарап, ол оюмум жангылыч болгъанын кёре турама. Къалай эсе да бирге жыйырылып, гитчечик болуп къалгъанды бу уллу киши. Башын, боюну туталмагъаннга ушап, бир аман къарысузлукъда бошлагъанды ёшюнюне. Сора желкесини алгъа къаты тартылып бюгюлгени адамны ич жиясына жетген ауурлукъну кёргюзтюп турады.

Бусагъатда Алийни инбашларын кёрген болсанг, аланы сингирлери юзюлюп къалгъан сунарыкъса. Алай тапсызла, алай жарсыулу бошланып турадыла энишге. Аркъа узуну да, жиклери бири биринден айырылып къалгъан кибик, жүрегинги чанчдырырча, сыныкъ-сыныкъ бюгюлюпдю.

Къаллай сагъышла аурута болур эдиле ол уахтыда Алийни огъурлу жүрегин? Не тюрлю оюмла чанчдыра болур эдиле аны мыйысын? Бизни тенгли жашчыгъын бизни бла бирге ойнап кёралмай къалгъанымы? Огъесе арбаз толу бир тиширью болгъан жерде кесини юй бийчесин табалмагъанымы? Бу эки да ауур бушуудан бири окъуна бюгерикди адамны, Алийни уа экиси да бирге кьошулуп басхандыла.

Аладан сора уа азмыдыла Алийни сынсытып-тыкъсытып тургъан сагъышла? Сёз ючюн, Зулкъайны: «Ёлгенлерибизни жуумай асырагъаныбызны уа нек унутасыз?» – дегени Алийни акъылына тюррелип къалмай амалы жокъду. «Болмагъандан ары, бу эски кьюу алгъаракъда

табылып, багъалы адамларымы ёлюклери къабыргъа жууулуп салынырча тюшсе эди уа!» – деп кючсюнмегенми сунаса ол?

«Къорагъанла къорадыла, кетдиле, – деди Алий. – Мени алагъа болушаллыгъым жокъду, энди къорарыкъланы жанларын сакъларгъа кюрешиудю манга къалгъан». Башын суху кётюрвени, ёрге тири кюпханы, тютюн къыйырын хыны быргъагъаны, къую таба таукел бурулгъаны, къысха айтханда, кесин къолгъа алып кюйгъаны оюмуну алайлыгъын билдирди.

Бу жол къую ичине мени тюшюрдю Алий. Тюбюне жетгинчи окъуна сездим андан тартхан бир алапат салкъын хауаны, сагъышына кире уа турмадым. Челегим къую тюбюне бир тюрлю жумушакъ таууш этип тийгенин айырдым, акъылымы анга да бёлмедим. Челекден чыкъгъанымда уа, аякъларым тюз ашыкъларыма дери балчыкъгъа батылып къалдыла.

– Иш-иш-иш! Нечик сууукъду мында! – деп къычырдым олсагъат.

– Ой-ой-ой! Болушугъуз ол харипчикге! Юшюп къалады бусагъат! Бузлап къалады! – дегенни башымдан кюлкюсю къатыш къычырды Сагъит.

Алий зат айтмады. Мен а, Сагъитни сандыракъ гузабасына жууап эте турмагъанлай, жугарны къолгъа алдым. Жукъа худур болмагъанлыгъына, къуюну тюбю, керти окъуна, балчыкъды. Бу шарт тамашагъа кюйгъанды мени. Энтта бир затла айтып къычырлыкъ болур эдим, къанбуз шуёхуму хыликкъасындан къоркъуп тыйылдым ансы.

Баям, къарап тура болур эди Алий – мени бу билдириуюме акъыл бурмай къалай къояр эди ол, челекни мен, иги толтургъунчу да мычымай ёрге тартып кетди. «Эй-я, таланган! Къурала тура кёреме да ишибиз!» – дегенни, челек къолуна тийгенлей, ауазын кётюрюп айтды. Андан сора да бешми, жетими кере ашырдым челекни, балчыкъдан толтуруп, ёрге. Ахыр эки челекни уа, бирсиленича, жумушакъ къумну тылысындан туююл, ууакъ ташчыкъла къатыш зыгъырдан толтурганма.

«Энди теренине къазып кюрешме. Къабыргъаларын бла тюп ырбынларын тазаларгъа кюреш», – деди Алий. Ол ёргеден, мен энишгеден узалып, къуюну къабыргъаларына жабышып къалгъан жалгъан топуракъланы къырдыкъ. Аланы челек бла ёрге ашыргъандан сора уа. Алий буюргъанча, къуюну тюп гюренин тазаладым. «Энди мынга уа кесинг орналып къал», – деп, Алий челекни энишге бошлады.

Гелляка бла Зулкъай, бирем-бирем келип, бир жокълап кетген ушай эдиле ансы, ишибизни экинчи урумун эте туруп, къатыбызгъа киши айланмады. Тюнгюлюп тохтагъанлыкълары болур эди, баям. «Жугарланы жерлерине салыгъыз», – деп буюрду ахырында бизге Алий, кеси уа Зулкъайны гытысы таба кетди.

Жукълар муратым жокъ эди мени, къалкъып къалгъанымы уянганымдан сора билдим. Сагъитни къозгъамаздан болуп, сакъчыкъ кюпдум. Къуюбюзну къатына биринчи болуп барыргъа, анда суу чыкъгъа-

ныны суйюнчю хапарын элибизге кесим кычычыргъа деп тура эдим мен. Къарасам, Алий алайда сюелип турады. Ётюрюкден не асыу, Алийге окъуна ачыуум келди, алай Сагъитден алгъа болгъанымы къууанчы кёлюмю басып къойду.

Сагъит ызымдан чыгып иш къалыр деп, къоркъа, эшик таба къарадым, аны кёрмегенимден сора уа, мыллыкны къую таба атдым. Жете-жетгенимлей окъуна, Алий таба къарагъаным иш болмай, къуюну эрининде бауурланып къалдым. Къуюну тюрюн жабып жылтырагъан таза сууну кюзгюсюнде кесими бетими кёрдюм олсагъат. Къууанчымдан къарылып, аузумдан таууш чыгъаралмай къалдым! Ариу сююзлген сууну сыйдамында, тюз мени тишлери ачылып тургъан гумхотуму жанында, Алийни бети да кёрюндю...

«Аття, мени тенгизим! Кемелерим! Жюзерге сюеме мен!» – Жараш туудукъчугъуму ауазы Къумбелдеги къуюдан айырды мени, Нальчик башындагъы бахчама къайтарды.

Хамам отоудагъыча бир гулланы арбазда орнатып къойгъанма. Келе-келгенибизлей окъуна, сууугъу сынып турсун деп, суудан толтургъан эдим кесин да. Олду Жарашны тенгизи. Тешинди жашым, келегин ары, кенчегин бери быргъап, тенгизине ташайды. Мен а аны кемелерин бла къайыкъларын, юйден чыгъарып, толкъунлагъа бошладым.

Жарашны кемелери тенгиз урушну къыздырадыла. Бирде, узакъда тохтап, топландан атышадыла ала, бирде, жууукълаша келип, ёшон уруш этедиле. Самолётла жетип да урадыла кемелени, кекден бомбала атып, бийик толкъунла адуруп да къоядыла. Мен а, Жарашны бу суу оюнуна къарай кетип, биягъы Къумбел арбазына кечюп къалгъанма.

Кёп мычымай, Сагъит да бизни къатыбызгъа келди. Ол да къарады къую тюрюнде жылтырагъан суу кюзгюсюне. Негерими къууанчы бла сейирсиниюу бирге къошулуп жарытхан уллу кёзлерине, ышарыуда ачылгъан жассы тишлерине къарайма мен а. Сагъит да мени кесиникиледен кем болмай керилген кёзлерими кёрдю. Ачылгъанлай къалып тургъан гаямда къынгыр-мынгыр ёсген тишлерими да кёрдю ол. Экибизни къарамларыбыз да къую теренинде бирге жолукъдула. Ол чакъда уа, не этгенибизни кесибиз да билмегенлей, секиришип къопдукъ да, бир бирибизни къучакълай, тийрени да къууанчыла дауургъа алдырып, шайтан тепсеуле этдик.

Айлана-бурула, абына-сюрюше келип, къучакълашып тургъаныбызлай, арбаз къумуна жыгъылып къалдыкъ экибиз да. Ол ууахтыда уа, аллай зат эсибизге къайдан келлик эди, юсюбюзге сууукъ суу къуюлуп къалды. Секиришип, иги элгенген да этип, ёрге къопдукъ. Къарасакъ, Алий юсюбюзге сюелип кюле турады.

Бизни дауурубоз къозгъады дейме, алгъа сабийле жыйылдыла былайгъа, аланы ызларындан а къатынла да келдиле. Гелляка бла Зулкъай а къую къатына адамланы барысындан да артха тийишдиле. Къалгъан-

ладан эсе, бу эки къартха уллу хурмет этип жолукъду Алий. Ол къуюну бу биринчи сууун чыгъарып тѣге турады.

Мен, Алийни ишине кѣлюм кетип, эслемей турама ансы, Жансурат, нѣгер къызы Аминатны да къолундан тутханлай, алайгъа жанлап сюеледи. Жаным-къаным бла да Жансуратха берилип къалдым олсагъат. Мен алай берилдим Жансуратха, ол а, кѣремисе бу хайырсызны, тишлерин Сагъитге ышартып сюеледи!

Ичими от алды олсагъат. Ачыудан бла зарлыкъдан толу кѣзлерими Сагъитге буруп жандырдым. Ол а, Жансуратны кѣргенлей, къуруда этиучю гепсоркъа оюнларын кѣргюзте турады. Сагъитни тели-мелилерине алданып тургъан Жансуратха кѣчюрдюм ачыулу къарамымы. Аягъымы къатында кѣрюннген къаты тугулку сермерге болдум мен, ол ууахтыда уа Алий алгъа атлады да, челек толу сууукъ сууну къол тутушуп сюелген къызланы башларындан къуйду.

– Ий аурунг, алай тѣгюп къалай къояласа бу сууну! – къатынладан къайсыны эсе да тырман бла сейирсиниу къатыш ауазы эшитилди. Алий анга жууап къайтармай къойду. Челекни къуюгъа бошлады ол, жыжымны ѳрге жыя келип, суудан толу челекни киришинден алды. Ёрге кѣтюрдю челекни, онг къолу бла аны тюбюнден тутханлай, ары бла бери къарай башлады.

Биягъындагъы ауаз кимники болгъанын билген кѣре эдим Алий. Излегени да ол кѣре эдим. Зурумну юсюнде тыйды къарамын. Сора сансыз атлай барды да, челекни сууун, иги да керилип, Зурумну юсюне быргъады. Алай бла, ишин этип да болмагъанлай, уллу суу оюнну башлап къойду Алий.

Челек, къалай бла болгъанын эслемедим, Зурумну къолуна кѣчюп къалды. Алай бек да къыйналмай чыгъарды ол челек толу сууну къуюдан. Бир къолу бла челекни тюбюнден алды, бирси къолу бла аны эрининден тутду. Сора, къарамын ары бла бери уччалата келди да, арлакъда нѣгер тиширыуу бла ушакълаша тургъан Фаризатны сайлады. Муратын сездирмегенлей, кѣзлерин башхаланы марагъанча этип жанлады алагъа. Иги жууукъ баргъандан сора уа, ол эки къатынны юслерине силдеди челекни.

Къатынла, къычырыкълары кѣкге бара, кеслери уа суудан чыкъгъан тауукълагъа ушан, эки жанына къачдыла. Фаризат, бѣрюден юркген жугъутурча секирип, кесин ары жанында сюелип тургъан къатыннга урду. Эки къатынны къычырыкъларына ючюнчюсюню оу-шаулары да къошулдула. Ол ууахтыда уа Фаризат, къуру челекни Зурумну къолундан сермеп, кесин къууа таба атды.

Абаданланы оюнларына сабийле да къошулдула. Челекни ызындан да чабышадыла ала, челекден тѣгюлген сууну тюбюне да киредиле. Къычырадыла адамла, кюледиле. Тюртюшедиле ала, жыгъыладыла. Дагъыда къычырадыла адамла. Дагъыда тюртюшедиле. Дагъыда жыгъыладыла адамла, дагъыда кюледиле. Таулула кюледиле! Къумбелде!

Зулкбай кеси кесинден ажашып кырайды бу тамаша оюннга. Не эсе да бир затла да шыбырдайдды. Арлакь атлап да тохтайдды ол, бери бурулуп да атлайды. Ахырында уа, ишин этипми, билмегенлейми, Алийни кыатына барып кыалды. Алийни бери жанында тохтады Зулкбай, аны таба уа кыарамады. Кыайры баргыанын, кимни кыатында сюелгенин да биле болмаз дейме Зулкбай. «Тоб-ба я-арабий! Кюлгенни энтта унутмагыан кереме бу адамла!» – деп шыбырдады ол.

Кечени ауурлугу кетгенди. Чолпан жулдуз ол жомакыдагы эмегени жангыз кезюне ушап кыарайдды кекню кюн батыш этегинден. Сейирсинип кыарагыаннга ушайдды кеси уа. Огыесе кыууаныпмы кыарайдды ол? Кече кыарангысында кыабыр тебелеге ушап керюннген мудах юйчюкленни юслерине жатхан бу сангырау шошлукыгы ашми сейирсинеди экен Чолпан? Аланы биринден бир жыляу таууш чыкымай тургыанынамы кыууанады?

Огыесе Чолпан бу замансыз заманда кыуюдан суу чыгыарыргыа кюрешген адамгыамы кыарай болур? Эки челекни суудан толтурду ол. Белин тюзетип, тегерекке кыарады, кыалын шошлукыгыа кыулакь салды. Челекленни киришлеринден алды бу адам, аланы аз да кыыйналмай кетюрюп, кыуюдан айырылды. Кыуюдан айырылды, гыгыладан бири таба уа бурулмады. Кертда сейир этерчады бу адамны иши. Суудан толу эки челекни кетюрюп, танг атарын да сакыламагыанлай, кыайры барады ол?

Энди уа, ызындан кыарагыан адам иш болса да, кезю илинирик туююлдю бу баргыанны кыарелдисине. Алай узайгыанды элден. Тохтар акылы уа жокыду. Аяклары бла кыумну чачдыра барады. Не эсе да бир затла да мурулдайдды ол. Бир затла сорады кесине. Жууап да береди. Алай жууап табылмай кыалгыан соруулары асламыракь болурла дейме.

Кыабырла сыртлыгы таба бурула башлады ушайдды да. Ма сейир десенг! Кыаллай мурат сюрюп барады аны бу обала дунясына? Сейирсине биле эсе, бу кыужур жолоучуну ызындын алай айтып кыарай болур Чолпан.

Сыртлыкыны этегинде тохтады жолоучу. Челеклерин жерге салды. Аркыасын артха бюкдю ол, жауурунларын кыымылдатды. Арыгыан билеклерин бошайтды, ары бла бери да силкди аланы. Кыарамын танг кыарангысы бла кыабыр шошлугу басып тургыан сыртлыкыны баш аласына кетюрдю. Челеклерине да бир узалды ол, алгыан а этмеди. Тютюнлерин бла сирнеклерин чыгыарды да, алайда чегюп кыалды.

Тютюнюн татлыкысынып тарта, батар жерине жууукылаша баргыан жулдузгыа кыарады жолоучубуз: «Мени жулдузларым эртте батхандыла, бусагыат сен да батарыкыса. Алай сен энтта чыгыарса артха, энтта жанарса. Мени жулдузларым а...» – деп, жарты ичилген тютюнюн кыумгыа атды жолоучу, ерге кыопду. Андан бир терслик чыкыгыан кибик, тютюн кыыйырын аягы бла ачылуу малтап эзди.

Жолоучубуз сыртлыкь башына алай бек кыыйналмай ерледи. Аны аяклары кеслери ызлагыан жаяу жолчукыгыа туюшдюле. Кеп кере мал-

тагъан жолчугъу бла барды замансыз жолоучу, хар къуруда тохтаучу жеринде тохтады. Уллуракъ тебеге бурулду ол: «Кёлюнге тиймесин, жаным. Сен бир кесекчик тез. Мен бусагъат... Алгъа гитчегигибизни...» – деп, челеклеринден бирин алып, гитче къабырчыкъгъа бурулуп тобукъланды.

Суудан къош ууучу бла алып къуя, къабырчыкъны бу къабыргъасын бла сырт узунун жибитди ол. Алайларын къол аязлары бла сылап сыйдамлады: «Не этериксе, балачыкъ. Башха амал болмагъанды. Заманында жууулмадынъ эсенг да, суу юлюшонгю бюгюн берейим», – деди да, къабырны бирси жанына ётдю. Былайдагъы жумушун да тынгылы этди ол, челекни тюбюнде къалгъан суучукъну уа къабырны сырт узунуна къуйду.

«Кёрдюнгю, къалай терк жууундурдум гитчегигибизни? Бусагъат, жаным, сени да андан кёп термилтмем», – былай сёлеше келди жолоучу-буз уллу къабырны къатына. Гитче къабырны юсюнде этген ишин муну юсюнде да къатлады. Челекни тюбюнде къалгъан суучугъун къабырны сырт узунуна тамыза, ёрге къопду: «Не этейим да, жаным, кечирек къалгъанымы билеме, алай, суу юлюшонгю тапдырмай, сени да къоймадым. Ыразы бол!»

Геллякам, эрттеден бери бузукълукъ салмай жюрютген төресине кертчилей къалып, арбазгъа чыкъды. Танг аласыны салкъын хауасын бетинде хычыуун кёрюп сизди ол. «Аллах, санга шукурла болсун! Энтта бир тангнга чыгъардынъ жаным саулай», – деп шыбырдады, къарамын кёкге буруп. «Шо бир огъурлу тангла атдыра башлар эсенг а бу онгсуз къулларынга!» – дегенни да къошду тилегине.

Абидез алыучу жерине барды Гелляка, кесини талай замандан бери унутулуп тургъан багъыр къумгъанын кёрдю алайда. Къарт къатын сейирге къалды. Кёзлерине ийнанырыгъы келмей, кечеден къурушуп чыкъгъан аркъасын къыйналып ийилтди ол, онг къолун къумгъанны башына тийирди. Алданмагъанын билди Гелляка, къумгъанына таянып, ауурлугъун тырхыкчыгъына бошлады.

Гелляка, хычыуун сагъышла да эте, къумгъанын къолуна алды. Аны ичи суудан толу болгъанын ауурлугъундан билди ол. Кимге эсе да алгъышла эте, таза суу бла абидез алды. Чолпан жулдуз а биледи. Къабырла сыртлыгъына челекле кётюрюп баргъан ким болгъанын да биледи Чолпан, Гелляканы къумгъанын суудан толтуруп ким салгъанын да биледи.

АТАМЫ ЮСЮНДЕН

Бизни атабыз Атта – юйде төрт сабий бар эдик да, төртюбюз да атабызгъа Атта деучю эдик – Будаиланы Асланны жашы Хусейин орта бойлудан аз алаш аракъ, къатангы деп айтмазча, аз къалыныракъ, къызыл шинли, талгъыр кёзлю, аз-маз къочхарбурунуракъ, токъ бетли, тизгинли, тазалыкъгъа берилген, жаяу жюриорге бек суйген, чомарт, чамгъа, лакъырдагъа да уста, кесине этилген чамны да жарашдыра билген, татлы тилли, абаданлагъа намыс этген, кичини эркелетген, хар заман сёзюне ие болгъан, айтханына табылгъан, юйюне келгеннге мангылай жарыгъын берген, киши хақына узалмагъан, тютюнню, ичгини, магъанасы болмагъан оюнланы унамагъан, илмуну, тарыхны бийик магъанасын ангылагъан, кеси окъургъа, билирге суйген, окъугъанланы, окъутханланы да сыйлагъан, – быланы барын да санамай, къысха айтханда уа, Къуранны излемине кёре, ислам диннге тийишли, тап-таза бир муслийман адам эди.

Жазгъан эрттеден эте эди, алай жазгъанлары жашагъан заманыны оноуна келишмегени себепли, къагъытха тюшюрмей, кёлюнде сакълай эди. «Да-а, дуния кезиудю, алагъа да кюн тууар!» – деп ахтыныучу эди.

Ишни бек тюзюн Аллахдан къоркъгъан адам айтырыкъды, ётюрюк айтсам, кёзбау этсем, кертини уа айтмасам, гюнях болур деп. Жашауда сынауу болгъан, хатаны-хайырны кёре келген, ахшыгъа-аманнга багъа биче билген, жаратханын жаратханыча, жаратмагъанына да берген багъасын назмугъа сала бара эди. Хар затны кёрмеген кибик этип жашагъанны уа аз да тюзге санамаучу эди.

Муну адам эшитсин деген затын арап харфла бла кеси тилинде жаза эди. Эшитилиригин суймеген затын а бир тюрлюча да жазмай эди, кёлюнде сакълай эди. Къол хаты сакъланнганды. Кёзден аза башлагъанында, кеси сипиден ¹, къамишден къалам этип, аны бла жазыучу эди. Абаданыракъ жазаргъа керек эди да аны ючюн.

Арап харфла бла окъургъа Огъары Басханда Бапыналаны уллу Исмайылдан юйреннген эди. Андан ары уа Къабартыда Идрис эфендиден, Чегемде Шауаланы Хашим эфендиден, Къарачайда Ысхауат деген элде бир иги билген адамдан да окъугъан эди. Аны атына Адыхам деучю эди.

Устазларын бек суйюучю эди. Окъугъан нёгерлерин да бек хурмет бла эсгериучю эди. Анда бир бёлек жылны окъутуп да тургъан эди. Окъутхан сохталарын да тансыкълап, кёп кере сагъыныучу эди. Атта

¹ *Cuni* – лоза.

ёлгенде, устазыбыз эди деп, эркелетип, Къарачайдан кёп адам дууагъа келген эди. «Ысхауатда окъугъан жашчыкъла элни болушлугъу бла медиресечик ишлеген эдик да, аны кызла жыйылып сюртген эдиле. Биринчи назмуму да алагъа тизген эдим», – деучю эди.

Атта бир кезиуде Шауаланы Хашим эфендини сёзю бла Тёбен Чегемде медиреседе сабийлени окъутуп да тургъан эди. Артда, Хашим эфенди динни тыйыллыгъын, дин иелени да тутуллугъун айтып ангылатханда, Атта Басхан ауузуна къайтхан эди.

Басхан ауузуну халкъына къачан да бек ыразы болуучу эди. Динден аны тенгли бир билими болмагъанланы, аман адамланы тиллери бла тутулуп кетип, къайда къалгъанларын киши да билмей къалгъанда, Аттаны элни адамы сакълагъан эди. Кеси да ариу тилли эди да – ол да жарагъан болур эди. Бир жерден бир шыхырт эшитген адам: «Хусей, юйюнгю къозгъагъан этерикдиле, китапларынгы букъдур», – деп, жашырттын бир сабий чапдырыр эди. Ол а, кёмюр четенлеге жыйып, эшекге жюклеп, ышанган адамларыны бауларына, бичен орунларына, картоф уруларына элтип букъдурур эди.

Бирде Хажиланы Алибийни бауунда букъдургъан эди да, ким эсе да, Алибийни ушкогу барды деп, НКВД-гъа тил этген эди. Алибийни кызы уа, чабып келип, эшигибизни эки жанындан эки къолу бла тутуп, босагъа юсюнде ёрге сюелип: «Хусей! Бизни ушкогубуз бар сунуп юйюбюзню къармагъан этерикдиле. Бизни ушкогубуз жокъду, алай аны излейбиз деп, китапланы таба эселе, сени да бизни да юйюбюзню къурутадыла!» – деп, къара гузабагъа къалды. Бир бёлек заман ётүп, 1942–43-чю жыллада ол Алибийни кызы Кязимат бизни школда мени устазым эди. Мен биринчи партада олтуруучу эдим. Мен Кязиматны туурасындан не кёп къарасам да, ол бизни босагъада сюелип, ахы кетген бетин болмаса, башха тюрлю бетин кёралмаучу эдим.

Атта, биягъы эшегин да сюрюп, НКВД-чыладан алгъаракъ жетип китапларымы бери къутулталсам эди деп бара тургъанлай, жолда Курданланы Къочхар улу Пашагъа тюбеп, къайры баргъанын айтханда, Паша уа: «Хусей, манга келтирчи, мени юйюмю къалай къармарыкъларын мен бир кёрейим», – деп, юйюне келтиртип, асырап, къайгъыла тохтагъанда, сау-саламат къолуна тапдыргъан эди. Паша сабийлигинде – сирки, жашлыгъында – чёрчек, уллугъунда – таукел, абаданлыгъында – намыслы, кесине да намыс этдире билген адам болгъанды. Элни аллында къуллукъгъа къатыша айланнганында да, жамаутха эриши кёрюннген адам туюл эди. Жатхан жери нюр болсун, жаннет иеси болсун!

Кёчгюнчюлюкню жолоучулугъу да эсимдеди. Ол кюнледе Аттаны ол къазауат бла сакълагъан китапларын жилий-жилий кюйдюргени эсимден къайры кетсин? Отха алгъа атхан китабы кюйгюнчю, энди атарыкъ китабын ачып, терк бир зат окъургъа кюреше эди, жилимукълары да ачылып тургъан китабына тама. «Атта, жилирыкъ болуп нек кюйдю-

ресе?» – дегенимде, ол а: «Амандыла деп а кюйдюрмейме, гяуур аякь тюбюнде кьояргъа гюняхдан кьоркъама ансы», – деген эди.

Бу китапладан да, сенден да бездик демегенлей, Эльбрус элни адамлары келип: «Хусей, быланы кюйдюрюп, жокъ этип кьойма да, бизге да бирер-экишер китап бер, ким биледи, элталсакъ, ёлмей кьалып, бир бирни табалсакъ, анда берирбиз», – деп алгъанла, анда, излеп, бизни кьайда болгъаныбызны билгенден сора, жолоучуладан ийгенле да болгъан эдиле...

Бери кьайтыргъыбызны билгенде, анда кьаллыкъланы ёлгенине-саууна да кьайгъыра эди... Мени анам Кязим хажини назмуларын кёбюсюн кёлюнден биле эди, айтыргъа да бек суююучю эди. Ол Кязимни:

Муну айтхан акъсакъ Кязим,

Жиляй-жиляй эки кёзюм...

Къалмагъанды бизде тёзюм...

– деген назмусун айта тургъанын Атта эшитген эди да: «Да-а, Кязим мубарекни аягъы кынгыр болгъанлыкьгъа, башы тюз ишлегенди да, ол аны Маккагъа дери элтгенди. Бизни башларыбыз а бизни сау аякъларыбызны жукьгъа жараталмагъандыла», – деген эди. Мен: «Атта, сен Кязим хажини кьайдан таныйса?» – дегенимде, ол манга Кязим хажини юйюнде болгъанын да, Холамда Бёзюланы Чёпеллеу эфендини, Бызынгыда Датчиланы Батырбек эфендини, Ахкёбекланы Юсуф эфендини таныгъанын да айтхан эди. Алай аланы ичинде Кязим хажиге башхаракъ кьарай эди. Аны алай болгъанын ангылатыр муратда «Назмучугъа назму» деп бир назму да айтхан эди. Жарсыугъа, ол сакъланмагъанды. Анда, эсимде кьалып, быллай сёзле бар эдиле:

Гюрбежиде темир кесди

Кязим хажи мубарек,

Ташла ичинде кьалай ёсдю

Кёкге жетген дин терек?

Кязим хажи – сёз уста,

Темирчиди бек уста,

Бек бийикде жашагъан,

Халал кьыйын ашагъан...

Акъсакъ болуп аягъы,

Таянчакъ болуп таягъы,

«Аллах берсин тёзюм, – деп,

– Халкъда кьалсын сёзюм», – деп,

Темир тюйдю тохтамай,

Ауузу сёзден бошамай:

Тюзлюк кьайда болур? – деп,

– Сёзюм файда болур, – деп...

Кязим хажини «Жюрюмейди къарындашлыкъ / Тергелмейди къартлыкъ-жашлыкъ» деген сёзлерин да юлгюге келтирип: «Динигиз кетсе, юйюгюз къурурукъду, не ючюн десегиз, Аллахдан къоркъмагъан адамдан уялмаз, алайсыз а насып къонмаз. Биз, Аллахны таныгъанла, Аллахны тутмасакъ, Аллах кесин танымагъанланы бизни юсюбюзге бошлар», – деучю эди. «Хар палах динсизликден чыгъады, динсизле жанлы болмагъыз, дуняда да, ахыратда да харипликге элтген – динсизликди», – деучю эди.

«Сабийлеригиз бешикни кенделенин да толтурмагъан заманда алагъа Аллахны танытмасагъыз, бешикни узунлугъуна сыйынмай башласала, ала сизни танымазла», – деучю эди.

Будайланы Хусейни кызы Нюржсийхан

БУДАЙЛАНЫ Хусей

ОКЪУУЧУЛАГЪА

Ай, сабийле, айтама:
Ахшылыкъны билигиз,
Сизге илму бергеннге
Алгъыш болсун тилигиз.

Илму – жарыкъ чыракъды
Жашау жолун кёргозтген,
Хар ишни да адамгъа
Терсин-тюзюн кёргозтген.

Илму болмай иш болмаз,
Илму – ишни башыды.
Алгъын илму керекди, –
Ишни мурдор ташыды.

Окъуу тапхан сабийле,
Оздурмагъыз заманны.
Сиз школда билигиз,
Ахшы бла аманны.

Ахшылыкъны хар барын,
Окъуу бла табарсыз,
Окъумайын къласагъыз, –
Отугъузну жабарсыз.

Школлада юйренип,
Сиз билимли болсагъыз,
Халкъгъа чыгъар атыгъыз,
Аперимлик алсагъыз.

Адамланы ичинде
Сыйлы болур башыгъыз,
Мамукъ кибик тынч болур
Сизни басхан ташыгъыз.

Окъуу-билим алсагъыз,
Жашар къарыу табарсыз.
Сиз окъуудан къласагъыз –
Бармакъланы къабарсыз.

Окъуу-билим алгъанла –
Кими сууда жоюеди,
Кими кёкде учады,
Кими магъадан сюеуди.

Кими саусуз жарады,
Кими шахта къазады,
Кими курорт къурайды,
Кими газет жазады.

Хар бириси кыралны
Бирер ишин толтуруп,
Билмегенле турабыз,
Къуру ашап, олтуруп.

Биз билалгъан олду да,
Биз а анга жарайбыз:
Ишлегенни ишине
Туурасындан къарайбыз.

Жашлыгъынгдан билмесенг
Башлап илму окъургъа,
Артада ушап къалырса,
Башха болмай, сокъургъа.

Энди кибик билсем а
Илмуну бу къадарын,
Бешигимден къопхунчу
Излер эдим мадарын.

Илму билсенг, къалмазса,
Орун тапмай, атылып,
Сен къул болуп барсанг да,
Хар эл сайын сатылып.

Окъумайын сен къалсанг,
Насып кѳрмез кѳзлеринг,
Осал-осал чыгъарла,
Сѳлешгенде сѳзлеринг.

Айтмазынги айтырса,
Этмезинги этерсе.
Билгенлеге сукълана,
Мугур болуп кетерсе.

Окъуу, жазуу адамгъа
Деменгили къалады,
Аны билген бала да
Бек насыплы балады.

Окъуу билген тенглеринг
Адамлыкъгъа жетселе,
Сен къыйналып жашарса,
Ала жашау этселе.

Кѳп къыйынлыкъ таяныр
Сен жазыкъны башынга,
Жашар амал къурамай
Не къызынга, жашынга.

Къагъыт жаза билмесенг
Узакъдагъы жашынга,
Кесинг къалсанг барыргъа,
Къыйын болур башынга.

Сансынмагъан адамгъа
Сен ишинги жаздырсанг,
Аман болур башынга
Тапсыз жазып буздурсанг.

Санга келген къагъытда
Не болгъанын билмейин,
Таша заты болур деп,
Адам кѳрсе, суймейин.

Ушхуланы сакълагъан,
Ийнек кибик тынгылап,
Окъуй билмей сен аны
Ичиндегин ангылап.

Жаратмазлыкъ затынги
Сен сукъ да тур къоюнунга,
Андан эсе, ат да къый,
Ким урлукъду боюнунга.

Бир жашыртын ишинги
Жазуу билип жазмасанг,
Башы билген адамгъа,
Жаздырыргъа базмасанг,

Сен сукъланып ѳлѳрсе,
Жазуу билген жашлагъа,
Баш тюерча ачыудан,
Агъачлагъа, ташлагъа,

«Мен да адам эдим да,
Хайыуан болуп нек къалдым?
Бу къыйынлы башыма
Кетмез палах нек салдым?» –

Деп турусса, ёкюнюп,
 Ёлюмсюзлей сарнарсса,
 Кёп кюнлени ачудан
 Сен башынгы тырнарсса.

Мен, кыйынлы Хусейин,
 Кече-кюндюз кюеме,
 Зыраф кетген ёмюрге
 Сер башымы тюеме.

Хайт десегиз, школда
 Сиз адамлык алырсыз,

Оздурсагъыз заманны
 Менлей кюе кьалырсыз.

Балачыкьла, жанчыкьла,
 Айтханьымы этигиз,
 Окъуу-билим юйренип,
 Къууанчлагъа жетигиз.

Къыраллыкьгъа жарарча
 Баш кишиле болугъуз,
 Юйретгенни алсагъыз,
 Ахшы болур жолугъуз.

КЪОНШУЛА

Журт салгъынчы, къоншу сайла.

Нарт сёз

Бу аман заманда тийре-къоншу сурама,
 Сен башынга кетмез палах къурама.
 Къоншуду деп ышанма сен бёрюге,
 Онг табылмаз андан хайыр кёрюрге.

Къоншу туююл, ала – юйлю бёрюле.
 Кире-чыгъа, бар тасхангы кёрюрле.
 Марлап туруп, бир затынгы табарла,
 Ышандырып, эшигинги жабарла.

Сен къачмасанг аллайладан узакъгъа,
 Ала сени тюшюрюрле тузакъгъа.
 Жарсытырла, сындырырла кёлюнго,
 Бедиш этип, къадар берген ёлюнго.

Бир заманда да тохтамаз даууру,
 Болмаса да чочур кибик жаууру.
 Гыржын къапса, танымазча эсирир,
 Хар кюн сайын сени юсюнге секирир.

Ол да айтыр, тюз кёрюнюп кесине,
 Терсликлерин келтирмейин эсине:
 «Мен тюзме да мени адамым ёлмейди,
 Адамлыгъым ырысхымы бёлмейди.

Сен терс эдинг да, терсликлеринг жетгенди,
Ёлюм сени андан жарлы этгенди.
Харамлыкдан ёлюм кысыды башынгы,
Кёрдюнгмю сен, нечик кяпдынг
жашынгы», –

Деп, сёлешип, жүрегинги кыярла,
Чурум этип, хатерлерин тыярла.
Жарлы болсанг, кьоншу кибик кёрмезле,
Жарыкь болуп, от сууабын бермезле...

Бурмай айтсанг хар бирини хатасын,
Сен ёлтюрдюнг ол заманда атасын.
Бек терслери кесин бек тюз сунарла,
Терслик сендед десенг, бек да унарла.

Жакь басдынг деп, сени жаулап башларла,
Дертлеп туруп, кёл кенгдирип башларла.
Аманларын ачмагъанлай бармасанг,
Къадыр кибик табанларла, кьармасанг ¹.

КЪОНАКЪЛА

*Къонакь келсе, къут келир,
Кёп келсе, жут келир.*

Нарг сёз

Къонакъны да болуучуду аманы,
Мен айтайым, энди келди заманы.

Къонакъбыз деп сенде бирле кьонарла,
Атлансала, болгъанынги тонарла.

Сыйлы кёрюп, сен алагъа багъарса,
Атларын да, элтип, тишге тагъарса.

Къонакълыкыгъа бир семиз кьой соярса,
Жолларына бир хант юлюш кьоярса.

Терисин да кьанжыгъагъа тагъарса,
Аманлагъа, адам сунуп, багъарса.

¹ Кючюнг жетмесе, кьарымаса.

Олду санга къонакъланы этгени,
Сау келмесин аллайланы кетгени.

* * *

Окъуу деген – жүрекленни нюрюдю,
Окъуу деген – ахшы ишлени бириди,
Окъуу деген – ахшы ишлени башлары,
Окъуу билир насыплыны жашлары.

Окъугъанла – нюр тенгизни чабагъы,
Динни тутмаз адамланы сабагъы,
Келигиз да, сохталагъа барайыкъ,
Кече-кюн да китаплагъа къарайыкъ.

* * *

Туугъан журтну кѳргенде,
Къайгъыланы ташладым,
Тансыкълыкъны шор этип,
Жырла айтып башладым!

Таумырзаланы Махаметни жашы Далхат 1935 жылда Черек районну Чегет элинде тууганды. Андагы толмагъан орталыкъ школну тёртюнчю классын бошамагъанлай, малкъар халкъ бла бирге Орта Азиягъа кёчюп, Къазахстанны Чимкент областыны Киров районуну «Абай» атлы орта школун 1952-чи жылда тауусханды.

Къабарты-Малкъаргъа къайтып келгенден сора, Таумырзаланы Далхат университетни история-филология факультетини малкъар тил бла адабият бёллюмюн бошагъанды.

Эллинчи жылладан бери къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгъы жаны бла излеуню, табыуну, жыйып жарашдырыуну жолунда бара, кёп таурух, жыр, жомакъла, элберле, оюнла жыйышдыргъанды. Далхат бир ненча китапны – 1979 жылда «Ким алгъа» деген къарачай-малкъар халкъ оюнланы, 1982 жылда «Ауал бла Астал», 1987 жылда «Таурухла», «Голлу» эм башхаланы – авторуду.

* * *

Таумырзаланы Далхат жашауунда бирда болмагъанча иги, огъурлу иш этеди. Ол а бизни къарачай-малкъар халкъ фольклорубузну жанрларын эринмей-талмай жыйыу ишиди. Белгилисича, халкъыбыз туугъан жеринден Орта Азиягъа кёчюрюлгенден сора, анда кёп къартыбыз эм эсли адамыбыз ёлгендиле. Аланы биргелерине ала эслеринде тутхан, халкъыбыз жюз жылла бла сакълап келген халкъ макъамла, жомакъла, таурухла, жырла, элберле да тас болгъандыла. Далхат ол кыйын кезиуледе жаш болса да, эсли къартла айтхан таурухлагъа, жомакълагъа суюнюп тынгылайды эм уллу эс бурады. Бир кесек замандан сора уа жырчыланы, жомакъчыланы, нарт таурухчуланы, гепсоркъачыланы къатларында олтуруп, аладан эшитген затларын дефтерлерине жазып тебирейди. Ол затланы Таумырзаланы Далхат 1952 жылда башлагъан эди. Ким биле эди ол заманда халкъыбыз ана тилинде жангыдан китапла чыгъарлыгъын, кёп инжилген, кыйынлыкъдан иги да аязмагъан халкъыбыз туугъан жерине къайтырыгъын? Баям, анга ийнанганла бек аз болур эдиле. Далхатны уа эсинде жаланда бир зат бар эди: ата-бабаларыбыздан айтылып, туудукъдан-туудукъгъа ёте келген байлыгъыбызны халкъдан алып, къагъытха ётдюрюп, келе тургъан тёлюге кюярча этерге керек эди.

Таумырза 1950–1970 жыллада халкъны кёлден айтылып келген чыгъармаларын жазгъан хазналары, аны хазырлауунда бир къауум ки-

тап болуп чыгъадыла. Ала барыбыз да бек суююп окъугъан «Оюнла» (1979), «Ауал бла Астал» (1982), «Таурухла» (1987) деген китапладыла.

Далхат бизни фольклорда арталлыда табылмагъан, эртте окъуна унутулуп къалгъан кёп тюрлю жыр чыгъармаланы жазып алгъанды. Ала бюгюн радио бла жырланадыла, туюлада айтыладыла, школ программагъа киредиле. Къайсыбыз окъуп, сейир этмейбиз «Элия», «Голлу», «Жалбауурну алгъышы», «Аталай», «Жел келеди», «Ур, салта!», «Ажам», «Апсатыны сарыны», «Байдыматны сарыны» деген жырлагъа? Ол жырлада бизни халкъны бурун мажюсюлюк бла байламлы ниет къарамы, жашау-турмуш адетлери, музыка, культура сыры ачыкъланады.

Бу чыгъармала бизни саулай да жыр, эстетика культурабызны бийик даражагъа кётюргендиле десек, ётюрюк айтырыкъ туююлбюз. Таумырзаланы Далхатны жангы китабына халкъыбызны ауузунда бурун замандан бери айтылып келген кёп тюрлю таурухла, тюрлю-тюрлю жырла, жомакъла киредиле. Ол жыйгъан чыгъармалада бир иги шарт барды. Таурухну неда хапарны юсюнден айта, Далхат ол чыгъармаланы жырлары бла бирге береди.

Бютюнда бек ол Малкъар аузда жүрюген хапарланы, таурухланы, жырланы, жер атланы иги билгени шартды. Ол затлагъа «Атарал» «Голлу», «Батырла», «Къонакъ алыу», «Губус таш» деген чыгъармала толу шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, «Бу таш къала» деген таурухда сёз Абайланы эм бурун заманда Малкъардан огъурсузлукълары, терсликлери ючюн къырылгъан, алай анда аланы тукъум къалаларыны, ташларыны аты къалгъан Боташланы юслеринден барады. Китапны автору Малкъарда жүрюген фольклорну, этнография хазналаны, топонимика эм гидронимика тюрлюлюклени сейир иги кёрнюзтеди. Быллай чыгъармала бусагъатда халкъыбызны тарыхына уллу болушлукъду, нек дегенде жер-суу атла, кёп тарых ышанла тас болуп барадыла.

Китап тохташдырылгъан жанр халда къуралмагъанды. Сёз ючюн, «Къонакъ алыу» деген таурухда фикир белгили революционерле Энейланы Магомет эм Ностуланы Юсуп уллу Малкъарда къонакъда болгъанларыны юслеринден айта, чыгъарманы жигитлеринден бирлерини ауuzu бла халкъ алгъышны эм «Жансохланы жырларын» береди. Жыр, алгъыш да айырма чыгъармадыла. Алгъыш заманнга кёре тюрленген этгенликге, аны эски поэтика халы бурунгулай къалгъанды.

Бу китапха кирген чыгъармаланы бир къаууму бла биз окъуучуланы шагъырей этейик. Сёз ючюн, «Голлу» деген той-оюн бурун уллу Малкъарда битеу да малкъар-къарачай халкъны сыйлы төресича бардырылгъанды. Аны баш магъанасы мирзеуню, ырысхыны, байлыкъны сыйлы тейриси Голлугъа баш ургъанда, анга намыс бергенде болгъанды. Кёп тюрлю той-оюнла да аны ючюн этилгендиле. Уллу Малкъаргъа къонакъла «Голлуну» сейирине къараргъа Дюгерден, Эбизеден, Къумукъдан, Къабартыдан, Чеченден, Къарачайдан да адамла келип болгъандыла. Ол затланы хапарлай, халкъны кесини ичинден алыннган алапат юлгюле келтиреди: «Голлу» къаллай халда къуралгъаныны, анда къаллай той-

оюнла бардырылганларыны, эришиулени, жырланы юслеринден айтады. Керти да, Далхатха дери киши бералмагъанды «Голлуну» юсюнден аллай магъаналы эсгериуле, илму-тинтиу халда жазылган чыгъарма да. Китапны автору айтханча, бу кыуанча терсни-тюзю, жер, суу даулашны, адамланы бир бирлерине кёлкълдыларын да сюзгендиле. Ол затха уа Тёреде кыарагъандыла. Далхат бизни фольклорубузда биринчи «Голлу» жырны тюрлю-тюрлю вариантларын, бизге белгили болмаган текстлерин жазып алгъанды. Ала оюн халда жырланып, малкыар халкыны ахшы тукъумларына багъа бичгендиле. Аллай жырны адам кеси аллына кыурап, сора «Голлуда» жырлап болгъанды, белгилисича, уста жырчылагъа уа нохтабау (саугъа) этгендиле. Аладан бирлери «Кыарабий бла Сарыбийни» жырларыдыла. Бурун, феодализмни заманында, бир халкыны адамлары бирси халкыны жерине чабыууллукъ этип, адам ёлтюрюп, малланы, жылкыны сюрюп, адамла урлап жашагъандыла. Аллай жашау кишилике, батырлыкыгъа саналгъанды. Жырда айтылган таурух да аллай заманлагъа жораланнганды. Айтхылыкъ таулу батырла Кыарабий бла Сарыбий да заманларына кёре жашагъандыла: Малкыар тарны жаудан сакылагъандыла, кеслерине тап кёрселе уа, чабыууллукыгъа, жортууулгъа да баргъандыла. Бу бек эртте этилген чыгъармаладан бирлериди. Анга шагъатлыкъ этген жырны поэтикасыды эм бир кыауум фикирледиле: жигитлени сыфатларын ачыкылагъан жорукъла, жаныуарлагъа, тюшге, тюрлю-тюрлю диалог эм табийгъат ачыкыламыдыла. Чыгъарма бийик поэтика эм эстетика магъанада этилгенди. Чыгъармада бурун адетле: кыонак алыу, жаууруннга кыарау, адамланы бир бирлерине намыс эте билгенлери бериледи, жигитлени бир бирлери бла эришген шартлары иги кёргозтюлюнөди. Бу жырны китапта басмаланган тюрлюсю бизге белгисиз вариантыды. Бу бизни фольклорубузда, керти да, алапат чыгъармаладан бирлериди десек, тюз айтырыкыбыз.

Тукъумланы тарыхына жораланнган «Алтыу бла Доду» деген таурух бурун заманда Малкыарда жашау халны кыарындашланы бир бирлери бла, адамланы эл бла байламлыкыларына жораланады. Бирси чыгъармала халкыбызны кыолларына, бурун жашаууна, кыоншу элле бла байламлыкыларына жораланадыла. Окыуучула «Сары Асланбек» деген тарых жырны да сюйюп окыурукыдула. Ол чыгъарма, керти да, сейир жырды. Жашауда болган затла бла келишмегенликке, поэмада таулу халкыны ол уллу бийге кыарамы тюз кёргозтюлюннгенди.

Китапны ишчиле эм студентле, окыуучула эм устазла, саулай да халкыбызны тарыхын, жырын, таурухун сюйгенле жаратырла деп ий-нанабыз.

*МАЛКЪОНДУЛАНЫ Хамит,
филология илмуланы кандидаты.
1993 ж. «Голлу» китапха жазылган ал сёз.*

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат

БАЙРО БЛА БАТТАЙ

(Хапарла)

– Ханым, сен билмей тураса ансы, бизни аскерде сандыракъла да бардыла. Кюн узуну ат юсюнде кетип бара, чабырларын да жамай, тешип кие, айта баргъанлары кълонгю кътюрген неда мудахлыкъ туудургъан сёз устала, – деп, Байро ханны алландыргъанды.

– Алай эсе, сора, аллайланы жый да, эришдирейик. Озгъан арий сандырап белгиленген бийликге (саугъагъа) тийишлиди. Къура, маржа, айтышны. Аскерни тюз тауушуларын ачыкълайыкъ! – дегенди ыразы болгъан Баттай.

Сандыракъчыланы, бирге жыйып, тап олтуртхандыла. «Энди сиз хар биригиз онушар сёз айтырыкъсыз. Сёзле бирер магъананы тутсунла. Тынгылап, тыйылып къалгъан адам айтышдан чыгып барлыкъды. Сёзле эки экиден, ючюсю экиден да болсунла, алай он сёз, тёртбеш магъананы тутуп, жарашдырылып салынсала уа, ол адамны тыймагъанлай айтмагъа къоярыкъбыз», – деп, Байро, сёз усталаны чакъырып, айтмагъа къойду.

Баттай хан тынгылайды, тубейлерин ¹ бирем-бирем сылайды, айтышны барышына къууанады, шошду, базыныулуду. Жашланы кёбюсю, абызырап, ауузларындан сёз чыгъаралмай, пырх-чырх этип, гюренни тышына чыгып къаладыла.

Сора чыкъды биреу, бурунгу жыл атасын къоюп кетген жаш, уялгъандан бёркюн къолу бла ууа, терлегенлери буруну бла агъа.

– Ненча атангы билесе? – деп сорду Байро.

– Атам – Эннеу, аны атасы – Уллу бий, аны атасы – Саурдат, аны атасы – Орта, аны юч жашы: Башчы, Эдил, Езден. Орта Айылны жашыды, Айыл а Ёртен улу Андыны жашыды, – деп, сора, узун тартып, Айдар сандыракъны айтып башлагъанды:

*Атамы атасы Уллу бий
Кечеги бёркюн кийгенди,
Айтырыкъ сёзюн унутуп,
Эшикке къарап, кюлгенди.
Уллу бий таудан келгинчи
Анасы ашыкъ юйюрдю,
Жашыны къундуз бёркюне
Кёз тиймез ючюн тюркюрдю.*

¹Тубейле – бир анадан туугъан ит кючюкле.

Уллу бийни атасы Саурдат
Къара къамасын билейди,
Саурдат а таныгъанлагъа
Ин минчакъла береди.
Саурдатны къонагъы, келип,
Ынгырмамайын сѐлешди.
«Былайгъа олтур да, сандыра!» – деп,
Кюн чыкъгъанлы бери кюрешиди.
Сандырар эдим, кишиле, сизге,
Къолум жарашмайды тюекге,
Айтыр сѐзюм ауузума келмей,
Кѐзюм къарайды сюекге.
Саурдатны атасы Сауус хан
Къундуз териле бичеди.
Сауус хандан озгъур ким болур,
Ол зынтхы боза ичеди...

Андан сора Айдаргъа жери-неси бла да ат, сауут-саба да берип:
– Хайда, бар энди юйюнге. Атха минме. Жолда адам жолугъуп:
«Къайрыды барышынг? Олтуруп бир солугъан да эт!» – десе, сен а:
«Угъай, заман жокъду солургъа. Ашыкъгъандан, атха минмей барама.
Атам, мени сакълай, къарт болгъанды», – дерсе.

Келгенди Айдар, атны да жюгенинден тутханлай, жетгенди тогъуз
кюнден юйге, атасын улутуп кетген жерге. Да, олтурады арбазда жилию
ташха: хайда жилия, хайда сарна, хайда улу. Алайынлай таш юсюнде
къалкъып къалгъанды да, тюшюнде атасын да сытыла тургъанлай кѐ-
рюп, сескекленип уянса, атасы аллында сюелип!

– Жашы, келипми къалдынг? – деп, Эннеу, арлакъ кетип, жонулуп
ишленген асмаран ташха ¹ олтуруп, жашына къарады.

– Келдим, ата. Кечерсе энди мени, ажашхан балангы. Энди мен сен
айтхандан чыкъмам, – деп, жаш атасын къучакълагъанды.

* * *

Тебо тынчайып олтурду да, баилады:
Ай, жашла, жашла, къайдасыз?
Узун къалакъны беригиз.
Жырымы энди башлайма,
Жыйылып, бирге келигиз.
Юйюбюз аллы сырбытда
Бир ала къундуз ойнайды.
Кече сайын, тюшюме кирип,
Хур къыз жукъларгъа къоймайды.

¹ Асмаран таш – эки, юч-тѐрт тюрсюнлю таш.

*Тамаша, сейир кӱргенме,
Мен андан сора талгъанма:
Хур къызны суююп, болалмай,
Бир аман ауруу алгъанма...*

– Андан арысын, айталыр эсем да, кыйналама. Тӱгюлгенни толусунлай жыйып, бир адам да алалмайды. Жаш заманыбызда сандырай тургъан эдик. Энди уа унутулуп барадыла, – деп жарсыды Тебо.

Сора Беккини юсюнден хапарын башлады:

– Чырайлы, улуу санлы адам болгъанды Бекки. Сабыр сӱзлю, оюну, лакъырдысы бла ныгъышны кечиндирген Жашар улу, талкы басып башласа, чабырлыкны ийлеп бошагынчы, тохтатмай, хапарын да айта болгъанды. Аллай кишиле кӱп жашамаучудула. Тӱрт жыйырмадан артыгъыракъ ёмюр сюрген эсе да, бет нюрю бузулмай кетгенди. Бекки хажини халкъ бек сыйлы кӱргенди. Аны ат ойнатханына, бугъаланы тутушдургъанына къараргъа Холамдан, Усхурдан, Бызынгыдан да келип, къарап, хорлагъан бугъаны уа багъасына эки кере кӱп берип кете эдиле. Атланы, къадырланы юйретип да сатыучу эди ол.

Беккини жашы Кязим бла мен жыл саныбыз бла тенг эдик. Аны бир аягъы кемпик болгъанлыкыгъа, онг аягъы бла чык-чык этип, чабып, Шыкыда аны озгъан, баям, болмаучу эди. Бир кӱолу бла ол ургъанча, салтаны эки кӱоллары бла да уралмаучу эдиле.

Мӱчюлары къонакъ суйген, барып-келип жюрюген тукъум эдиле. Эсимдеди: Асанланы Локъман хажы, Жангоразланы Ахыя хажы, Хучиналаны Алий хажы, Уллубаш хажы (атын унутуп турама), айдан бир келип, бирге намаз этип, зикир айтып, кетиучу эдиле.

Тейри арадады, Алий бизден хазна тамата болмаз эди. Кесинден абаданланы къатында аз сӱлешип, сӱз кесине жетсе уа, кысхаракъ, татытып айтычусун унутмагъанма. Ушашлы кийиннген кишилени къатында моргъулдум чепкени, бийикбаш чурукълары, ойдагъылай бӱркю бла ол мени эсимде алай къалгъанды.

Мен сагъыннган хажилени барысындан да таматаракъ Каркаланы Къыден хажы кӱрюнсе да, Алий эфенди мажарулуракъ, озгъурлуракъ эди. Беккиден да бӱкемирек, нарт кибик, аллай киши, – бюгюн да кӱз туурамдады. Мен атларын санап берген кишиле ма ол сыртдан аууп келиучу эдиле, – деп, Малкъар бла Бызынгы арасында аркъаны кӱргюзтдю усхурчу.

Бир кесек мычып: «Хар не да, хар зат да халкъ бла бирге сакъланады да, халкъны уа Аллах сакъласын!» – деген эди Тебо. О, Бызынгы! Сан минг жылдан бери арийликни сакълап келген жерибиз, сен бизсиз, биз сенсиз болмайкы.

ГУБУС ТАШ

Шаурдатдан къарап, Чайнашкыны сол жагъасындан эки жюз атлам ёргерекде Губус таш барды. Ол төртгюл, бир кесек аккыллыракъ, къаралдым ташды. Аны иги кесеги жерге кирипди. Ортагагъында юч челек суу сыйынырча чунгуру да барды. Не жаз, не кыш, къургъакъ, жауунлу заманда да таш къууушда суу таркъаймайды. Сууну бети сёлю да этмейди. Тилге салсанг, сууну татыуу мыстыракъ кёрюнеди, жарагъа жетсе да терсейтмейди. Аны къатында къушла, чыпчыкъла да кёрюнмейдиле, алайгъа къурт-къумурсха да сюркелмейди. Сууну бети жарыкъды, теренлиги бир къарыдан эркинирекди.

Ташны юсю жумдурукъ тенгли, андан да уллуракъ, кенгден атып жабышдырылгъанча, губусла кибик, таш бокъурладан толупду...

Эртте, нартланы заманында, Сюнгюлчю деп бир жаш болгъанды. Сары шинли, жугъурбет, боюну, къоллары, аяклары да губусдан толу нартны тенглери оюннга, тойгъа да къошмай, ырыкъ этип болгъандыла. «Хар кимге да эриши кёрюнюп жашагъандан эсе, ёлген ахшыды», – деп, Сюнгюлчю, кесин къайда къалай жояргъа билмей болгъанды. Таудан кесин атаргъа суймейди. Суугъа кирип, аны тюбюнде ёлюп къалыргъа десе, болалмай башына чыгъып къалады. Ашсыз-суусуз кёп кюнлени айлана кетсе да ёлалмайды. Алай бла, Сюнгюлчю таулагъа чыгъаргъа уста болады. Ол чыкъмагъан къая, тау аны тыйгъан аууш да жокъ. Аманны кебинден жашай келген Сюнгюлчю не къыйынлыкъгъа да тёзерге, суудан жюзюп ётерге, тамыр, ханс да ашап туургъа юйренгенди.

«А-а-а, былай кюн ётдюре турсам, не таудан кетип ёлюрме, не жаныуар ашап кетер, не да жар оюлуп басар», – деп, Сюнгюлчю Губус таш къатына келгенди. Сора, алайда жукълап, тюш кёргенди. Таш юсюнде бир киши, Сюнгюлчюча, жугъур, сары бетин жууа болгъанды. Тюшюне да бюсюремей, кюндюз ханс-хунс ашай кетип, биягъы таш къатында жатып, нарт жангыдан къалкъыгъанды. Тюшюнде биягъы сары жугъур кишини бетин жууа кёргенди. «Бу не этиуюнгдю? Ташны кир сууу сени жугъур бетинги сыйдам этерми дейсе?» – дегенни айтханды Сюнгюлчю кишиге.

«Айхай, болушур, нек болушмайды?» – деп жууаплагъанды бетин жуугъан да. Нарт сескенип уянганды: «Маржама, мен бу ташны башында, неси бар эсе да кёрмей кьойсам», – деп, минип къарагъанды да, базыкъ билегине дери теренлиги болгъан тешике сууну кёрюп, сейир этгенди. Мычымайын суудан тилине салгъанды, бетин, къолларын да жуууп, алайда къалкъыгъанды. Биягъы сарыбет, жугъур кишини тюшюнде кёргенди.

«Ийнанмай эдинг да! Сен да жууундунг, Тейри. Ма алай иги сууду бу. Жуууна-жуууна турчу бир», – дегенди тюшондеги.

Энди Сюнгюлчю жырлагъан да эте, косук, штанкъул да къазып, ашай башлагъанды. Кюн сайын жууунуп, бетин сууда кёре болгъанды. Алайда жаз кечинип, кыш келгенди. Болсада, Сюнгюлчю ташдагъы

сууну не аз болуп, не бузлап кәрмегенди. Къыш кюнде жылынган мытыл суу, жаздача, бетге хычыуун кәрюнюп, аны кёлуне хошлукъ келе башлагъанды. Бир жол Сюнгюлчю бетин жууа болады да, дубурларын сезмей къалады. Кёлчюкню сабырландырып, бетине иги да тюрслеп къарагъанды.

«О, Тейри! Бу не алапатды! Губусларым кетип, бетиме къан келип, адам къатына барсам, уялмазча болуп турама да!» – деп къууанганды.

Алайдан Сюнгюлчю, кетип, бир узакъ элге баргъанды. Анда биреуленде той болгъанын эшитгенди да, кесин сынар мурат этгенди.

Жангы къонакъгъа жарыкъ болуп, ашаргъа-ичерге чакъыргъандыла. Андан жырларын, тепсерин тилегендиле. Сюнгюлчю ол элде бир адам да эшитмеген жырны айтханды, ала бир заманда да кәрмегенча тепсегенди. Аны терлеген бетин ариу къызла къол жаулукълары бла сыйпагъандыла, къатына жууукъ олтургъандыла.

Жугъур бети сыйдам болуп, санлары на къууат келип, къаракёз къызла къатына жанлагъанларына Сюнгюлчю къууанганды.

Экинчи жыл нарт, Губус ташха жууукъда къала ишлеп, узакъдагъыла да келип, солуп, жууунуп кетерча этгенди. Аллайладан малын, ашын да аямай, къайдагъыла да аны хапарын айтып тургъандыла...

Бир жол беш нөгери бла Сюнгюлчю, келип, Карка таш къатында тохтагъанды. Алайда:

Къыйып алдым

Зууа башны,

Ура салдым

Ала ташны.

Бир урдум да

Сыналмады,

Экинчи урумгъа

Чыдамады.

«Эй!» – дедим да,

Сескендирдим,

Чайыр ташны

Бёлондюрдюм! –

– деп, хар айтханы сайын ташны ууатып, тап, ишлеп, бир жанына сала тургъан къартны кәргендиле.

– Иш къолай болсун! – дегенни айтханды да, Сюнгюлчю къартны къолунда таш сындырыучугъа къарагъанды.

– Къолайлы бол да, сау кел, Нарт улусу Нарт бий! – деп жууаплагъанды къарт.

– Бу ташладан не ишлериксе? Сындырыучунгу да аты неди? – деп соргъанды да, Сюнгюлчю ханкютей саплы адырны къолуна алып кәргенди.

– Таш къуууш этебиз. Адырны аты уа салтады. Женгилирегине уа, узун сап салып, жаныуар, хайыуан ёлтюрюрге да барабыз, – деп жууаплагъанды къарт.

Карка ташны къатында ол къарт нарт жашланы къонакъ этип сыйлагъанды.

...Шауай, Созукку, Боюлду, Сибилчи, Гилястан да, атларына минип, Сюнгюлчюню ызындан тебирегендиле, барышларын Гюлчю боюнуна бургъандыла. Сора, арлакъдан къарап, салтасын да алып, кетип баргъан Баланы кёргендиле.

«Аланды улу! Сау къал!» – деп кычыргъанды Сюнгюлчю. Салтасын эки къолу бла кётюрюп: «Ахшы жолгъа!» – дегенди Бала да...

Сюнгюлчю Губус ташны къатында жашап кетгенли кёп заман озгъанды. Алай эл ючюн, жамауат ючюн жашагъан адамны аты бир заманда да унутулмайды. Ичер суу таркъайса да, аны юсюнден айтылгъан сёз ёлмейди, аны сыфаты мудахлыкъгъа жол бермейди.

Шауурдатлы, зарашкылы, къоспартылы, мукушлу кызла Губус ташны сууундан ичип, тепсеп, ойнап-кюлюп болгъандыла, жашла да алгъыш эте тургъандыла.

*Губус ташны къара бюртюк тамгъалары,
Къулдалыны суу ызлагъан тырмылары,
Кёк узакъны теренлиги кёрюннгенди,
Аны эслеген адам къоркъуп элгеннгенди.
Ташны эни жети къулач жетмезчады,
Бийиклиги адам секирип ётмезчады.
Къырлауатны юсюн мурса басмазчады,
Жатхан жери мулдах сюрген сабанчады,
Губус ташдан тилегенинг къабыл бола,
Ариу кызла жүрек сыры ачыкъ тола,
Тюш кёрюнсе, мысты ауузунг ачылмайын,
Кёрюк басхан кибики, хыра таууш тохтамайын,
– деп, жыр айтып, къайта болгъандыла.*

* * *

Турады Губус таш. Ёмюрледен бери аны суууну кёклюгю бирда тюрленмейди. Таш жаратылгъан замандагъы биринчи тамычы жугъусу бюгюн-бюгече да кетмегенди дейдиле.

ТАЛПЫУНУ КЮЧЮ

Хурметли окъуучу! Бу китапха арабыздан замансыз кетген асыулу алим эмда поэт Хасанланы Ибрагимни жашы Назирни (Анттезли) назмулары бла илму иши, ол жыйгъан фольклор чыгъармала, летопись киргендиле.

*Талыу кючюм,
Эт болушлукъ миллетиме-халкъыма,
Жарап жаша аны хар бир затына,
Хомух болма...*

Бу тизгинлеги Хасанланы Назир 1959 жыл жазгъанды. Ала Назир жазып, андан сора унутуп къойгъан сёзле туюндюле, ала аны жюрек нюзюрю болгъаны бла къалмай, адамлыкъ борчун – жашаууну баш мурагын толтурур ючюн, хар кюнде, хар атламында эсинде тутуп туруучу, хар кюнде халисин, хар ишин, атламын жарытып, анга къарыу берип туруучу иннет сырыны сёзлери болгъандыла.

Назирни уа жашауунда баш мураты бек уллу, ауур иш эди – жанындан эсе, бек сыйген халкъы къарачай-малкъар миллетни тарыхын жазыу. Уллу талпыулу, жютю эсли, фахмулу алим, исси жюрекли, кенг къарамлы, кесгин сёзлю, булбул тилли ахшы поэт Хасан улу Назир, боюнуна ауур жюкню алып, жашаууну кыйын жолун баргъанды.

Къарачай кечюрюлгенинде, Назирге тогъуз жыл болгъанды. Анасы болмай, атасыны анасы Сарыланы Фердаусну кьолунда къалып, халкъ чекген кыйынлыкъланы кёрюп, тарых хапарланы, таурухланы, тауранланы кёп билген аммасындан кёп затланы эшите, алай ёсгенди. Къыргызстанда Чалдабар элде жашагъанды, школгъа да анда жюрюгенди. Къалгъанлача, ол да туугъан журту Къарачайгъа термилгенлей, кеси анда болса да, жюреги – мында, башы анда болса да, эси мында тургъанды. Миллет ызына къайтханында уа, Назир да, къалгъанлача, къууанып, халкъына, журтуна сыймеклигин назмулары бла билдиргенди:

*Жюрегими къууанч насып тангыса,
Эркин солутхан гюл хауалы жазыса!
Жашауумдан мен сени бек сюеме,
Керек кюнде сени ючюн кюерме!*

Туугъан журту бла тюбешгени Назирни жашауунда эм насыплы кезиуюдю дерге боллукъду. Жюреги кьозгъалып, учунуп, къанатланып, кёкге учарча болуп, тауларына алай келеди, тансыкълап, тобукъланып,

элини жерин уппа этеди, тансыгъын алалмай, хансын-ташын жалап, сабий анасыны кьююнуна кысылгъанча, жерни, ташланы кьучакълайды. Тау, таш да анга алай тубейдиле:

– *Хош кел, балам, хош кел, – деп,*

Минги тауну тѣппеси

Бийикликге чакъырды.

Эркелетип, тансыкълан:

– *Жиляма, – деп, хош аяз*

Жюрегими чапырды.

– дейди поэт. Адамлыкъ халкъын, журтун суюгенни шарты болгъанын поэт кьуру чертгенлей турады. Кесини уа жюреги халкъны жюрек тебиую бла бирге тебе, халкъыны инжиуюне инжиле, аны кьууанчына кьууана жашайды.

«Сени тырнагъынг ачыса,

Ачыр мени жюрегим,

Сенден къайгъы чачылса,

Жырлар мени жюрегим.

Сени мудах болуп кѣрсе,

Жиляр мени жюрегим,

– дейди Назир Къарачайгъа. Халкъны «тѣкген жилямугъу жюрегинде уя салгъан» поэт халкъына жараргъа этген антын унутмайды, аны тили да, культурасы, тарыхы да жыйышдырылсала, унутулмасала, сакълансала, айнысала деп дыгалас этеди.

Уллу патриот, тилни, фольклорну кѣп билген аммасыны кьолунда ѳсген Назир миллетини тилин иги да биледи, бек да суюеди. Миллетин, миллет культураны сакълауда, айнытыуда тилни уллу магъанасы болгъанын, хар тюз иннетли адам кесини ана тилине сакъ болургъа кереклисин ол кѣп назмуларында чертеди, «Къарачай-малкъар тилге», «Ана тилиме», «Къарачайгъа антым», «Къарачай», «Ана тилим», дагъыда башха назмуларында «бийиклени бийигини бахчычы, Уллу Сибилтини тилманч ачхычы» ана тилини байлыгъын да, ариулугъун да сакъларгъа, тарыхны билирге, илмуну айнытыргъа, культураны ѳсдюрюрге бахчыч-ачхыч болгъанын да кѣп кере чертеди, аны унутула баргъан сѣз хазнасын, тюше баргъан сый даражасын къайтарыуну кесини адамлыкъ борчларыны бирине санайды:

Не зат бла кѣлюнге жетейим,

Неден не игилик этейим,

Жанымдан суюген ана тилим?!

Адамлыкъ – борчун толтура билмеклик эсе, ол эм алгъа борчун ангыларгъа талпымакълыкъдан башланады да, Назирни назмуларыны асламысында борчну юсюнден айтылгъаны аны ючюн болур. Уллу, онглу тин талпыула кьозгъланлай, таза иннет жарытханлай тургъан жюрек поэтге тынчлыкъ бермейди. Асыл талпыуну кючу поэтге не кыйын кезиуде да къарыу бергенлей тургъанды. Миллет тиллени унукьдуруу жигитликге саналгъан заманда да Назир ана тилини сыйын

бийикде тутханды, миллетини инжиулериңден сёз айтыргъа онг болмагъан кезиуде да, Назир оноу иелени махтау бла башына сый тартхан жолну бармагъанды, хакъ жюрегинде толуп тургъан суюмеклигини – Къарачайгъа суюмеклигини – юсюңден жазып тургъанды, адепни-намысны, адамлыкъны, тюзлюкню юслеринден жазып тургъанды. Аны ючюн анга хыны этер ючюн да къалмагъандыла, жолун кесер ючюн да къоймагъандыла. Алай а Назир тюзлюк къууумун, тюзлюк иннетин тюрлендирмегенди, жалынчакълыкъ сокъмакъгъа кёчмегенди, кесини халкъына къуллукъ этерге этген антына тюрленмегенди: «Сыйлы антым, сен къорама жюрегимден, абызырама, аппаланы ант жолундан жанлама... жашаууму атагъанма халкъыма...» – деп, автор бош жазмагъанды. «Кёкюрөкден ётюрлюк кетмеген, саукёл», таукел адам, «рркинлик суюди эрликни» бир такъыйкъагъа да унутмагъанды, окъуучуларына да ол иннетни сингдирирге кюрешгенди.

«Не зат бла чыгъайым борчумдан?» – деп, Назир ана тилине соргъан халда жазса да, ана тилни юсю бла миллетине, къыралына сорады. «Болсун Къарачай азат, келип тенглик, сыйлы ат!» – деп, анга дыгалас этеди. Миллетине къуллукъ эте, битеу адам улуна къуллукъ этгенин чертеди, игиликни, ахшылыкъны да къарачай-малкъар миллетге битеу адам улу бла бирге тилейди: «Алгъышлайма жерни жюсюң, къоюнунда тынчлыкъ жашасын!» Поэт ана жылыу бла миллет огъурлулукъну жылыуун бирча кёреді, бир биринден айырмайды, себеби – иннет тазалыкъ, тин байлыкъ, культура сакъланган жерде адамла адамлыкъны иелери болмай къаллыкъ туююлдоле, аланы адамлыкълары миллетни огъурлулукъну, тирилигини тутуругъдула, тауусулмазлыкъ хазнасыдыла.

*Багъалы журтум,
Бёгек Къарачай,
О таула, жерим, журтум,
Жюрекден кетмейсе,
Ийнакъсыз этмейсе,
О, ана зауугъум!*

– деп, битеу къарачай-малкъар миллетни ана сыфатда кёрюп ийнакълайды, анасынча суюди, миллетге суюмекликни адамны адамлыкъ ышанларыны эм сыйлысына санады.

Адеп-намыс мардалагъа да Назир уллу эс бёледі. «Хос-хос», «Кюн турушда», «Айыбына жолукъду» эмда башха назмуларында ишленмекликни, тириликни, огъурлулукъну юсюңден сёз къозгъалады. Сабий назмулада («Къубачыкъ», «Тахтачыкъ», «Шерийчик» эмда башхала) огъурлулукъ, халаллыкъ, иште талпымакълыкъ, огъур къууумла сабийге гитчеликден сингдирилирге кереклиси эсертиледі. «Сюрюючю» деген сабий назмуда къойчукъну юсюңден:

*Макъырады, излейди
Артха къалгъан баласын,
Сюрме, сюрме, сюрюючю,
Къозу жетсин анасын,*

– деген тизгинледе хар ким төгерегиндегилеге сакъ, жумушакъ, аяулу болургъа кереклисини юсюнден къалай ачыкъ, тап айтылады!

Назир халкъны тюз, жалгъансыз тарыхын толу билиуню хар тюз иннетли, интеллигент адамны борчуна санагъанды. Хасан улу Назир онглу тарыхчы болгъанды. Кесини бютеу жашауун къарачай-малкъар миллетни тарыхын ачыкъларгъа бергенди. Ол къыйын иште бек уллу жангылыкъла тапханды, кеп затны ачыкълагъанды. Кепню билген, эсли аммасындан эмда башхаладан кеп тарыхлыкъ фольклор чыгъармала жыйгъанды, къарачай-малкъар миллетни белгили бачамасы Къарчаны, аны нёгерлерини юсюнден, ары деричи тюрк тилли миллетлени юслеринден, бизни бек эрттегили ата-бабаларыбызны юслеринден кеп документлик-шагъатлыкъ материал табып жыйгъанды. Аланы ачыкълар ючюн, илму-тинтиу ишле бардырып, кеп миллетли алимлени жазгъанларын къармап, сюзюп, миллетибизни эндиге дери мутхузлукъ тартып тургъан тарыхын жарытхан, ачыкълагъан илму ишин окъуучулагъа атагъанды.

Хасан улуну миллетибизни тарыхына аталгъан иши, къуру бизни халкъны жашау жолун туююл, башха къоншу миллетлени, битеу тюрк тилли халкъланы эмда башхаланы тарыхларын ачыкъларгъа, тюзетирге да болушуруна сёз жокъду. Илмуну мурдорунда къадама таш тюзлюкдю да, Хасан улуну тарых тинтиулер тарыхыбызгъа тюзлюк кёзден къараргъа суюген алимлеге, окъуучулагъа сейир материалды. Бек эрттеледен бери кесини энчи къыраллыкъы, къыраллыкъ ангысы, къырал тутуу, миллетлик жюрютюу сынамы болуп тургъан къарачай-малкъар халкъ, бу китапны окъуй, кеси кесин терен ангылар, китап миллетибизни миллет сыйы орунуна, келирге, тарых культурасы, миллет ангысы, битеу культурасы ёсереге уллу себеплик болур деген муратыбыз барды. Битеудуния тарыхха уллу юлюш къошхан тюрк тилли миллетлени бек эрттеледен бери жазмалары болуп тургъаны себепли, энтта эрттегили тарых жазма ишле табылырларына ишек жокъду. Хасан улуну табышлары ол затха бизни толу ийнандырадыла.

Китапта тарыхчылагъа, лингвистлеге, фольклористлеге, культурологлагъа, ёзгелеге да тинтиу ишле бардырыргъа кеп магъаналы материал барды, ол зат а илмуну алгъа ышырлыкъ хыйсапды. Къуру фольклор чыгъармаларын алып оюм этсек да, хар тизгин сейирди, хар сёзю хазнады, бизни узакъ ёмюрлеге элтген бир жолду.

Къазакгы улу Ботай, Ботай улу Барлыу, Бантау Толгун чаушюгюрю жазгъан сорукагланы юсюнден айтсакъ а, ала табылгъынчы жашап, аланы къолуна алып окъургъа мадар чыкъгъынчы жашап, аланы окъугъан аталарыбыз ауузларындан тюшнормей тургъан жигитлерибизни, ата-бабаларыбызны: Къарчаны, Наурузну, Адурхайны, Будуанны, Трамны эмда башхаланы биргелерине айланган нёгерлери жазгъан хапарланы окъуу – хар бирибизге уллу насыпды деп, кёлюбюзге келеди. Ала ненча учхара, жалгъан хапарланы тамырларын кеседили!

Авторну юсюнден айтсакъ а, аны битеу жашау жолу – илму жигитликди. Аны чыгъармачылыкъ, илму-тинтну жолу тынч болмагъанды. Ол жыйыу ишлерин бек жашлыкъдан башлап, илму-тинтиу ишлерин битеу жашаууну ахырына дери, кече-кюн айырмай, солуу не болгъанын билмей, баш кётюрмей бардырып тургъанды. Бир адамны къолундан аллай бир зат къалай келгенди дер кирик, кеп зат да тындыргъанды, тарыхыбызны талай жабыкъ бетлерин ачханды.

Назир ол къыйын илму-тинтиу ишлерин 60–70-чи жыллада, 80-чи жылланы аллында бардырып тургъанды, илму иш этерге болушлукъ тапхан угъай, этгенлеге кишен салыу адет болуп, хакъ болумну, тюз оюмну айтыргъа уллу граждан ангы, жигитлик керек болуп тургъан заманлада. Алай бла Хасан улу кеп инжилгенди, къыйын кюрешинде жүрек ауруу тапханды, китабы да заманында окъуучуланы къолларына тюшерча болмагъанды. Алим дуниядан кетгенден сора (1988 ж.), аны юй бийчеси, жигер жашау негери Хасанланы Байдымат (Алчакъланы Хаджи-Исмаилны къызы), баш иесини осуятын толтура, китапны чыгъарыргъа талай жылны таймай кюрешгенди.

САЛПАГЪАРЛАНЫ Қулина

ХАСАНЛАНЫ Назир

ЭГИЗ КЪАРНАШ

(Жыр)

Таула жерим, асыл жерим,
Тёрлю журтум, Малкъарым,
Атхан тангны тансыгъы,
Тийген кюнню насыбы,
Мени огъурлу Малкъарым.

Ойрасы (припеви):

Алгъыш сёзюм – санга, журтум,
Жаша, журтум, жаша, журтум,
Къууанч эте, къууанч эте,
Сыйынг кёкге тиреу жете,
Дуния санга сейир эте,
Эсен жаша, жашна, журтум,
Балкариям, Балкариям!

Къарачайгъа эгиз къарнаш
Сен боласа, Малкъарым,
Бир атаны туудугъу,
Бир ананы зауугъу
Болуп ёсгенсиз, Малкъарым!

Ойрасы:

Алгъыш сёзюм – санга, журтум,
Жаша, журтум, жашна, журтум,
Къууанч эте, къууанч эте,
Сыйынг кёкге тиреу жете,
Дуния санга сейир эте,
Эсен жаша, жашна, журтум,
Балкариям, Балкариям!

Бол, тенгим, излеучю тенгликни.
Унутма керегин бирликни,
Къоруула, суй туугъан жеринги,
Эркинлик сюеди эрликни!

Ойрасы:

Кёкюрекден ётгюрлюк кетмесин,
Саукёл бол, саукёл бол, саукёл бол!
Эркинлик иннетинг чек билмесин,
Таукел бол, таукел бол, таукел бол!

КЪАРАЧАЙГЪА АНТЫМ

(Поэмадан юзюк)

О, тюзлюк, сен,
Жарыкъ кюнню мутхуз болуп жашагъан,
Ёретинлей туруп, къатып башлагъан
Тау чегетни
Жерсиндирдинг, кёгетлерин жашнатдынг,
Ма мени да – бир бутагъын – жырлатдынг.

Къууанама –
Тебиндирдинг, бек тирилтдинг санланы,

Азат этдинг сен унукъгъан жанланы.
Минг алгъышым
Сени сыйлы къуллугъунга, жолунга,
Минг бюсюреу къууанч берген къолунга!

Угъай, жетмез
Энди бизге аллай бушуу, мугурлукъ,
Чырт къайтмаздан къорагъанды ол зорлукъ,
Халкъым, энди
Сен кёрмезсе ачы заманла,
Жаханымге тюшгендиле аманла!..

Бюгюн мен да
Къайтып келип жашау-насып тёрюме,
Киндик къаным акъгъан сыйлы жериме,
Ма, тогъуйма Минги тауну тин бериучю хауасын –
Табийгъатны миллетиме саугъасын.

О, Къарачай,
Къызла бере ариулукъ бла чемерлик,
Жашла бере ёхтемлик бла жигерлик,
Ышар, къууан,
Тобугъунгда таулучукъла олтура,
Тамбланга насып тамал болдула.

О, Къарачай,
Сенсе мени кюн жарыгъым, чырагъым,
Сенсе мени адеп-намыс байрагъым.
Мен ёмюрде
Ауушдурмам, ийнан, сени башхагъа,
Байланыпды нюзюрюм тау башлагъа.

Жаш жүрегим,
Къууанчлы ур, кёкюрегим сууумасын,
Жаш кёлюмде къоркъуу ышан туумасын,
Арсарлыкъгъа,
Сен кесинги жахилликге хорлата,
Тау халкъынгы къыйынлыкъда чырт атма.

Оюм кючюм,
Сен алданма чыртда кука кёзлеге,
Къошул халкъда акъыл-оноу сёзлеге:
Биригиуню
Аллын киши ёмюрде да тыялмаз,
Саут бла да аны киши онгламаз.

Ана тилим,
Юйретгенинге мен этеме бюсюреу,
Айыралмаз сени менден чырт биреу,
Сенсе ангым, –
Адебими, намысымы юйретген,
Кёз гинжимча, сакълатдырып жюрютген.

Талпыу кючюм,
Эт болушлукъ миллетиме – халкъыма,
Жарап жаша аны хар бир затына,
Хомух болма,
Тебин алгъа, Аллах этсин чырмаусуз, –
Къарачайым ёсюп барсын тохтаусуз!

Кимди мени
Эгеулерге, жангылтыргъа базаллыкъ,
Жетдирирча Къарачайгъа азаплыкъ?
Угъай! Угъай! Жер юсюнде аллай инсан табылмаз,
Иннетими бир киши да онгламаз.

О, заман, сен
Ауушдураса кюнню чакъны, залимсе,
Жашаугъа къуллукъ этген алимсе,
Алай а бил:
Сени кючюнг мени бирда тыялмаз,
Халкъ бла баргъан бу жолумдан аталмаз.

Сыйлы антым,
Сен къорама жүрегимден, алжама,
Аккаланы ант жолундан жанлама.
Жити эсим,
Болуш сен да мени ма бу антыма –
Жашаууму атагъанма халкъыма...

О, Къарачай,
Жүрегими къууанч насып тангыса,
Эркин солутхан гюл хауалы жазыса!
О, Къарачай,
Жашауумдан мен сени бек сюеме,
Керек кюнде сени ючюн кюерме!..

1959 ж.

КЮН ТУРУШДА

Бир тийреден беш-алты къатын,
Хар ким айтыргъа ичин-хатын,
Келип олтургъандыла бирден
Кюн турушха къоншу юйледен.

Сёлешедиле лахор этип,
Анга-мынга, танышха жетип.
Бирине бири тынгыламай,
Бири да жукъну ангыламай.

Чыдаалмай, бири гы-ы-рт дей,
Туруп ёрге, къолларын силдей, –
– Не этеем аны дюрген къызын,
Къой, жаным, – деди, – ызын...

– Мени жашым окъуп чыкъгъанды,
Сау онбеш жылны жыкъгъанды,
Кесим суюгенледен алмаса,
Унамам, муратым толмаса.

Ансы, къайда хужу тартакъны,
Келтирип юйюме артмакъны
Атсала, мен аны унамам,
Инш Аллах, къатыма къоймам!..

Экинчиси, секирип туруп,
Къолларын бир бирине уруп:
– Ах, сен а, сен жашынга, – деди,
Былай деп кереклисин берди:

– Жатар эдинг тюшоуп сыртынгдан,
Чыртда къымылдамай орунунгдан,
Жарлы баламы жегип, ашап,
Аны къыйынчыгъы бла жашап.

Гы-ы-ырт, хашген, суйрээтек,
Жукъсуз-хадексиз, зыккылжетек,
Жокъду сизге берир телибиз,
Сизникин излеген жерибиз.

Ючюнчюсю да, кётюрюлюп,
Биринчини жакълап, юрюлюп,
Жанады ауузунда от,
Къуяды тапханын, этип тот.

– Оу, сен жер кьапхын, сен аштапир
Сежейсе кесинги, Аллах бирди,
Эсингдемиди ушагъыбыз,
Ма ол кюн этген накъырдабыз!..
Тёртюнчюсю да, жекирсинип,
Кьопду орунундан «жюрексинип».
Тебиреди айтып эшитгенин,
Кьоюп ытчы-мытчы этгенин:

– Ий, арууугъузну алайым,
Эсигизге бир зат салайым,
Тюнене эшитдим бу атны,
Ёмюрде кёрмеген затны.

Сиз дауур-сыйюр этгенликге,
Сёгюш – бедишге жетгенликге,
Жаш бла къыз кьагъыт этдирип,
Тындыла дейди, битдирип.

ХАР ТИЛДЕ

Ырахатлыкь!
Битеу халкълагъа эсенликсе,
Бир бирин жокълатхан бирликсе.
Жашауда
Халкъла арасы Уллу тилсе,
Жерни тынчлыкьда тутхан пилсе.
Окъуйбуз,
Эркелетип сени атынгы,
Хар тилде кёрюп плакатынгы,
Жазабыз:
«Ырахатлыкь!» – деп биз, кьарачайча,
«Хен-Кае!» – деп, Уллу Къытайча
Жазабыз!
«Мир!» – деп, орусча, украинча,
«Силмун!» – деп, Бирлешген арапча
Жазабыз:
«Фриден!» – деп, немчача, австрийча,
«Фен-хва!» – деп, Шималда корейча.
Болгъанса
Халкълагъа махтаулу тенг, нёгер,
Узун болсун ёмюрюнг, кёгер,
Ишле!
Кючюнг нюрюнгю энтта тёгер,

Жауларынгы аяусуз сёгер.
 Ояса
 Зееликни алып солундан
 Тутуп чирик, зыккыл тонундан,
 Айырдынг
 Тёнгегин кенг кьанатларындан,
 Бегитген уу тырнакъларындан.
 Сёлешдирдинг
 Тулпар жүреклени тиллерин,
 Афро-Азияны эллерин.
 Бошатдынг
 Бугьоуланып тургъан сёзлерин,
 Негрчикни кьара кёзчюклерин.
 Сакълайса
 Дунияны ахырзамандан,
 Атом кюйдюрлюк кьуу сабандан,
 Тазалайса
 Сабийчиклени жолчукъларын,
 Ышара туруп кьолчукъларын.
 Халкьла!
 Кьошугьуз кюч, юлюш сакълыкьгъа,
 Болугьуз кьанат Ырахатлыкьгъа,
 Сайлайыкь!
 Бизге Ырахатлыкь патчах болсун,
 Атыгьыз чёп, мураты толсун!

АЛЛЕУЮК

Айтайым, халкьым, жүрек сёзюмю,
 Туудукьлада бир жилтин тууса уа,
 Уюгъан мыйыланы уятыргъа
 Жазыу меннге буюргъан эсе уа!

Адамлыкь кьачын терен ангылай,
 Тюзлюк ангысын анга бёлсе уа,
 Жукьлагъан ёмюрлени кьабагьын
 Кеси ачып, кирип кёрсе уа!

Жюкленнген ачыуну ууатыргъа
 Эзеулюк этерик кюч тапса уа,
 Эрлиги барны кёкюрек тёзюмю
 Жигитлик тиннге бошлукь берсе уа!..

АНГЫЛАУУКЪ

Ёсдюр кесинги, жайыр,
Игини ангыла, айыр,
Бол сен халкъ ишге къайыр,
Этерсе халкъгъа хайыр,
Халкъгъа ишлеген байыр,
Халкъны суймеген – сайыр,
Кюню – тунакы, тайыр.

СЮРЮУ

(Сабийлеге)

Сюрюу, сюрюу, къой сюрюу,
Къой сюрюуде къозучукъ,
Къозучукъну анасы –
Жууаш, сютлю бир къойчукъ.

Макъырады, излейди
Артха къалгъан баласын,
Сюрме, сюрме, сюрюучю,
Къозу жетсин анасын.

Къозучукъну анасы
Ийнакъласын баласын,
Кёпден бери кёрмегенд,
Тансыкъласын, жаласын.

СЮЙЮМЧЮ

Айтайым халкъгъа суйюмчю,
Этейим сизге кёрюмчю,
Минг жылла тасха уянсын,
Кёзюн жукъудан ачайым,
Халкъ кёрсюн алтын хазнасын.

Жалгъанны сёзюн тыяйым,
Узакъ уллая уянсын,
Мамыр, огъур танг атсын,
Жангыдан тууа къууансын.

Келир кюннге бола ёзюр,
Кери турма болуп ёзге,
Унутма, бол тура кёзюр,
Тёзюр мёнгюсю бол тёзге.

Жашау жарыгъын эте шамге,
Терилме кьор-ийнакъ сёзге,
Изле, тинт, ал терен билим,
Уллуду, байд ана тилим.

Кёп сор анга, кенгеш, сорунч,
Эт кесинги аны кьорунч,
Сен болурса байур къазму,
Сыйла, суй, олд нёгер, базму.

АППАЙЛАНЫ Жаухар

КЪМР-НИ МИЛЛЕТ МУЗЕЙИНДЕ «МАЛКЪАР КОЛЛЕКЦИЯНЫ» КЪАДАРЫ

Октябрь революциядан сора битеу да совет кыралда музейле кыуаргъа деген бегим чыкыгъанда, ол бегим Нальчикге да жетгенди. 1921 жылны февраль айында бизде да Кыабартыны миллет музей ачылгъанды. Аны биринчи директору Макаров Иванович Ермоленко болгъанды. Ол жаны бла аны сынауу бар эди – ол кыуарагъан музейледен бу тюртюнчю эди. Бери аны Владикавказдан кечюргендиле. Ол анда Шимал Кавказы краеведение институтунда кыуралгъан музейни мюлк сакълаучусу болуп тургъанды.

Музейге деп коллекциялагъа болумлары келишмеген жети гитче отоу белгендиле. Аны юсунден таматасы жазгъан кыагыт айтып турады: «Музейге деп берилген мекам, Вязмитиновну юю, быллай затха арталлда келишмейди. Биринчиден, кыабыргъалада орналгъан эшикледен сууукъ хауа урады, мылыды. Ол себепден коллекция бузулуп башлагъанды: темир эм кыурч затланы тот басады, багырдан этилгенлени бетлери кетеди, минералланы мылы тартып, ала бетлерин тюрлендиредиле, чачыладыла, башчалары да жараусуз болургъа жетип турадыла. Алай бла, уллу кыыйынлыкъ бла жыйылгъан, миллионла тургъан экспонатла жокъ болургъа жетишгендиле... Бу мекам музейни, анда болгъан коллекцияланы жокъ этерге деп жаратылгъаннга ушайды» (1921 ж.) [1].

М. Ермоленко, бу иш тап боллугъуна ышанып, андан ары да экспонатла жыйыуун тохтатмагъанды. Кесини бу башламчылыгында ол Кыабарты-Малкыар автоном областны толтуруучу комитетини председатели Бетал Калмыковха ышанганды. Аны тилеги бла областны таматасы, халкыгъа айланып, миллет маданият бла байламлы болгъан эм жашауда хайырланылгъан эски затланы ачыла тургъан краевед музейге берирге буюргъанды.

Ол: «Онгу болгъан ким да музейге анда табылгъан эски, керек болмагъан, эл мюлкде хайырланылгъан затланы, юй сауутланы, омакылыкыгъа жюрютюлген жасауланы, юс-аяк кийимлени, кыол ишлени, иш этгенде хайырланылгъан затланы, сабий иллеулени, д.а. к. берсин. Багыалы затланы уа музейге сатып берирге боллукъду, алай бла, музей байыкылана, жашнай барлыкыды. Хар ары келтирилген зат ыразылыкъ бла

алынырыкъды, аланы келтиргенлени атлары уа, бу музейни къурагъандыла деп, китапха жазылып, ёмюрлеге сакъланырыкъды» [2], – деп билдиргенди.

1928 жылны ахырында М. Ермоленко бу жерлени тинтген биригиу (Общество по изучению местного края) къурагъанды. Ол музейге ахча-бохча жаны бла болушханды, бир къауум экспонат да жыйышдыргъанды. Сёз ючюн, 1929 жылда музейни фондларында, таулула бла къабартылыла берип, 11042 экспонат эм тарых къагъыт болгъанды. Музейге къараргъа келгенлени санлары да ёсгенди: 1921 жылда – 100, 1928 жылда уа – 13126 адам. Онсегиз жылны ичинде М. Ермоленко музейге 23940 зат жыйгъанды. Ала табийгъат, тарых культура (археология бла тарых), этнография (халкъда жашау болумда жюрютюлген), революция къымылдау эм социалист къурулуш, диннге къажау бёлюмлеге юлешингендиле.

Сёзсюз, М. Ермоленко ёхтемленирча сылтау бар эди. Аны этилген ишни юсюнден отчётлары шагъатдыла бу оюмгъа: «Къоншу губернияладан бла областладан, мындагъы орус эм миллет школладан сабийле экскурсиялагъа келедиле» неда «Орус алимле (профессор Мюллер эм башхала), музейге къараргъа келип, оюмларын билдирген китапда экспонатланы юслеринден ыразылыкъ сёзлерин жазгъандыла. Окъуулу, билimli жамауат да, областда жашагъан халкъланы келечилери да болгъандыла мында. Бери къараргъа келгенлени кёплери музейни ишин махтап жазадыла. Ол а мында ишлегенлени къууандырады, алагъа таукеллик береди» [3].

Музейни ол китабында академикле Самойловични, Н.Я. Маррны, профессорла Бушну, Поповну, Стилецкийни, Шерстюковну, Гориневскийни эм башхаланы бийик белгиле берген багъалы сёзлери жазылып сакъланадыла.

Иги кесек заманны ичинде кеси жыйгъан материалны хайырланып, М. Ермоленко бир ненча китап чыгъаргъанды: «Археология Кабарды и Балкарии» (1927 ж.), «Прошлое Кабардино-Балкарского края» (1927 ж.), «Путеводитель по Кабарде и Балкарии» (1928 ж.). «Карахалкъ» газетни бетлеринде ол музей экспонатланы юслеринден жазгъан статьялары терк-терк басмаланып тургъандыла.

1942 жылгъа дери, Нальчикни фашистле алгъынчы, музейни иши барып тургъанды. Мындан кете туруп, душман музейни тонап, от салгъанды. Ала кетгенден сора, ишчилери ол маданият мекамны жангыртыргъа, анда болгъанча экспонатланы жыяргъа кюрешгендиле. Таулу халкъны кёчюргенлери алагъа бек къыйын тийгенди. 1944 жылны март айында, душманнга болушхансыз деп, жалгъан дау бла терслеп, халкъны Орта Азиягъа бла Къазахстаннга ийгендиле.

Адам улуну тарыхында көп кере болгандыла аллай ишле – энчи-энчи халкъла не жокъ этилгендиле, не аладан кючлюле аланы ата-бабаларыны жерлеринден кыстагандыла. Алай а, не кылыксыз варварла да, халкъны кесин жокъ этгенде да, аны аты бла байламлы болгъан затланы жокъ этерге излеменгендиле. Сталинщина уа аллай, адам айтып болмазлыкъ эриши ишни этгенди. Халкъла кечюрюлгенден сора да, жашап тургъан жерлеринде бир зат да аланы эсге тюшюрмезча, хар не жокъ этилгенди. Аны кьой, аллай халкъланы атларын сагъыныргъа да эркинлик болмагъанды. Депортациягъа тюшген халкъла тарыхдан кетгендиле.

Малкъар халкъ да 1944 жылда ол тюрлю къадаргъа жолукъгъанды. Малкъарны маданиятын тинте, сталинчилени малкъар халкъгъа озгъан ёмюрню 30 – 40-чы жылларында этген артыкылыкларыны юслеринден да айтмай кетерге онг жокъду. Битеу да кыралны адамын кьолгъа этерге излеп, совет власть таулада бийик жерледе жашагъан малкъарлыла алагъа бойсунмай кьалыргъа боллуклары кечмегендиле. Ол проблеманы кетерир ючюн, халкъны энчи кылык хунерин, анга тийишли, аны айырмалы этген шартланы тюрлендирирге кюрешгендиле.

Иш, эстетика, диннге къажан юйретиу бла бирге совет властын келечилери патриот сезимлени сауут этгендиле адамны кылык хунерин кеслери суйгенча тюрлендириуде. Алай бла ала малкъарлыланы гитче Ата журтлары Кавказ бла байламлыклары кьарыусуз этерге итингендиле, аланы таулаулагъа табийгъат кеси окъуна душманлык этгенине, халкъны айныргъа кьоймагъына ийнандырыргъа кюрешгендиле. Былай ишде тюрлю-тюрлю хыйлалыкъланы да хайырлангандыла: басмада «къара къаяла», «къарангы таула» дегенча айтыула терк-терк тюбей башлагъандыла.

«Ёмюрле бла жалан къаяла кысып, билимсизликде, арха кьалып тургъан...» – дегенча жазулан иелери кьаллай сезимле туудуругъа излегенлери туурады. Мынга ушагъан эркинлигин, оюмун, акъылын да бир жанындан табийгъат, бирси жанындан дин басып, таулуну жашауу тѳзмезча кьыйынды деген фатыуала черекча кьуюлгъандыла. Тауларыбызны дуния женгдирген ариулуклары былай суратланган эселе, башха адамгъа аладан көп да чыдамсыз кѳрюннген адет-тѳрелерибизге кьаллай къажан тургъанларыны юсюнден а кесигиз сагъыш этигиз.

Былай кийик, билимсиз, тюзлюксюз пропаганда жетишимли болалмагъанды. Алай бла хорлау алалмагъан властыла башха тюрлю оноу этгендиле: 1944 жылда 8-чи мартда малкъар

халкъны зорлукъ бла кыралны табийгъат болумлары алагъа келишмеген, ёлюмча болгъан жерлерине кёчюргендиле.

Миллетни Ата журтундан узакъ этгенлери Нальчикни Краевед музейинде (бусагъатда КЪМР-ни Миллет музейи) аланы юслеринден сакъланган тарых кыагъытланы кыадарларында да туура кёрюнгенди. Музейде ишлегенле, экспедицияла этип, суюмеклик бла, билим бла жыйгъан маданият байлыкъланы олсагъат НКВД кесини кыолуна жыйгъанды. Аланы кыадарлары бюгюн да белгисизди. Баям, ала жокъ этилинген болурла. Нек десенг, СССР-ни Баш Советини Президиумуну Кыабарты-Малкыар автоном область деген атны кетериу Буйругъунда малкыар халкы кесини кыыраллыгъын тас этгенди, Ата журтундан ёмюрлеге кёчюрюлгенди деп айтылады.

НКВД кыатышхынчы, сакъларгъа излеп, музейни ишчилери документлени эм суратланы бир кыауумун кыол жуугъан жерде шкафчыкыгъа букъдургъандыла. Ала анда бир ненча жыл тургъандыла. Алай а ким эсе да билдирип, энквдычыла аланы да алып кетгендиле.

Алай а малкыарлыланы башха эсгертмелерине тиймегендиле. Кертиди, 1951 жылда музейни фондларында инвентаризация баргъанда, китапланы санын жангыдан толтургъанда, аланы миллет иеликлери жазылмагъанды.

Онюч жылдан, 1957 жылны март айында, Н. Хрущевну буйругъу бла кёчюрюлгенлеге туугъан жерлерине кыайтыргъа эркинлик берилгенде, малкыарлыланы бийик тау эллерине кыайтыргъа кыоймагъандыла. Нек десенг, алай болса, ала властыланы оноуларына толу бойсунмазгъа боллукъ эдиле. Алай бла, малкыар эллени кёбюсю бюгюн да адамсыз, жарты оюлгъан халда турадыла.

Ата журтха кыайтхандан сора, малкыар халкыгъа тау этекледе орналыргъа тюшгенди. Француз философ Гастон Башляй айтханлай, бийикле бла байламлы болгъанлары, анда жашаргъа юйренгенлери себепли, ёзен жерледе таулула жюрек тынчылыкъ тапмагъандыла. Ол туруш аланы жашауларын ууландыргъанды, кыысхартханды, суюк саулукъларын эм ниет болумларын тозуратханды.

Сюргюнде болгъан жыллары малкыарлыланы тарых-маданият айныуларын он жылла бла артха атханды. Алагъа ол болумну тюзетирге, айныу жолуна турургъа керек эди. Ол чакъда малкыарлыла бла байламлы музей фондланы жыйышдырыуда уллу кыыйынлыкъ чыкыгъанды – алгын заманны шагъатлары болгъан кёп зат Ата журтда, сюргюнде да кыайтмазча тас болгъандыла. Депортациягъа тюшгенлени бош кыалгъан ырысхыларын сакъларгъа кишини эсине келмегенди. Алай бла, алгындан кыалгъан, бу, ол деп, халкыны миллет энчилигин

көргюзтген тарых байлыкъла, шагъатлыкъла тас болгъандыла. Малкъарлыланы маданиятларыны бир-бир кесеклерин көрмючледе керти затла бла көргюзтюрге онг болмай къалгъанды. Бусагъатда музей коллекцияла иги да ёсгенликге, ала толу туююдюле, экспозициялада алагъа аталгъан жерле бошдула.

Краевед музейни «Малкъарны тарыхы бла маданияты» деген бёлюмюне материалла жыйыу жаны бла 1957–1959 жылла къолайлыдыла. Ол жыллада Холам-Бызынгы, Чегем эм Черек тарлагъа этнография экспедицияла къуралгъандыла. Алагъа республиканы кёп алими къатышханды, ол санда музейни ишчилери Шаханланы Басиятны жашы Тимур, А.А. Гольберг, А.В. Субботина, О.П. Медведева. Алай жюригенлеринде, малкъар жарыкъландырыучу, этнограф Шахмырзаланы Саид, белгили малкъар поэт Къулийланы Къайсын, алим Сотталаны Адильгерий да аланы биргелерине болгъандыла. Ала артда да экспозицияны малкъар кесегини проектин этиуге тири къатышхандыла.

Краевед музейни экспонатла жыйыуда фондлагъа керек энчи затланы излеу, аланы тинтиу да хайырланнганды. Кертиди, фондла халкъдан сансыз тюшген затла бла да толгъандыла, башха тюрлю айтханда, билмей тургъанлай тюшген экспонатла бла. Алай бла, малкъарлыланы маданият культураларыны эсгертмелери инжи-инжи жыйылгъанды.

Аны бла бирге аланы тизгиннге келтириу, иелерин, ишленген жерлерин, заманларын белгилеу жаны бла уллу иш баргъанды. Аллай уллу хазырлауныуну ызындан озгъан ёмюрню 60-чы жылларында Нальчикде Горький атлы орамда орналгъан жангы мекямда Къабарты-Малкъар краевед музейни көрмючю ачылгъанды. Кавказ жаны бла бек уллу специалистле Л. Семенов бла Л. Лавров анга бийик багъа бергендиле.

Артдаракъда Кёнденденде музей къуралгъанды. Ары болжаллы халда Нальчикни Краевед музейинден малкъарлыла бла байламлы бир къауум экспонат берилгенди.

Бирден алгъанда, бу тюрлю ишде музейге жыйылгъан затланы заман алагъа салгъан мухурлары барды. Энчи алып айтханда, ол тюрлю шарт совет музейлени ышанлары эди, идеология жаны танылгъанды алада. Музейлени ишлери да къырал оноучула бардыргъан саясат болумгъа, ала культура байлыкълагъа къалай къарагъанларына кёре тюрленнгенди. Къыралыбызны жашауунда уа кёп тюрлю бурулуш затла болгъандыла. Аладан бек ахыргысы перестройканы заманы эди. Ол кезиуде жамауат-саясат болум КъМР-ни Миллет музейинде ишлегенледен тарыхда болгъан кёп затха башха кёз бла къаралырын излегенди.

Къабарты-Малкъарны жангы, тюз тарыхы къуралгъынчы, жангы экспозицияла хазыр болгъунчу сакъламай, ол а кёп заман да, къарыу да излеген ишди, музейчиле революциягъа дери тарыхыбызгъа тюрлениуле кийирип башлагъандыла. Энци алып айтханда уа, малкъар халкъ бла байламлы. Культурада ишлеген бир-бир къуллукъчуланы унамагъанларына да къарамай, къоркъуулу болса да, эндиге дери эркин этилмеген материалланы жыйып тебирегендиле.

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларында XIX–XX ёмюрню ал кезиуоне аталгъан, Малкъарны жамауат эм саясат къуллукъчуларыны юслеринден айтхан, Совет властыны заманында эркин этилмеген, унутулгъан тарых экспонатла толтургъандыла залны. Бу иш алыкъа ахырына жетмегенди.

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларыны аллында музейде малкъар халкъны сюрдюнюлюню юсюнден тема баш жерни алгъанды. 1991 жылда 26-чы апрельде РСФСР-ни Баш Советини «Репрессиялагъа тюшген халкъланы реабилитациялау» деген закону къабыл этилгени малкъар халкъны киши жеринде жашауну юсюнден эндиге дери жашырын болуп тургъан информацияны жыйыуу кюч къошханды. Экспонатларыны бир къаууму музей коллекциялагъа сюрдюнюлю юсюнден билдириуча кирген кёрмючле терк-терк бола башлагъандыла. Эсгертме затладан сора да ол бёлюмню документле бла суратла, газетледен кесилген юзюкле толтургъандыла. Ала малкъарлыланы кёчюрюлгенлерин тинтген тарыхчылагъа илму ишлеринде мурдор болгъандыла.

Аллай материалланы музейде ишлегенле реабилитацияны юсюнден закон чыкъгъынчы окъуна жыйып башлагъандыла. Керекли документлени республиканы партархивинде бла КъМАССР-ни къырал архивинде сакъланган къагъытланы арасында излегендиле. Бек къыйыны уа малкъар халкъны кёчюрюлгенини юсюнден Буйрукъну тапхан болгъанды. Излеу иште тюбей келгенича, боллукъ жеринде угъай, билмей тургъанлай, башха жерде тапхандыла аны. Алай бла он жылла бла жашырылып тургъан болумну юсюнден ачыкъ, бек башы уа, таяныр шартла табып, айтыргъа онг чыкъгъанды.

Музейни залларында ачылгъан кёрмючле малкъар халкъ сынагъан азапны юсюнден айтхандыла. Аладан бири, 1993 жылда болгъан кёрмюч, малкъар халкъны тарыхын жаратылыу тагыларындан башлап, бюгюннге дери кёргюзтгенди, халкъыбызны тарыхыны энчи кезиулеринде тохтап. Анда эсгертме хапчукла, маданият байлыкъла, документле, суратла, таулула сюрдюнде алгъан къырал саугъала иш да кёргюзтюлгендиле – орденле, майдалла, даражалы атла аталгъанына шагъатлыкъ

этген дипломла, социалист эришиуде алыннган байракъла иш да.

Халкъдан жыйылгъан, архив материалланы да мурдорларында стационар экспозиция комплекс къуралгъанды. Андан бери аллай болжаллы кёрмючле Миллет музейде жыл сайын бардырыладыла. Аланы, бола келгенича, малкъар халкъ кёчюрюлген кюнде 8-чи неда 28-чи мартда къурайдыла.

Хау, КъМР-ни Миллет музейинде малкъар халкъны кёп жарсыулары да алыкъа тургъаныча турады. Аны тарыхы бла байламлы хапчук, къагъыт эсгертмеле да толусу бла жыйылгъандыла дерге эрттеди. Алай а музейде ишлегенле ол кемчиликлени кетеририге итинедиле. Болсада алагъа чырмаула чыгъадыла. Ол затха ахча бёлюмгени бла байламлы экспедицияла бардырылмайдыла. Музейчиле излеген документлени табаргъа да ол жаны бла онг жокъду. Жаланда билмей тургъанлай тюшген затлагъады ышаныулары.

Музей байлыкъгъа саналгъан затланы сатып алыргъа онглары болмагъан музейчиле аланы иелерини чомартлыкъларына ышанадыла. Бюгюн да аллай – юйюрге сакъланып тургъан, алагъа сыйлы затланы музейге хакъсыз бергенле чыкыгъанларын чертирге керекди. Алай а малкъар халкъны тарыхын, маданиятын да тинтир ючюн салыннган мурдорда ол бек азды. Ансыз экспозицияланы юсю бла малкъар бёлюмде илму концепция чыгъарыуну юсюнден айтыргъа да тийишли болмаз.

Эсгертиуле:

1. КъМР-ни Ара Къырал архиви, ф. Р-264, оп.1, д.53, л. 76
2. Анда, ф. Р-16, оп.1, д.7, л.8
3. Анда, ф. Р-16, оп.1, д.7, л.6

ЛИТЕРАТУРАСЫ:

1. Аппаева Ж.М. Изобразительное и декоративно-прикладное искусство Кабардино-Балкарии. Нальчик, 2007. С. 366
2. Ермоленко М.И. Путеводитель по Кабарде и Балкарии. Нальчик, 1928. С. 36
3. Ермоленко М.И. Археология Кабарды и Балкарии. Нальчик, 1927. С. 28
4. Ермоленко М.И. Прошлое Кабардино-Балкарского края. Нальчик, 1927. С. 42
5. Appayeva Zhaukhar. Balkarian professional fine arts// in: Art of the Orient. Torun, 2013. Vol. 2. p. 203-220. P. 240

Б Е Ш И Н Ч И К Е С Е Г И

КЪАНАТЛЫ ЭМЕГЕН КЪЫЗЛА БЛА СЕРМЕШ

ДЕБЕТ БЛА ЖАШЛАРЫ ЖЕСИРЛИКДЕ

Нарт Алауган жортуулгъа жыйын бла кетгенлей,
Дебет боллукъ ишни билгенд, жашы ары жетгенлей.

«Нартны битеу башха халкъдан айырма багъалатхан,
Къатышмагъыз эмегенле бла деп къаты айтхан

Тейри-Ханнга, бетим жетип, къалай жууап берликме?
Тунгучуму къыйынлыгъын кезюм бла кёрлюкме.

Берген сыйлы антын бузуп, армаулукълагъа къалып,
Жашым юйге келликди, уой, палахла жюгюн алып.

Тейри салгъан борчну къалай тындырлыкъбыз биз былай,
Къан къатышса, палах келир», – дей эди, сакъал сылай.

Жарсый эди, тюрлендирир амал кёрмей, нарт Дебет,
Ачий, кюе, ашха-суугъа тиймей эди къарт Дебет.

Тейри-Ханнга, бети жетип, нарт кез кётюралмады.
Тунгучуну этгенинден, дейд, жууап бералмады:

«Ай, болмады, энди кесим узакъ жолгъа кетейим,
Жашларымы оноуларын, кесим чегип, этейим.

Элден элге ёте-бара, мен табарма, эртте-кеч
Болса да, нарт жашларыма онсегиз туугъан эгеч.

Алай этсем, нартла къаны тазалыкъда сакъланыр,
Туудукъланы кёллеринде ийман къаты жакъланыр», –

Деп муратын айтад да нарт батыр уланларына,
Тебрейдиле тулпар жашла, атланып жолларына.

Тебрейдиле, кёл этдире Байтерекни батасы,
Кичилеге хайыр болуп Алауганны хатасы.

Алларында баргъан Дебет кеси эди быланы,
Тизилишип келе элле онсегиз да уланы.

Нарт элинден, чаба-жорта, ала узакъ кетдиле,
Кёп тауладан, кёп сууладан кыйынсынмай ётдюле.

Ол нарт жыйын Къаф таулада ¹ бир элчикге жетгенди.
Бир къуртхагъа нек келгенин Дебет баям этгенди.

– Мындан экикюнлюк жолда барды онсегиз кызылы
Ахшы киши, сабийлери керти да огъур ызлы.

Ышарсала, мутхуз бола хан-патчахны хазнасы...
Хан-Тейриден онсегиз жаш тилеп турад анасы.

Атландыла андан ары, учар кёллюле болуп...
Бир дорбуннга тюртюлдюле, аллы – сюекден толуп.

Алайлайын къаяланы, тауланы титиретип,
Бир эмеген къатын чыкыгъанд, дорбунну аллын этип.

Нарат кибик бууунуна темир юзмелт бурулуп,
Темир урчукъ башына да тирмен ташы къурулуп:

– Эй-хей, адам улчукъла, мында сиз не ишлейсиз,
Кесигизге не ахшылыкъ, – дейд, – не хайыр излейсиз?!

Дебет айтды эмегеннге, этмей хапарын узун.
– Тюз келгенсе! – деп чакъырды къатын онсегиз кызын. –

Жыгълсагъыз, кызыларымы Нартха алып кетерсиз,
Хорласагъ’ а, – дегенди ол, – бизге булжум этерсиз.

Уой, дорбундан чыгъадыла сора бир эрши деуле:
– Къарайма да, болалмайсыз, – деп кюледи, – киеуле.

Жангыз кёзлю базыкъ кызыла, нарт жигитлени эслеп,
Къууанышып чабышдыла, жашланы сайлайбыз деп.

Да дорбуннга ташайдыла, бирер уланны алып,
Ол къатыннга юлюшге уа нарт Дебет кеси къалып.

Жашы ючюн нарт Дебетге Тейри кёлкъалды айтып,
Къарыуларын бир ауукъгъа къойгъан эди азайтып.

¹ *Каф, Къуф таула* – Кавказ таула.

АЛАУГАН БЛА КЪАЙЫН АНАСЫ

Нарт Алауган, Бойранкъызны алып, Нартха жетгенди,
Ол атасын юйде кёрмей, уллу сейир этгенди.

Жокъ онсегиз къарындашы, дейд, тарпанлары бла.
«Жашла къайры кетгендиле, уой, сырпынлары бла?» –

Деп къайгыра, бир кесекни армау болуп тургъанды,
Сора, барып, анасына – Магчалыугъа соргъанды:

– Къайдадыла мени атам, онсегиз къарындашым?
Уой, хайранды, ангыламай бу халны, тели башым! –

– Атанг сени, харам къанлы эмеген къатын алып,
Батиясын бузгъанынга жаны уллу кыйналып,

Уланлары бла таза къанлы халал келинле
Излей кетген эди, – дейди, – эшта, харрала, жинле,

Сарыуекле, эмегенле бла къазауат болуп,
Турадыла, тунгуч балам, алагъа бир зат болуп.

Эрттенбла эртте батыр элбер жолгъа чыгъады,
Гемуданы туякълары элия от чагъады.

Нарт жетмеген, айланмагъан жер мюйюшю къалмады,
Алай не кёп излесе да, ызларын табалмады.

Къайтып келди ол юйюне, бек арып, мууал болуп,
Жаш жүреги бушуу бла ачыудан тыкъма толуп.

Аналары бир мюйюшде жилий-жилий жашайды,
Былай барса, анасы да кёзлеринден бошайды.

Нарт Алауган ауукъ заман оюм-сагъыш кылады,
Юйдегиси ариу Бойран айлы-ауур болады.

Бойранкъыз да, анасы да, жатып, терен жукълайла,
Тулпарны уа къайгылары, сагъышлары жокълайла.

Бир заманда эслегенди бир тепгенни къарасын,
Таныгъанды къарелдиде обур къайын анасын.

Ол бир кьошун чыгъаргъанды, тыпыр ташны кётюрюп,
Къабан жухун боягъанды, жагъыууна тюкюрюп.

Сора уку къапха кирип, кесин хазыр этгенди,
Ожакъ тешик бла кёкге учханды да кетгенди.

Эрттенбла эртте туруп, аш-суу къайгъыгъа киргенд,
Тыпыр отха къазан асып, татлы ийис этдиргенд.

Бишген этни тепшек бла къангагъа салгъанды ол,
Сора, тагъылып тургъанча, ашха къадалгъанды ол.

Батыр этге къарайды да, ол кьой этге ушамайд,
Арсар болуп, кёлю къачып, ол узалмайд, ашамайд.

Иги эслеп къараса уа – тепшекде адам эти.
Нарт Алауган сур кьопханды, таш кирик болуп бети.

Кёз жашлары нарт улуну жаякъларын жибите,
Эмегеннге къарагъанды, кьолу сырпыннга жете:

– Тиширыугъа, ханым, нартса, – дегенд, – кьол кётюрме сен,
Терслигиме женгдиреме, кеч, бу жол ёлтюрме сен.

Дарманды да адам эти, жашау жокъ манга ансыз,
Жыл кёзюне бир къапмасам, ауур санларым жансыз.

Сен буюргъан затны, ийнан, мен мычымай этейим!
Кет дей эсенг Нарт Элингден, бусагъатдан кетейим.

– Обурса да, атам къайда болгъанын сен билесе.
Айт, – дегенди, – айтмасанг а, бусагъатдан ёлесе!

– Атанг бла къардашларынг жесирликде туралла,
Бир деу кызла нарт жашланы булжумагъа туталла.

Аналары башчы болуп, учуп-учуп жетелле,
Аякълары басхан жерни чачып, оюп кетелле.

Ала дорбун эшиклерин жылгъа бирчик ачалла,
Андан чыгъып, тегерекге жортууулгъа учалла.

Алларына тюбегенни кьуш тюгюнлей чачалла,
Ол кызладан харрала да кючюклуча къачалла.

Кеч этмейин, сен гумунга ашыгъырса, чабарса,
Анда эки башлы Таурус къушну къабын табарса.

Налмас кылыч – ол да анда, чыгъарырса кюбюрден,
Атанг аны ишлегенди Налмас тауда темирден.

Къаяланы, голаланы туурап-туурап барады,
Сюйсенг – кысха, сюйсенг – узун болуп, жауну урады.

Ол сырпынны, жети бюклеп, табанынга салырса,
Кючлю жаунг минг да болсун, кырып, хорлам алырса!

Къамчинги да, унутмайын, сен къолунга алырса,
Ансыз барсанг, нарт уланы, жарты жолда къалырса.

Нарт Алауган, кесин тыя, обургъа кючден тѣзгенд,
Ол бир затны жашыргъанын жюреги бла сезгенд.

Аны бети тюрленгенди, сора къарагъанды сур.
Тамам къаплан-аслан сыфат алгъанд Алауган батыр:

– Эй, къарт обур, мени къайтмаз жолгъа ашыраса сен!
Мени жоар ючюн, айтчы, нени жашыраса сен!

Харам къатын, тобукъланып, нартны аллына келгенд:
– Терс болгъанма биягъы! – деп сарнагъанд, саудан ѳлгенд. –

Ол къатынны, кызыларындан сора, – юч минг аскери.
Билгеними айтып бердим, жойма, сен манга эри.

Керек болса, ол деу кызыла къуш къапларын киелле,
Ачы-ачы кычырыша, жаугъа къаты тиелле.

Сау дуньяда ол аскерден кючлю бир аскер болмаз,
Налмас кылыч хазыр турсун, ансыз муратынг толмаз.

Санга муну береме мен – харра сюекденд бу кюл.
Жаны барны анга чыртда чыдамы боллукъ туююл.

Учхан аскер чапса, муну алларына чачарса,
Мычый турмай, алайладан узақълагъа къачарса.

Бу кюл, уулу тютюн болуп, жукъ да кѳрмей къалырла,
Къызыу тийип къаялагъа, алайда кырылырла, –

Деп батыргъа окъа шонтай ¹ узатханды, сыймей, ол. –
Аман жолгъа, – деп къошханды, – аман сагъатлы да бол!

– Эй, сен адам ашаучу пох, къамарыкъ туююлсе! – деп,
Башын кери чартлатханды, сырпынын хылыф силдеп.

Сора жилин къатыныны акъ бойнундан тутханды,
Кёзлерине жютю къарап, анга былай айтханды:

– Атасына антын бузгъан, кёремисе, къалайды?!
Ол терслигим, аслан болуп, жюрегими талайды.

Бир деберли улан эдим, чынттылыгъы тергелген!
Сени алып, энди бир бош антсыз киши болдум мен!

Керек эдинг сен да, итча, ананг бла ёлюрге,
Аны бла къара жерге чочхалай кёмюлюрге.

Ол туумагъан сабийиме кёзюм къарап, къояма.
Билсенг – иги, мен кесими аны ючюн тыяма!

Хан-Тейриден кечим тилеп, юйден чыгъып кетгенди,
Хар нени да, обур айтхан кибик, тамам этгенди.

АЛАУГАННЫ КЪАНАТЛЫ ЭМЕГЕН КЪЫЗЛА БЛА СЕРМЕШИ

Алф Алауган, Дебет ургъан къушну къабына кирип,
Учуп-кетип бара эди, ызын боран этдирип.

Ол жел-боран тереклени сабанныча аудура,
Бара эди, тау башлагъа жели ташла жаудура.

Ол бачама эмеген а, тынгысыз болуп жаны,
Таугъа чыгъып, мюйюз бла ийисгейди хауаны.

Быргъысы бла къарайды кёкде къанат ызлагъа,
Сора ачы къычырады, дейд, эмеген къызлагъа:

– Боран этип, биреу келед, ас-бус ийисле этип,
Хазыр болуп сюелгинчи, къалмасын бери жетип!

Аскерчиле, къуш къапларын кийип, бери чыкъсынла,
Къылычлары къолларында жашнасынла, чакъсынла!

¹ *Шонтай* – тютюн дорбачыкъ; кисет.

Эй, кызыларым, аллыгъызда кесим учуп барырма,
Ол келгенни тели башын, уруп, кесип алырма!

Эмегенле, тизилишип, учуп кетген эдиле,
Дорбуннга уа бир деу ташны буштукъ этген эдиле.

Къуш аскерле учхандыла Алауганны тыяргъа,
Керекди деп аны башы инбашындан таяргъа.

Алауган а, боран этип, душманларын кырады,
Да сырпыны налмасданды, – элияча урады.

Къуш аскерни таматасы арт жанындан чапханды,
Нарт уланы кёрмей къалып, билегинден къапханды.

Нарт: «Хорлата ушайма да!» – дегенлейин кесине,
Къуртха берген харра сюек кюл тюшгенди эсине.

Батыр кюлню себип-чачып, кёк тютюн, туман болду,
Ол эмеген аскерлени башлары хайран болду.

Кёзлерине уулу тютюн кирип, хахай этдиле,
Къаялагъа тийип-тийип, жерге агъып кетдиле.

Нарт Алауган уруш этди, арымады, талмады,
Къырылдыла эмегенле, жангыз бири къалмады.

Нарт, сырпынын сылап-сыйпап, дорбун таба тебрейди,
Аны жабып тургъан ташны ол, кюч салып, сермейди.

Сермей кетип, нарт Алауган аны дуккул этгенди,
Къая ташны налмас сырпын бишлякъ башлай кесгенди.

Хар ургъандан тегерекге жилтинле учхандыла,
Агъачлагъа, уой, от тюшюп, кийикле къачхандыла.

Нарт Алауган эмегенле дорбунуна киргенди,
Барысын да бир хатасыз, сау-саламат кёргенди.

Эмегенле жыйгъан мюлкню къалдырмай алгъандыла,
Улоулагъа жюклеп-къалап, жол кёллю болгъандыла.

Дебет айтад жашларына: «Ётюрюкчю болмабыз,
Нарт Элине жарты жолдан къурлай къайтып къалмабыз.

Къуртха айтхан элге энди биз ажашмай барайыкъ,
Ол онсегиз кызы болгъан юйню табып, къарайыкъ».

Жолда бара, бир кишиге тюбегендиле нартла,
Сора ушакъ этгендиле, арлакъгъа кетип къартла.

– Сен излеген онсегиз кызы мени кызыларымдыла,
Жашаууму жарыкъ этген кёк жулдузларымдыла.

Унай эсенг, жашларынга берейим, табу этип,
Киеулюкле келелле деп хапар берейим, жетип, –

Алай айтып, ол къарт киши къууулгъанды юйюне,
Киеулюкле келелле деп, насыбына суйюне.

Нарт жыйыны ол къарт айтхан арбазгъа киргенди да,
Онсегиз да ариу кызыны жасанып кёргенди да,

Юч кюн бла юч кечени тохтамай баргъанды той.
Ол насыпны, ол къууанчны айталлыкъ туйюлме, кьой!

Адетдеча, этгендиле кёп саугъала, багъышла,
Асыл къартла айтхандыла ариу жырла, алгъышла.

Жашларыны насыпларын Алтын Дебет кёргенди,
Ол дорбунда болгъан мюлкню къалыннга деп бергенди.

Сора нартла, ойнай-кюле, Нарт Элге жетгендиле,
Къала кибик юлеринде сау ай той этгендиле.

Зоммахайны алтын тону къобуз согъуп тургъанды,
Этеклери тепсеп, эки женги уа къарс ургъанды.

АЛАУГАННГА МАХТАУ ЖЫР

Нарт Алауган анасындан деу, тулпар туугъанды,
Ол туугъан кюн Нарт Элине нюр жаууп тургъанды.

Нарт Алауган нарт Дебетни тамата улуду,
Ол жаратхан Тейри-Ханны бир суйген къулуду.

Бууунлары, балтырлары илкичден базыкъды,
Алауганнга къажау тургъан жазыкъдан жазыкъды.

Барды эки жүреги да, жаууруну кѳулачды,
Уой, кѳолуну кѳатылыгы, дейд, темир кѳысхачды.

Темир лыхтынны алады, кѳолуна чѳргейди,
Ол ѳлтюрген харраларын онушар тергейди.

Уойра, аллай нарт тулпарды Дебет улу Алауган!

Аш кѳангагѳа бир олтурса, дейд, ирик ашайды,
Тирмен ташча гыржынны да, бурхусуз, бошайды,

Кѳкюрек кѳабыргѳасы уа, уой, сѳоек кѳангады,
Нарт Элинде уллу махтау, ыспас да ангады.

Гебен тенгли ташны да ол кѳолуна алады,
Тау артына сызса да, нарт онгесунмай кѳалады.

Алауган уугѳа барса уа, дорбунда жашайды,
Апсатыны малларындан сормайын ашайды.

Уойра, аллай нарт тулпарды Дебет улу Алауган!

Уллу чынар тереклени кырдыклай юзеди,
Тауда кийик сюрюулени жыйылап сезеди.

Аны узун сакѳалы уа кѳкюрегин жабады,
Кийиклени тутаргѳа да жел киби кѳабады.

Аягындан сермеп тутуп, доммайны жыгѳады,
Кѳая сыртлы сарыуекни ол хорлап чыгѳады.

Уойра, аллай нарт тулпарды Дебет улу Алауган!

Кѳая оюп, баргѳан сууну нарт аллын тыяды,
Сора кѳлден кѳолу бла ол чабакѳ жыяды.

Жая бла садакѳларын шашмайын атады,
Огѳу тийген жерине уа бек терен батады.

Асланны да ол кѳыркѳыллыкѳ кѳойнуча байлайды,
Тереклени, юзюп-юзюп, зыкалай сайлайды.

Уку кѳзю кече сууда тюкню да кѳреди,
Аны ачы кѳолларындан кѳп харра ѳледи.

Уойра, аллай нарт тулпарды Дебет улу Алауган!

Чючгюрсе уа, дейд, къяяла, тик таула тебелле,
Эмегенле, харрала да, элгенип, чөгелле.

Жыйылгъан курт тау башындан юзюлюп агъады,
Халкъ, багъалап, Алауганнга жыр, жомакъ тагъады.

Таудан келе, эмегеннге нарт тюбеп къалгъанды,
Аны хорлап, къатынын да сыйырып алгъанды.

Батыр къаплан териледен тон этип кийгенди,
Ол эмеген къатынны да бек залим суйгенди.

Уойра, аллай нарт тулпарды Дебет улу Алауган!

ЖЕР ТЮБЮ АЛТЫН КЪАЛАНЫ ИЕСИ ЖИЛЯНЧАЧ КЪЫЗ

Урладыла жекле Алтын аякъны,
Эмегенле ёлети да таякъны.

Алтын Дебет бек чамланды нартлагъа,
Айып этди сакъ болмагъан къартлагъа.

Уллу Юйде кенгеш этген отоугъа
Онтогъуз да жашын жыйды оноугъа.

Жукъ да айтмай, иги кесек олтурду:
– Айып болсун! – деди сора, къутурду. –

Къаты болмай сакъчы къалауурлагъа!
Ыз кыйса уа, ызлар кибики, урлагъан!

Акъял бла ёзгелеге хорлатхан
Бетлик туююл нартха, жугъун урлатхан.

Сыйлы затын урлатхан а – бедишлик! –
Деп, нарт Дебет къарагъанды, дейди, тик.

Нарт Дебетни ачыуланып кёрген жокъ
Эди, бюгюн хар айтхан сёзю да – окъ!

Нарт Элинде обурланы жыйдырды,
Уллу Юйде айдан артыкъ тыйдырды,

Таш салдыра, китап-зат да ачдыра,
Юслерине гокка суула чачдыра.

Бир тау, бир тюз кьалмад, ала кьарамай,
Бир тыгъырыкъ кьоймадыла, кьармамай.

Кьармадыла тенгиз, кёл да тюплерин,
Аямалла, дейд, обурлукъ эплерин.

Кьармадыла асман да жулдузларын,
Алай бир да тапмадыла ызларын.

Байтерекни укулары келдиле,
Китапларын ачып, ала билдиле,

Хайырланып айны нюрден толгъанын,
Алтын аякъ кьайда, кимде болгъанын.

Жер тюрбюнде ариу жашил тала бар,
Ол талада алтын-кюмюш кьала бар.

Ол кьаланы озгъур иеси уа – кьыз,
Жилян чачлы, уу да бетли, сыфатсыз.

Кьаланы уа сакълайдыла жек жыйын,
Отла кьусхан залим сарыуек жыйын.

Ары жол а – Юрюк-Чатны урбуну
Бла бара, кьара жинле дорбуну.

Ол дорбунду ариу жашил талагъа
Элтирик да, чыгъарлыкъ да кьалагъа...

Алтын Дебет хазырлады жашларын,
Акъыл бере бездирмеди башларын,

Алай Дебет сакъ болду атларына,
Жолгъа алгъан керекли затларына.

Нартиягъа тизилишип кетдиле,
Жел кётюре, Байтерекге жетдиле.

Пилле кибик бёрюлеге эки деу
Доммай атып, алып келди Гемиргеу.

Къушлагъа уа эки кийик ёлтюрюп,
Келди Сыйнух, кенг сыртына кётюрюп.

Не келтирди Магул а укулагъа?
Бирер къоян тутуп келди алагъа.

Деу къушлагъа нарт Дебет былай деди:
– Сакъ болугъуз Нарт Элге, – деп тиледи.

Бёрюлеге бурулуп, былай айтды:
– Чекден душман ётмесин! – деп сагъайтды.

Укулагъа: – Тилегим сизге да бар:
Алдан айта туругъуз жаудан хапар.

Биз къайтхынчы, болугъуз бютюнда сакъ,
Тынчайырсыз, ишибизни тындырсакъ.

Гюрен туруп, бетлери да нюр жарып,
Тейри-Ханнга баш урдула, жалбарып.

Гинясууча баргъан суудан къандыла,
Байтерекге къонакъ болуп къалдыла.

Къалдыла да, уллу кючлерин жети,
Сегиз кере кёбейтди къудурети.

Танг алада атландыла, кетдиле,
Жоргъа салып, Юрюк-Чатха жетдиле.

Къысылышып бара къая ырбыннга,
Тохтадыла, жууукълашып дорбуннга.

Алайлайын къара жинле чапдыла,
Дорбун аллын гыйы бла жапдыла.

Ачей бла Гемиргеу, кючлерине
Базып, кирип кетдиле ичлерине.

Зоммахай да, Гожуна да – голала,
Кёз илинмей сермешедиле ала.

Нарт къылычла – элия бутакълары,
Жаун жаугъан кибик, тер бурчакълары

Жауадыла сакъалларындан жерге,
Душманларын ондан ашыра кёрге.

Къара жинле хорлатдыла жашлагъа,
Жан сакълады къутулгъаны ташагъа.

Гезох, уруп, гыйы ташны чачды да,
Дорбун аллын нарт жыйыннга ачды да,

Дейд, дорбуннга ташайдыла уланла,
Душманларын элияча ургъанла!

Ол дорбунду ариу жашил талагъа
Элтирик да, чыгъарлыкъ да къалагъа.

Томпаларын ¹ жандырдыла батырла,
Тизилдиле ала сафха-сатыргъа.

Бара-бара, дорбун ючге бёлюндю,
Кёзжетгенде юч да жарыкъ кёрюндю.

Ючге бёлюп Алтын Дебет нартланы,
Чапдырдыла юч жарыкъгъа атланы.

Сол дорбунну Агъач харра сакълайды,
Тёбеси уа гола тенгли – алайды.

Сол дорбунну аллын сакълап турады,
Кёзюнден а таякъ шууа урады.

Сагъайгъанды, туякъ таууш келип, деу.
Бора-батыр, Астар, Ауар, Гемиргеу,

Сех гордагъай, Гуу алф, гиреж Индиялай
Ургъандыла харраны элиялай.

Жетиси да бирден болуп юсюне.
Онг бермелле, не базса да кесине.

Нарт къылычла къолун-бутун юздюрюп,
Кючсадакъдан жаннган окъла жюздюрюп,

¹ *Томпа* – кыйырында жау ичирилген быстыр чёргем жаннган кысхасап таякъ; факел.

От төбеси болуп, харра жекирди,
Къаяланы зангырдата ёкюрдю.

Нарт демлешден, толкъунланып, жер тебе,
Агъач деуден къалды уллу кюл тебе.

Таш харрады онг дорбунну сакълагъан,
Жилян чачлы ханбийчени жакълагъан.

Къойчу Гезох, жигит Ачей, Гожуна –
Къурч окълары кетмейдиле бошуна,

Таууш этип, таш этине къадала,
Къылыч уруш этедиле къалгъанла.

Нарт батырла Магул бла Насыран
Сермешелле алфлача, аямай жан.

Къубадий а къая жухха ёрледи,
Гыйыланы къылыч бла сермеди,

Туурап-туурап, таш жауунла жаудурду,
Усхуртуг' а кёзюне сюнгю урду.

Таш харра да ауду сора, къаяча...
Темир деу а хорлатмайды, къарачы!

Дебет кеси, Алауган да, Созук да
Эталмайла деуге бир зат, бир жукъ да!

Темир харра – харраланы кючлюсю,
Жангыз атлам туракъламайды, юсю

Садакъ окъдан кирпи кибик болса да,
Къурч санлары тылпыу эте, талса да.

Сюнгю чанча Чюмедий бла Сыйнух,
Темир харра бютюн да урады жух.

Дебет кёкден элия къылыч сермеп,
От чакъдыра, сурх ургъанды, «ах-ха!» деп.

Темир харра сюрюшгенди, тентиреп,
Алай аумаи къалгъанды, аякъ тиреп.

Юч бөлек да тийишдиле, чапдыла,
Къара къанын ташха, таугъа чачдыла.

Темир харра, къыжырап, этди хахай,
Сыбызгъысын сокъду сора Зоммахай.

Алай сокъду, турукъну да чакъдыра,
Тау сууланы ызларына акъдыра.

Темир харра мыккыл бола келди да,
Къууандырды нарт жыйынны, ёлдю да.

Жокъ болду ол, олсагъат тот кесди да,
Сейир этди Алтын Дебет кеси да.

Жыйылышып, къарадыла талагъа,
Жол ачыкъды энди Алтын къалагъа.

Келепен къыз кёрюнмеди нартлагъа.
Къатылдыла жашла тулпар атлагъа.

Энди къала эркин эди жыйыннга,
Санамалла аны уллу къыйыннга.

Нарт таякъны, Алтын аякъны да терк
Къайтарыла – кийгенлери дайым бёрк!

Магул нартды таза жюйрюк, желаякъ.
Дебет деди: «Къолгъа тюшсюн нарт таякъ!

Эй, жарамаз артха къуру келирге, –
Деп, Магулну ийди тасха билирге. –

Жилян чачлы къызны кючю уллуду,
Аламандан туугъан шибля къоллуду.

Къызыл таякъ – нарт таягъ' а болушур,
Хайда, жашым! Сен а, Гожуна, ашыр».

Экиси да ауанача сылжырап
Кетдиле да, алтын-кюмюш сынжыргъа

Бир гулланы гыллыучача асылып,
Ичинде уа жилян чачлы ол сылыкъ

Ханбийчени къаты жукълап кёрдюле,
Тоханагъа таууш этмей кирдиле.

Алтын аякъ, сыйлы оту, тангча, нюр
Жарыкъ жая, бир уллу накъут кюбюр

Башы алтын тапкада тура эди,
Кёл этдирген ийиси ура эди.

Нарт таягъ' а, – ол да алай сюелип.
Магул алды таякъны шумсуз келип.

Аны бла чыгъып кетди тышына.
Билмей таууш этди гиртчи Гожуна,

Сора Жалын аякъны сермеп къачды,
Келепен къыз кёзюн тынгысыз ачады.

Элияла – къурч къылычла кёзюнден
Чартладыла, ташла эрий сёзюнден.

Чач тюклери – жилиян окъла, къымылдай,
Жаясындан ычхындыла, зуулдай.

Сюймесе да, Магул къайтды ызына,
Нарт таякъны бурду Кюйсюз къызына.

Андан ургъан жарыкъ шууа – от таякъ –
Абыратды сылыкъ къызыны. Нарт аякъ

Гожунаны кючлю къолунда жана,
Жилиян окъла аны къанындан къана,

Терен кирип къулач тенгли сыртына,
Жыгъылыргъа къоймай болат сырпыны,

Ёретинлей ёлюп къалды, ай, медет.
Алтын Дебет жашлары бла жетед.

Башланады сора аллай къыяма,
Сырпын жетген ташладан да къан тама.

Жилиянчач да, къуштырнакъ да ханбийче,
Къабантиш да, айрытил да къанбийче

Бир кьутургъан жаныуарча чабады,
Нарт жашланы, жете келип, къабады.

Тырнакълары ташдан ётген бизлелле,
Азыулары пил боюн да юзелле.

Кьурч сырпынла чачын жюлюп алдыла,
Хорлаялмай, нарт батырла талдыла.

Демлеширге кеси чыкъды Алауган,
Кёп къаланы жангыз кеси алалгъан.

Кюрешдиле, кюч, хунер да сынаша,
Къауум кере сермеди ол къыз таша.

Алай батыр сакъ эди да, тиймеди,
Нарт Алауган ёз таланын иймеди.

Тап тюшюрюп, къызны башын кыйпады,
Къара къанын сырпынындан сыйпады.

Ол кезиуге Гожунаны нарт Дебет
Сыйлы Жалын аякъ бла сау этед.

Жашларыны жараларын багъады,
Жалын отха сары ууу агъады

Жилян чачлы ол келепен бийчени.
Жарыкъ кюннге бура къара кечени,

От жанады сыйлы Алтын аякъда,
Жекге ёлюм барды кызыл таякъда.

Нарт Алауган – нарт Дебетни тунгучу,
Азау тикден озады сюнгю учу.

Нарт насыбы – Жалын аякъ – кьолунда,
Ол кьутхарыр нартны кыйын болумда.

АЛТЫНЧЫ КЕСЕГИ

ХАЗАР ТЕНГИЗНИ ЖАГЪАСЫНДА

КЪЫНА-САКЪАЛ КЪЫЗЫЛ ФУК

Айра, нартла онтогъуз да тайпа бола эдиле.
Ала жерде кѣп махтаулу, эрлик ишле этдиле.

Сюе элле нарт батырла барыргъа жаула жары,
Таматалыкъ эте элле Дебетни уланлары.

Къара тенгиз жагъалары нарт тайпаладан толду,
Берекетли, кючлю къырал Уллу Нарт Эли болду.

Бир ауукъда башладыла жайлыкъ, къышылыкъ жетмейин,
Онг къалмады бир жартысы башха жерге кетмейин.

Усхуртук былай дегенди: «Биз, кичиле, кетейик,
Хазар тенгиз жагъасында жашау-турмуш этейик.

Таматала, органчыла мында жашай берсинле,
Тейри-Ханны чомартлыгъын, багъышлыгъын кѣрсюнле!»

Нарт батырла барысы да анга бюсюредиле,
Жылы Хазар жагъалагъа жаз кѣчерге дедиле.

– Атагъа да бир сорайыкъ, бир билейик акъылын, –
Дегендиле, – тергейик да ол акъ ургъан сакъалын.

Айра, онтогъуз жашы да Дебетге баргъандыла,
Къаялача, нарт уланла анга баш ургъандыла.

Шинтик ишлей тура эди Дебет буу мюйюзледен,
Билгичлиги бар Дебетге жүрек ахшы кѣзледен.

Алтын Дебет былай айтды сора: «Нарт уланларым,
Сизни ючюн жашайма мен, учхунларым-жанларым!»

Къарайма да, сизде бирге жашар кибик тѣзюм жокъ,
Кенгеш этген оноулагъа мени аз да сѣзюм жокъ.

Алай, къайда болсагъыз да, билип бир биригизни,
Тап жашагъыз, унутулмай жууукълугъугъуз сизни.

Осуят кибик айтама: алмагъыз, тергемей, къыз,
Къошулмазча аман къаннга туугъан туудукъларыгъыз».

Жети кичи тукъум-тайпа Хазар тенгизге кетди.
Усхуртукну алгъа салып, кенг аулакълагъа жетди.

Ала оймат ¹ ёзенледе бек эркин орналдыла,
Журтла ишлеп, сабан сюрюп, разы болуп къалдыла.

Алай бузуп башладыла жашауларын харрала,
Нарт элlege жыйын-жыйын ташатын чаба ала.

Чаба-чаба, хорлатдыла, къырдырдыла кеслерин.
Нарт-гуртланы эркин жашау къырау этди эслерин.

Нарт батырла ол тынчлыкъда, баш борчларын унутуп,
Къыз алдыла хоншуладан, динни къарыусуз тутуп.

Алай эте, аман болду ол нартланы артлары,
Къуру сёзлей къалып къалды нарт Дебетге антлары.

Тейри салгъан жолдан тая, башладыла абына,
Айгъа, кюннге, отха, ташха не терекге табына.

Жангыз къаты Усхуртукну тайпасы таза эди.
Алгъын кибик, адыллы нарт Тейриге база эди.

Уллу Хазар тенгизинде бир айрыкам бар эди,
Къына-Сакъал Фук деп – ханы, ол тоймаз мухар эди.

Ол къарабет оспар ханны экинчи аты – Хымыч.
Хыйныгъа да уста эди, бир хыны сёзлю къанич.

Къына-Сакъал уллу санлы ачкёз эди, зар эди,
Хар эл сайын аны бирер ариу нёхю бар эди.

Сюйсе, жауун жаудургъанды, къургъакълыкъ да къысдыргъанд,
Сабанланы кюйдюргенди, дейди, баш да къусдургъанд.

Хымыч керти ачыуланса, киши гысты буумады,
Тай, бузоу, кёзу, улакъ да, къагъанакъ да туумады.

Къан алышхан тайпаланы Хымыч къоркъутуп турду,
Нарт бетлерин, намысларын, сыйларын унуттурду.

¹ *Оймат* – агъачда, ёзенде сюрюлмеген, хайырланмагъан жер.

Къатыш нартла къалдыламы ол аманнга бойсунуп,
Тынч турсала, аш-суу табып, рахат жашарыкъ сунуп?

Умутлары бош эдиле, умутлары толмалла,
Жашаулары, ашаулары алгъын киби болмалла.

ТУУМАЗ БЛА КЪЫЗЫЛ ФУК

Айра, адам, жаратылып, иги ишге тийгенлей,
Кёкде жулдуз жана эди, жерге жарыкъ ийгенлей.

Огъурлу иш этген жанны жулдузу жана эди,
Ким да кеси жулдузуна дайым къууана эди.

Бир аманлыкъ этгенлей а, жулдузу, мутхузлана,
Ёчюлюп къалгъанды, дейди, игиленики жана.

Сабийчикле къарай элле, жулдузчукъларын излей,
Ойнай элле, ол меники, ол а меникиди дей.

Туумаз деген жашчыкъны уа жокъ эди жулдузчугъу,
Нек дегенде, аман эди жашчыкъны ауузчугъу!

Айра, анга айта элле: «Игилик этсенг – жарар,
Кёкде сени жулдузунг да туууп, кезирей ¹, жанар».

«Игисагъан, хоншу юйге от тюшюп, жанса эди,
Ол ёртенни мен ёчюлтюп, хоншум къууанса эди,

Игилигим ючюн жулдуз тууар эди бийикде,
Болур эди, ой, мени да жарыкъ жулдузум кёкде!»

От а тюшмей баугъа, юйге, ол сагъышлы болгъанды,
Туруп, кече ортасында кесчиги от салгъанды.

«От тюшгенди, юй жанады!» – деп ол хахай этгенди,
Сау тийре да олсагъатдан ёчюлтюрге жетгенди.

Айра, жана тургъан юйню эл, биригип, ёчюлтгенд,
Суу ташыгъан Туумазчыкъгъа тийре тамаша этгенд.

Ингир болуп, кёзю бла жашчыкъ кёкню къармайды,
Жаннган болур жулдузум деп, умут этип къарайды.

¹ *Кезирей* – жулдузну жарыкъ жана да мутхузлана тургъаны; мерцание.

Жулдузлагъа къошулгъан а нек эсе да жокъду, дейд,
Не игилик этейим деп, биягъы излеп тебрейд.

Ол орамда ачдан ёле тургъан киштикни кёрюп,
Юйге алып келгенди да, тойдургъанды, сют берип.

Юй тюбюне кийиз жайып, киштикчикни жатдыргъанд,
Жашчыкъ, ингир болгъанлай а, кёзюн кёкге жандыргъанд.

Айра, алай жангы жулдуз къууандыра чыкъмады,
Бир игилик этейим деп, Туумазчыкъ ашыкъмады.

Юйге келип, киштикчикни тышына сызып ийди,
Керексизге бакъдым анга деп, ол къашларын тюйдю.

Жаш Туумазгъа кече башха акъыл келип къууанды:
«Сора урлап алайым!» – деп, зар кёзю мухар жанды.

Жулдузлагъа жашчыкъ къалай жетеригин билгенди,
Жилямсырап, эртгенбла ол Хымычха келгенди.

– Кёп сакълатдынг, ахшы улан, – дегенди Хымыч анга, –
Жулдузлагъа жетер амал мен юйретейим санга!

Айра, узакъ Къаф таулада барды саруек агым,
Жокъду мени сау дуньяда андан багъалы затым.

Жулдузланы жыярса, дейд, кюн жарыгъы уругъа,
Сора элтип къуярса, дейд, бир жашырын уругъа.

Къайры барсам, мени бла сен да ары жюрюрсе,
Нартны къалай жекгеними артда кесинг кёрюрсе.

Туумаз кёпмю, азмы барды, Къаф таулагъа жетгенди,
Саруекни, Фук айтханд деп, къанатлы ат этгенди.

Кёкге чыгъып, жулдузланы артмагъына жыйгъанды,
Сора, элтип, барысын да бир уругъа къуйгъанды.

Айра, Туумаз алгъан жулдуз къара таш бола эди.
Орнунда уа бир дум къара батыучукъ къала эди.

«Манга жокъда, уой, кимни да нек болады жулдузу!» –
Дегенди ол; жюрегича, кир эди аны аузу.

Жулдузлары тас-жокъ болуп, тыкъсыгъандыла къартла,
Хан-Тейри да болушмады, жалбаргъанлыкъгъа нартла.

Болмай этер амаллары, къайгъыда тургъандыла,
Билмегени жокъ деп аны, Фукга эс бургъандыла.

Билгич Фуг' а, аны сезип, нарт журтлагъа келгенди,
Не айтса да, нартла аны этерлерин билгенди:

– Айра, тенгиз ортасында барды тамаша къалам,
Бурма булут башларында – аламат шеша къалам.

Энди тенгиз жагъасында Инжи-Къала сюеме,
Кёкге къайтмаз бир жулдуз да, уллу сахар сюемей.

Юч жыл бла юч ай манга ишлериксиз! – дегенди,
Сора, къарап кёзлерине, ол ышармиш этгенди.

Нартла, башха тайпала да къурманлыкъ мал ашалла,
Къызыл Фукга къала ишлеп, сахар ишлеп башлалла.

Къыйын иште сюрюшелле, дейд, эзилип санлары,
Кече-кюн да кюрешелле, болмайын амаллары.

Усхуртук былай дегенди сора, жыйып нартланы:
– Аямайды ол арталда бизни угъай, къартланы.

Къызыл Фукга бардыла да, ол аман ачыуланды:
– Эй, къара халкъ, бар, ишле! – деп, салам от кибик жанды. –

Кимлигими, кючюмю да заман эди билирге!
Менден залим туумагъанды дуньяда кёкге, жерге!

– Биз къул тюйюл, биз – Дебетни айтхылыкъ туудукълары!
Келмейд, – дейди, – адамланы тюйюлюп турлукълары!

Къына-Сакъал, санга къоркъуп ишлемейбиз, бил аны,
Урунабыз, къайтарыса деп кёкге жулдузланы!

Айра, сора Фук къоркъады, жукъ айтыргъа алагъа.
– Заман келсе кирирсе, – дейд нарт Усхуртук, – къалагъа! –

Къазауатсыз ишледиле, сюедиле сахарны,
Уллу, жети къатлы этип хар къаласын да аны.

Ахыр ташы салынганлай, бир уллу жулдуз жанды,
Аны сейир жарыгына къарт да, жаш да къууанды.

Ол а эртге-эрттеледе Аламан тутуп тургъан
Ай болгъанды, дейди, халкъла бирча унутуп тургъан.

Сора Туумаз, кёкден жыйып, дейд, уругъа букъдургъан
Жулдузла да къутулдула, – кёкге термилип тургъан.

Айра, кёкде кёгейлени ¹ эслеп, Туумаз жетгенди,
Тар уруда эки жулдуз къалып, ачыу этгенди.

Очукъланы алама деп, къолун узатханды, дейд,
Эки жарыкъ жулдузчукъга кесин тырнатханды, дейд.

Туумаз, уллу хахай этип, бек абзырап къалгъанды –
Эки жулдуз кеси къыстап ийген киштик болгъанды.

Уллу къууанч, той-сый эте, нартла къарап тургъанлай,
Туумаз бир къарт киши болуп къалгъанд, алайдан жанлай.

Ол ингирде жулдузла да той, байрам этгендиле,
Сора, кенгеш къуруп, ала бу халгъа жетгендиле:

«Игиликле этгенлеге кюч берирбиз, сюербиз,
Аманланы башларына ташла болуп тиербиз!»

НАРТ ЁРЮЗМЕКНИ ТУУГЪАНЫ

Бир жол Дебет, темир ташла излей, узакъ кетгенди,
Ат жортдура, бийик, къарлы тик таулагъа жетгенди.

Кечикгенди, бир тынчлыкълы дорбунда къалгъанды ол,
Кече кёкден жарыкъ уруп, сейирге къалгъанды ол.

Дебет чыкъгъанд дорбунундан, неди деп бу тамаша.
Жулдуз учуп келе эди, кёкге ариу жараша.

От къуйрукълу жерге тийип, къысыр, чынгыл къаяла
Зынгырдалла, зангырдалла, ууалгъанча мияла.

Тангнга дери чыдамай, нарт, атланып, жолгъа чыкъды,
Ол жулдузну тюшген жерин табаргъа деп ашыкъды.

¹ *Кёгей* – жулдуз къауум; созвездие.

Юч кюн жүрюп, жетди Дебет кюл-кёмюр болган жерге.
Бир кьоюнда бир жашчыкны кёрюп, кьалды сейирге.

Сора бир кьуш хапар айтды Дебетге, былай деди:
– Ма бу кьоюн суудан толу кёл эди, алай эди.

Кёлге кёкден жулдуз тюшюп, кёл кьазанча кьайнады,
Кёл тюбюнден жарык уруп, жети тюрлю ойнады.

Кьайнай кетип, кёл кьуруду, кёп кьорамай замандан.
Ол жулдуз таш эки болуп, бир жашчык тууду андан.

Бала жилий, ана бёрю аны ашаргьа энди,
Эй, тамаша: жашчык, тутуп, аны эмчегин эмди.

Алтын Дебет тулпарчыкны алайым деп баргьанды,
Ол кезиуге ол аягы юсчюгюне тургьанды.

Жашчык бла нарт Усхуртук кьошларына кетгенди,
Жолда бара, тулпарчыкгьа жети жылы жетгенди.

«Темир жулдуз улчукьну аты да Темрокь болсун,
Тейри муну бош иймегенд, этген мураты толсун!» –

Дей эди да, кьойчуланы кёзлери жютю элле:
– Сен бу бёрю эмчекчикни бизге кьой, – деп тилелле. –

Нарт уланынг кьаратонду: кьатыны бала тапмаз,
Кьойчу болса бёрю сюммек ¹, сюрюуге бёрю чапмаз.

Да жокь эди тилегенин Нартда бермеген адет,
Ол жашчыкны кьойчулагьа кьойду да кетди Дебет.

Ол тамаша тулпарчыкны Усхуртук ариу кёрдю,
Асней да, кьууаннгандан, аны юсуне ёлдю.

Дебет кёкден жанып тюшген кёк темирни эритгенд,
Ёрюзмекеге атап кьаплан башлы кьурч сырпын этгенд.

«Уллу болса, берирсиз», – деп кётюрдю жашны сырын.
Ма ол эди битеу Нартха айтылган залим сырпын.

¹ *Сюммек* – кьыш чорбатладан салыныучу буз «урчукьла»; сосулька; былайда – эмчек.

Башха уруш кереклеге ол темирден салгъанды,
Дебет этген сауут-саба андан жютю болгъанды.

Жулдуз жашха Бёрю сюммек дей эдиле кьойчула.
Бёрю жыйын, чапмай, дайым изледи башха чола.

Аты, жылы жетгенинде, Ёрюзмекге бурулду,
Аны болат сырпынындан кёп эмеген кьырылды.

Бир ауукъдан Ёрюзмекни аты Нартха айтылды.
Жаш эсе да, батыр улан кёп огьурлу иш кьылды.

АРИУ САТАНАЙ-БИЙЧЕ

Дюн-дуньяны ариулугьу жулдузда, кюнде, айда.
Алай жукь да жеталмагъан ариулукь – Сатанайда!

Кюн тейриси жарыкь Голлу – Сатанайны атасы,
Ай бийчеси Аелиг' а – Сатанайны анасы.

Дюн-дуньягъа, аны кибик, бир ариулукь туумады,
Жауун суудан ёзге сууда акь санларын жуумады.

Тыкь ёшюнлю, акь боюнлу, бир тутум а – белчиги.
Гюл эринли, жаухар тишли, кёз кьаматхан бетчиги.

Сууда жюзген кьанкъаз кибик – Сатанайны атлашы,
Акь кьагъытха кьалам тартхан кибик да эки кьашы.

Ауругъаннга кьарыу берген дарман-дары сёзлери,
Кезлеу кибик таза, жарыкь, иллезин да кёзлери.

Табанына жете эки эшмели алтын чачы,
Суу бойнунда эркин ёсген тал кибиг' а – агъачы.

Тотур айда, сыйлы айда ол кёкде туугъан эди,
Ол кюн жерге жети тюрлю нюр жаууп тургъан эди.

Жулдузчукьгъа не Ай, не Кюн тохтаусуз кьарай эди,
Алай аны Суу Жулмаууз урларгъа марай эди.

Тап тюшюрюп урлады да, айрыкамда жашырды,
Балачыкьны букьдургъанлай, бир ауукь жыл ашырды.

Желмауузну жарыкъ затха ачыуу керти эди.
Къызчыкъларын урлагъаны алагъа дерти эди.

Ай тутулуп, кёзю, бети къурум кибик къаралгъанд,
Ачыуундан, жүрексинип, ол бёксюнюп таралгъанд.

Тутулгъанды кюн да; ол да жилигъанды къызына,
Энди аны, излеп, табып, ким къайтарсын ызына?

Ай да, Кюн да тутулалла энди ма аны ючюн.
Кече къызын Ай излейди, кюндюз а излейди Кюн.

Жерден ариу жарыкъларын ала терк-терк тыялла,
Жилияп, кёкде жулдузланы болушургъа жыялла.

Кече, кюн да кезиулешип къарасала да эслеп,
Сатанайны къайдагъысын табалмайдыла, излеп.

Ай жилияса, кёзлеринден жауунла жауадыла,
Кюн чамланса, жалын этип, агъачла жанадыла.

Сатанайны Суу Желмаууз тышына жибермейди,
Айрыкамда аны киши эслемейди, кёрмейди.

Айрыкамны Суу Желмаууз туман бла жапханды,
Кеси, кирип, тенгиз тюрбю къаласында жатханды.

Желмауузну къарауашы Сатанайгъа къарагъанд,
Алтын чачын къолу бла кеси ариу тарагъанд.

Айрыкамда аны кюню аман бла батханды,
Кечеси да ачы оза, тангы мутхуз атханды.

Ол къалада, жилий-жилий, аман бла тургъанды,
Сора эсин, амалын да къачар жары бургъанды.

Жарыкъ бетин, балчыкъ жагъып, эсленмезча этгенди,
Ол, бир къанга табып, кече суугъа кирип кетгенди.

Эки къолун къалакъ этип, тенгиз сууун тартханды,
Элте барып, толкъун аны сай жагъагъа атханды.

Алмостула, табып, анга тамыр ашла бердиле,
Сатанайны деу орманда ариу, сыйлы кёрдюле.

Бир кюн тюклю алмостула узакълагъа кетелле,
Сатанайгъа сагъайгъанлай, бир тебеге жетелле.

Ол тебеден киши тезмез ийис уруп башлайды,
Къарт алмосту, чыдаялмай, эсин-бусун ташлайды.

Къалгъанлары къачадыла, хахайлап, ызларына,
Эй, болушлукъ бералмалла къарагъан къызларына.

Ол тебе уа, тебе угъай, – бир деу тюклю эмеген!
Ол орманда жети жюз жыл жангыз жашагъан экен.

Сатанайны тутайым деп, къарт эмеген тургъанды,
Сатанай а эмегеннге жарыкъ бетин бургъанды.

Эмегенни жангыз кезю нюр жарыкъдан къамагъанд.
Къамагъанд да, ол, асыуат кечедеча, къармалгъанд.

Ол, ёкюрюп, жан-жанына гыйы ташла атханды,
Ачыуундан, сермеп алып, таш-топуракъ жутханды.

Келе келип, тик къаядан ол энишге кетгенди,
Къама киби бир къадау таш чархын тешип ётгенди...

Ашы болмай, къарыусуздан, тентирей да абына,
Амалсыздан, Жер тейриге баш ура да табына,

Къыз Сатанай кеси къалды деу орманда жангызлай,
Туума жалан кеп айланды, ышыкъсызлай, жансызлай.

Ариулугъу ташны, тауну кюнча, айча жарытханд,
Кийиклени ол кесине сюйсюндюрюп къаратханд.

Кёрюп ариу Сатанайны, тохтай элле суула да,
Кюндюз киби жарый элле кече тюзле, таула да.

Къыз Сатанай кеп жюрюгенд тауда, тюзде, ажашып.
Ол кёргенни башха кёрсе, кетмезми эди шашып?

Келе келип, бир нарт элге ол ингир ала киргенд,
Кёз къаматхан Сатанайны къуртха Тохана кёргенд.

Къуртха къатын жалан къызны келтиргенди юйюне,
Кюн къошханды къыз къуртханы жангыз, сууукъ кюйюне.

Къыз Сатанай кишиге да кёрюнмейин тургъанды,
Къарт къуртханы жангызлыгъын ол къууанчха бургъанды.

Желмаууз а – Суу Желмаууз – бара-бара Фук болгъанд,
Деу сарыуек къабын ташлап, ол адам сыфат алгъанд.

БОЙРАНКЪЫЗНЫ НАРТДАН КЪЫСТАЛГЪАНЫ

Жарт улула маралланы, доммайланы аулайла,
Сарыуекле, эмегенле сюрюулерин жаулайла.

Бойранкъызны жаны-тини сууду, Эдилде ёсюп.
Ариу балкъыз ойнаучуду чокъуракъ сууда жюзюп.

Ол, эмеген къандан туууп, таза нартха баргъанды,
Экисинден жети жылгъа жети улан туугъанды.

Таматасы Элбуздукъду – нартны тунгуч уланы,
Таубий бла Ёрюзбий а – эки кичиси аны.

Эм кичиси пелиуанды, аты да гёдю¹ Тауас,
Къалгъанланы атларын а деу заман этгенди тас.

Сары чачлы элле, субай, адам кёзю къарарча,
Алай аман затла элле, тюйюлюрге жарарча.

Ала элде нёгерлерин бирем-бирем хорлалла,
Къарыулугъа тюбеселе, бирден чабып зорлалла.

Хар кюн сайын бир сабийчик юйге тюйюлюп келди.
«Алауганны жашларыча» деген сёз чыкъды элде.

Тарыкъгъанны эшитмеди аналары Бойранкъыз,
Арбазындан къыстап ийди эмеген къанлы сырсыз.

Бёрю юйде жетиси да бёрю болуп ёсгенди,
Бара-бара тюзелирле деп, нарт эли тёзгенди.

Алауганны къарт анасы тешмей эди къарасын:
– Ай, быланы тапхан ана аман бла къорасын!

Нарт Алауган къазауатдан, жортуулдан бошамай,
Жашларындан хапары аз эди, юйде жашамай.

¹ Гёдю – саякъ киши; айланма.

Къайтып келсе, эркелетди жашларын, тансыкъ болуп,
Саны-чархы къылыч, сюнгю, окъ жараладан толуп.

Суу суратча Бойранкъызны сюдюре бети, саны,
Жюреги уа ташдан эди, къап-къара эди къаны.

Ол башлагъан эди Нартда хыйны бла кюрешип,
Тюшлеринде ёлгенлери бла хаман сёлешип.

Аны бла тохтаса уа: ол, къатынланы тыйып,
Терилтгенди аман ишге, тегерегине жыйып.

Алай бла ол аланы обур этип къойгъанды,
Хыйны-халмаш гюняхланы Нарт Элине жайгъанды.

Кече сайын ол къатынла тюрлене билгендиле:
Ала бешик сабийлени къанларын эмгендиле.

Тюшлерине киштик, уку сыфатлы киргендиле,
Бастырыкъландыргъандыла, ауруула бергендиле.

Андан сора къагъанакъла ауруп, ёлюп башлалла,
Нарт анала ол палахдан тынчлыкъларын ташлалла.

Керти халкъгъа шеклик, даулукъ, жаулукъ-заг да кирдиле,
Ол палахны нартны халкъы Бойранкъыздан кёрдюле.

Аны билип, Алтын Дебет келинине чамланганд,
Жукъ билмеген Алауганнга, ачыуу келип, жанганд,

Къалып тунгуч жашы бла юйюнде бетден-бетге.
Бир хапарсыз Алауган а жукъ айталмад Дебетге.

– Ишинг былай бошаллыгъын биле эдим, жашым, мен,
Аны ючюн тилеп турдум кечим бер деп Тейримден.

Кёзюбюзден кзурут аны, – деди Дебет жашына, –
Басмаз кибик кир аягъы бу Нарт Элни ташына!

– Сени обур ишлерингден, уой, жокъ эди мен билген.
Бойнунгу тартып къойсам да, къамарыкъ туюлсе сен! –

Деп юсюне айланганды Бойранкъызны Алауган.
Бар къыйынлыкъ, къая болуп, юсюне ауур аугъан.

– Охо, – деди, – мен кетейим, жашларымы да алып,
Алай а тыкъсып жашарса, харип, сен, менсиз къалып.

Къарындашым бла бирге мен алгъынча турурма,
Эдил бойну кенг тюзледе насып жашау къурурма!

Жашларынга тансыкъ болсанг, суймей, чабып келирсе,
Чынтгы къонакъ алыуну сен ол заманда билирсе!

Мен кетеме, Нарт Элге уа бир уллу палах келсин,
Элигизни, журтугъузну дау-дауур жети бѣлсюн!

Нарт Алауган суннган кибик, тынч туююл эди насып...
Эр жюреги ызларындан къалды кючюклей къангсып.

Элден узакъ жаннган отха обурланы ташлалла,
Нарт улула, алгъын кибик, татлы жашап башлалла.

АКЪ-БИЙЧЕ БЛА КЪЫНА-САКЪАЛ КЪЫЗЫЛ ФУК

Жкъызыл Фуг'а Бойранкъызгъа туугъан къарындаш эди,
Эдил бойну кѣп элlege ол бий эди, баш эди.

Кѣз къаматхан бийче Хазар тенгиз жагъагъа къайтды,
Къызыл Фукга Алаугандан айырылгъанын айтды:

– Уланларынг, – деди Хымыч, – мында жашап кѣрсюнле,
Манга къарап, юлгю алып, кючлю, батыр ѳссюнле!

Жетиси да жашадыла, истемлери табылып,
Къына-Сакъал Къызыл Фукг'а Тейригеча табынып.

Ўхтемжюрек аналары бу халгъа къарай турду,
Ол жашларын чакъырды да, бир кюн былай буюрду:

– Сизге киши къаршчы болмаз, къарыууна баз болуп.
Нек турабыз мугурайып, кѣлюбюз да аз болуп?

Нек турабыз сора, дейме, биз кимге да бойсунуп?
Бош озады Хымыч, кесин бизден огъары сунуп!

Ол сагъышым бек къыйнайды, жокъду, жашларым, жукъум.
Эшта да, заман жетгенди болургъа биз хан тукъум!

– Тюз айтаса, анабыз! – деп, жашла бек кьюандыла,
Жер иеси, мюлк иеси болургъа кьуралдыла.

Сора бийче Къызыл Фукну атындан оноу этип
Башлагъанды, умутуна, баш муратына жетип.

Ол хыйсапдан халкъда аны аты Акъ-бийче эди.
Къырс-бийче да дей эдиле – къанларын иче эди.

Къызыл Фуг’ а, къарай кетип, ишни-халны эследи,
Бойранкъызгъа сур бет алып, кьутуруп, былай деди:

– Къарайма да, жарашмайсыз мен ишлетген шахаргъа,
Иги болур, тебресегиз менден узакъ жашаргъа.

Ишлетирме анда сизге бир деменгили къала.
Хайда, барыгъыз! – дегенди, суймей кымылдай ала.

Айтханыча, деменгили къала ишлетген эди,
Бойранкъызны кьауум элге оноучу этген эди...

Нарт Алауган хар кюн сайын бир тѳбеде жатханды,
Жашларына тансыкъ болуп, сагъышлагъа батханды.

Кече сайын олтургъанды, къайгъы келип башына,
Кѳз жашлары сакъалындан тама тыпыр ташына.

Армау болуп, кеси жангыз болмазлыгъын билгенди...
Нарт бир кече Эдил элде Къырс-Къалагъа келгенди.

Юйдегиси, уланлары тюбелле нартха, туруп,
Кѳрдю суйген уланларын, кылыкъсыздан кьутуруп.

Ёсюп, жетип, Къырс-Къалада жашаулары – жыр-жомакъ.
Халкъгъа уллу жасакъ салып, юслери да бир омакъ.

Нарт Алауган уланларын тюзетирге кюрешди,
Тейри-Ханны тюз жолуна салайым деп сѳлешди.

Аны ючюн тюрленмеди бирини да акъылы...
Кырты болду Алауганны жашларыны ахыры.

ЖЕТИНЧИ КЕСЕГИ

ДЕБЕТ УЛУ НАРТ СОЗУК

СОЗУК БЛА ОБУРЛА

Нарт Дебетни уланлары, жети къарындаш болуп,
Жашай элле бир ауукъда бар къайгыладан солуп.

Нарт Чюмедий – тилсиз улан, аланы кичилери,
Бирер ишни сынап-сайлап алгъан эди хар бири.

Нарт Усхуртук жылкылагъа бек тынгылы къарады,
Нарт Гожуна, къой да кюте, арба ишге жарады.

Ауур, бёкем Сыйнухха уа тууар малчылыкъ жетди,
Женгилаякъ нарт Магул а барчы-келчилик этди.

Зоммахайгъа жетген эди оюн бла тойчулукъ,
Жаш Созукга жетген эди, кеси суююп, къойчулукъ.

Сабийликде къой кирлени къойла этип ойнады,
Ташчыкъланы – бёрюлени ол сюрюуге къоймады.

Алай жашай тургъанды ол, болмай жукъдан керекли,
Берекетли, чомарт къоллу, огъурлу да жүрекли.

Жашай бара, бир заманда халкъгъа ёлет киргенди,
Адамланы кырып, къара жерге бёлеп киргенди.

Алтын аякъ узакъ къалып, келтиргинчи, дейд, аны
Ёлет дырын этип салгъанд Хазар бойну нартланы.

Нарт Созукну юйдегисин, сабийлерин да алды,
Ол тирилди, дейди, кючден, кючден, дейди, сау къалды.

Алай Созук, юйюрюне кюе, тайышып кетди.
Биягъынлай кёмюрлени къой сюрюу этип кютдю.

Харраланы эллеринде кёп жылкы кёреме деп,
Кече сайын жылкыыланы Нарт Элге сюреме деп,

Жол жанында жата эди, кесин бир батыр сунуп.
Болгъан эди былай жазыкъ нарт Созук, кёлю сынып.

Жууукълары, анга жарсып, кыйналалла, кюелле,
Билгичлеге айтып, аны кыйтышырын сюелле.

Алтын аяк чырмау болмай бу жол кыргын ёлетге,
Улуу ачыу салып кетди ауруу батыр миллетге.

Нарт Дебетни кыауум жашы ашырды юдегисин,
Созук артха жыялмады тайышып кетген эсин.

Бир кюн Магул марал ууга танг атдырмай тебреди:
«Созукну да, бир булжусун, ала барайым», – деди.

Айландыла, жук да тапмай илишаннга салыргыа,
Ала терек салкынына олтурдула солургыа.

Созукну уа, уой, бар эди бир жараулу гоппаны,
Ол мансына илиндирип жүрюте эди аны.

Сора Созук бушто этип, бир татыулу ашайды.
Ала таба бир эмеген айланганнга ушайды.

Ол эмеген, жете келип, нарт Магулгыа кыдалды,
Хыны сермеп, нарт улуну жан суюкге алалды.

Бир бирлерин жыгыа, ата, кеп тутушдула была,
Кычырганды сора Магул, ахыр амалын кыыла:

– Нек тураса, Созук, болуш! Тажал менден бошайды! –
Сан да этмей, сер Созуг’а, сютбаш бушто ашайды.

Кючюн салып, Магул жауун анга жууук тюртгенди,
Эмегенни бир аягы буштосуна жетгенди.

Ачуланып, Созук аны кыаланы кибик ояд:
– Энди тийчи бир буштома! – деп, ташха жагып кыояд.

Сейир болад Магул аны быллай уллу кючюне.
Кыарындашла бютюнда бек жарсыдыла кюйюне.

Узакыладан обурланы, билгичлени жыйдыла,
Юслерине алтын-кюмюш жаудурдула-кыуйдула:

– Уой, бир амал этигиз! – деп жалбарып тиледиле. –
Жюрегигиз не суюсе да – тапдырыбыз! – дедиле.

Ала жашха къарадыла, кёзюн, башын тинтдиле:
– Анга амал ма былайды, – деп мадар юйретдиле, –

Сиз жети жол айырылгъан жерде бир кьош салыгъыз,
Тилсиз къарындашыгъызны бирегизге алыгъыз.

Жети кьой да кьоюгъуз сиз, кете туруп, кесине,
Чюмедий да – ол тилсизчик – жашасын биргесине.

Къарындашы бла жети жыл турсун кьошда кеси,
Жыйышдыра башлар сора къарындашыгъыз эсин. –

Алай айтып, рысхы кьоллу болдула да, кетдиле.
Къарындашла усталаны айтханларын этдиле.

Нарт биягъы оюнларын кьош аллында ойнайды,
Бир бай киши аны жалчы этерем деп ойлайды.

СОЗУК БЛА АЙМУШ

Созук кютюп башлагъанды бай кишини сюрюуюн.
Жаратырыкъ эди ким да кьой ызындан жюрюуюн.

Созук кече кьошда кьалкъып тургъанлай, ауаз келгенд,
Ол дамырлыкъ ауаз анга ма былай-былай дегенд:

«Къочхар кьошхан кюннге жетип, кьойчу Созук, сау-эсен,
Кьош чардакъдан сыбызгъынгы терс тутуп согъарса сен.

Санга кёкден салымчыла экеу болуп келирле,
«Сыбызгъынгы терс ойнайса, тюз буруп ойна!» – дерле.

Сен унама; жаягъынга къаты-къаты урурла,
Сыбызгъынгы, дейд, тюз буруп, тас болурла, кзурурла.

Ол заманда сыбызгъынгы, Созук, адетдеча сокъ,
Бу аурууунг санларынгдан тас боллукъду, дейди, жокъ.

Сынагъанлай турлукъса сен ол ишни игилигин:
Биликсе сен жаныуарла, къанатлыла да тилин!»...

Кьойгъа къочхар кьошар заман кёп сакълатмай жетгенди,
Созук анга сейир ауаз айтхан кибик этгенди.

Бир алапат сейир болганд сора Созукну иши:
Тюзелгенди хар неси да, ийнанмаз кибик киши.

Аны эси-акъылы да туура жерине келгенд,
Чюмедий да, уой, тилленип, къууанч тыпырлы кюлгенд.

Созук батыр Чюмедийни таныды, эркетелди,
Кёзю кюлюп, кёлю жарып, сабийлей къууанч этди.

Кичилери Чюмедийед, Созукга къарап тургъан,
Аш этген да, жер этген да, юсюн да таза тутхан.

Созук, кюте къой сюрюуюн, тура эди ангылап
Къозу къойгъа не дегенин, не айтханын, мангырап.

Ит, бёрюге неле айтып, агъач таба юргенин,
Ач бёрю да, къош парийге къалай жууап бергенин.

Бу гау-гауну эшитгени нарт къойчуну кюлдюрдю.
Толу жашап башлагъаны анга насып келтирди.

Тёрт мюйюзлю къозу тапхан эди бир къой; жүрюуюн
Жаратмайын, сюре эди Созук бир кюн сюрюуюн.

Артха къарай, балалы къой къозучукъгъа макъырад,
Къой тилинде артха къалма деп, тынгысыз чакъырад:

– Кел, кел, бала, къошха жетсенг, жатарса да солурса.
Кел, кел, бала, артха къалсанг, бёрю ашы болурса. –

– Бу сюрюуюн берекети басыпды да белимден,
Анам, – дейди, – аны ючюн кючден къымылдайма мен.

Ол къозучукъ айтхан затха Созук сейир этеди,
Къуру анга сагъайгъанлай, къой сюрюуюн кютеди.

Жыл озгъанды; энди сюрюу ол токълуну ызындан
Жүрюй эди, туманда да ажашмай ауазындан.

Болжал жетип, ол бай малны эки тенгнге юлешед,
Тёрт мюйюзлю къолан токълу башха бёлекге тюшед.

– Ол токълуну, – дейди Созук, – къызгъанма да, бер манга,
Юч иригим сени болсун, эт намыс-хатер манга.

Мал иеси ол айтханын, бир зат сезип, унамайд:
– Он берейим! – дегенде да, ол тюз ишге санамайд.

– Ант ызынгдан болсун, сора бир кьозу да кьоймай ал, –
Дегенинде, бай ышаргъанд, бермей кьутулдум деп жал.

Эки ити, бир токълусу, кьолунда кьазанчыгъы,
Жанын кьыйнай бара эди ол байны кьызгъанчлыгъы:

«Жауун демей, туман демей, мен кьой кютюп кьыйналдым,
Беш жыл ишлеп, жалына уа жангыз токълучукъ алдым», –

Дей, мудах атлай, жетгенди бир таза шауданчыкьгъа,
Созук токълусун ийгенди алайда кьауданчыкьгъа.

Чюмедий да биргесине мугурайып олтурду,
Кичи эди: жукъ да айтмай, тынгылап кьарап турду.

Токълучукъ отлап келгенди иесини кьатына,
Аны жаны ауругъанды Созукну сыфатына.

Сора анга: «Ол сюрюуде жангыз мен эдим малынг, –
Деп макьыргъанд, – аны ючюн бош тюрленмесин халынг!»

Сора была, бара-бара, узакьгъа кетгендиле,
Мажар кёлню тийресине кьайгъысыз жетгендиле.

Сора токълу былай айтды: «Мында болсун турууунг,
Беш жюз кьойгъа жетер кибик болсун этер бурууунг».

Нарт улугъа, пелиуаннга аллай иш жумуш тьойюл.
Ол ингирге дуркьу этер, – боран тьойюл, кьыш тьойюл!

Алай сюрюу кьайдан чыгъар, ол буруу этгенликге?!
Дуркьу кьойдан толуп кьалды ол кече эрттенликге!

Мен айтайым энди ишни кьалай алай болгъанын,
Бир кечеге уллу нарат дуркьу кьойдан толгъанын:

Кече тьопсюз Мажар кёлню теренинден, тьобюнден
Жарыкь урду, ёзге болмай, булутдан чыкьгъан кюнден.

Тьопсюз кёлден бир деу кьочхар, чыгъып, токълугъа барды,
Сора алтынмюйюз аны сау кече айландырады.

Аны кѳулакѳ чунгурлары, уой, кѳарасаутча, дейд,
Узун жюню жым-жылтырай, тюз алтын тауукѳча, дейд.

Кѳлде кѳочхар кѳундуз кибик жюзе-жуууна эди,
Жер жюзюнде кеси кибик жукѳ да жокѳ суна эди.

Бир секирсе, Беш таулагѳа кѳочхар жанаша эди.
Кѳанатлыча, кѳлге эне, кѳочхар тамаша эди.

Созук тебип, кѳочхар, аны кѳргенлей, кѳлге кѳачды,
Кѳолан токѳлу иесине биягѳыча тил ачды:

– Аймуш тейри кеси эди сен кѳрген алтын кѳочхар,
Тамбла да, бирси кюн да ол кѳлден кѳошха чыгѳар.

Аны бла сѳорююнгю гелеуде кютеме, – дейд. –
Кѳара да тур, Созук, алай кѳочхаргѳа «Хей!» деме, – дейд.

Алтын кѳочхар кече сайын кѳк кѳлден чыгѳып турад,
Ол кѳойланы бирин кѳалмай кезиулеп айландырад.

Эрттен сайын ол сѳорююню, келип, алып кетеди,
Аны гелеу жайлыкѳлагѳа, кютюулеге элтеди.

Андан сѳорюу сансыз ѳсѳуп, терк кѳбейип башлайды,
Бар кѳайгѳысы кетип, Созук кѳууанады, жашнайды.

Малын жайса, сыртны, кѳолну сѳыйыннгысыз толтуруп,
Кѳойчу Созук кюте эди, тѳбе ташха олтуруп.

Терс кетгенин ол сыбызгѳы таууш бла тѳыйгѳанды,
Ол сѳорююню стауатына бир кѳоранчсыз жѳыйгѳанды.

Чюмедий да, биягѳыча, турады кѳошха кѳарап,
Тыпыр ташны сууутмайын, кѳош жумушлагѳа жарап.

СОЗУК БЛА ДАММЕТТИР

Созук эди нарт Дебетни батыр, жигер да жашы.
Жети жылдан аны кѳре келди юч кѳарындашы.

Нарт Созукну кѳошун ала кѳл кѳатында тапдыла,
Алларына Тутар бла Жетер юрюп чапдыла.

Чюмедий да, чабып жетип, алагъа салам берди,
Къууандырды къардашларын, бек да сейирсиндирди.

Нарт Созук да тура эди, ауруундан къутулуп,
Дуркъулары ариу семиз, чыммакъ къойладан толуп.

Къууандыла къарындашла, кёкге жете кёллери,
Унутулду жарсып тургъан, кюйюп тургъан кюнлери.

Мал кёп эди; болушургъа нарт Магул къошда къалды,
Къошну ишин гиреж Магул эрлайын къолгъа алды.

– Малынг кёпдю, – деди Магул бир кюн къарындашына, –
Энди жайлыкъ жетишмейди кёп сюрююню ашына.

Уллу Эдил суу бойнуна кёчейик да барайыкъ,
Эркиндиле кенг жайлыкъла, малгъа анда къарайыкъ.

Созук алгъа унамады, къой деп аякъ тиреди,
Магул къаты болуп, Созук, суймесе да, тебреди.

Бара барып, Эдил бойну жайлыкълагъа жетдиле,
Эркин къошла, кенг дуркъула ишледиле, этдиле.

Акъ къойладан кенг ёзени къар жапханча кёрюнюп,
Кюте элле, бир жумушдан къалмай элле, эринип.

Бир кюн эки къарындаш да къой сюрююню сюрдюле,
Бара барып, суу жагъада аякъ ызла кёрдюле.

Магул айтды: «Бу тийреде адам-зат айланмайды,
Была адам ызлалла деп, жүрегим ийнанмайды.

Суу Анасы Дамметтирни ариу къахме къызлары
Болурламы, къарындашым, жалан аякъ ызлары?

Ала суудан чыгъалла да, жашны аллына бара,
Шаудан сууучукъ тегюлгенча, селешелле, ышара.

Кёз къаматхан сыфатлары къоядыла суйдюрюп,
Жаш жүрегин кёмюр-мыдых этедиле, кюйдюрюп.

Къолларына тюшген жашны, дуньядан ёнгелетип,
Къоядыла, булжумагъа жарагъынчы нёх¹ этип».

¹ Нёх – тос къатын; любовница

Бир ауукъдан алайлагъа экинчи да къайтдыла,
Дамметтир да, кызылары да аланы сагъайтдыла.

Суу анасы экисинден нарт Созукну сайлады,
Ышаргъанлай, нарт жигитни ол кесине байлады.

Андан кёзюн алалмайын, Созук аралып къалды,
Ёмюрюнде болмагъанча, бир кюсемек къадалды.

Дамметтирни жулдузладан жарыкъ эди кёзлери,
Айландырып къойду башын ариу ёню, сёзлери.

Жарлы Магул, аны кёрюп, эс тапдыра сёлешди:
– Кел, кетейик былайдан! – деп, тартып-созуп кюрешди.

Дамметтир а кёзю бла Магулну кесди-сойду,
Кёз жарыгъын ёчюрдю да, сокъур этди да къойду.

Нарт Созукну биргесине алып, ол суугъа кирди.
Бир къой къалмай, чабакъ болуп, ызларындан секирди.

Дебет улу Магул а суу бойнунда къалды алай,
Жарлы жанын кетмез бушуу, дейд, ырхы кибиб талай.

Кеч болду да, къайгъы этип, Чюмедий чыкъды, къарай.
Магул – сокъур, Созуг’ а – тас болуп къалдыла къалай?

Ол хапарны эшитгенлей, жетдиле къарындашла,
Алай мадар эталмалла, къушдан тюк юзген жашла.

Нарт Магул а, энди жукъгъа жараялмай, къыйналды,
Къыл къобузун сылап-сыйпап, нарт жаш къолуна алды.

Ол, жыр эте, элден элге бир тохтамай айланды,
Кёп да бармай, Магул жырчы эм игиге сайланды.

Нартла этген жигитликден эди аны айтыуу,
Жюреклени къозгъай эди къыл къобузну тартыуу.

Нарт Созуг’ а жашай эди Дамметтир бла зауукъ
Аны жаухар къаласында, жюрегин къыйнамай жукъ.

Бир-бирледе Суу Анасы хауагъа да жиберди.
Бир жол Созук къошун, эки къардашын да эсгерди.

Чабып келсе кьой кьошуна, сабийчикча кьууанып,
Тура эди башы чирип, чалманлары ууалып.

Кьойчу Созук, мудах болуп, олтурду сууукъ ташха.
Алтын Аймуш – кьойчуланы Тейриси – келди жашха.

Келген эди ол кьанатлы болуп аны аллына:
– Тынгылачы, – деген эди, – сен Магулну халына.

Ол хапарны эшитгенлей, жанды-кюйдю журеги:
– Юйретсенг а бир амал! – деп, алай болду тилеги.

– Этермисе? – деди Аймуш. – Айт, анга жетер кючюм.
Артха турмам бир затдан да мен кьарындашым ючюн!

– Дамметтирни кьаласында жумуртха инжи болур.
Аны урлап кьутулалсанг, этген муратынг толур.

Жигит Созук, мычымайын, Эдил суугъа секиргенд,
Дамметтирни кьаласында хазна отоугъа киргенд.

Инжини да алып, Созук терк чыкьгьанды тышына,
Жети минг сан кьой-кьозусу жыйылгьанды кьошуна.

Нарт Магул а жырлай эди, халкь аллында олтуруп,
Кьарындашы келген эди, Дамметтирден кьутулуп.

Нарт жырчыны кезлерине инжи ташны тийирди,
Ол ёчюлген кезлерине кюн жарыгьын кийирди.

Суу Анасы болгьан ишни асыры кеч билгенди:
– Созук, манга бош кьатылдынг! – деп, ачыулу кюлгенди. –

Тоханамда, патчах кибик, зауукъ этип жашадынг,
Ташымы да урлап кетип, гудучугъа ушадынг!

Сабийинги керюр ючюн, ашыкьмагьын юйюнге,
Кьоюнг, кесинг келге батып, таралсынла кюйюнге! –

Кьойчу Созук, итлеринден сора болмай негери,
Кёчноп кетди, кез жашлары тегюле, узакь, кери.

Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагьанды

ГЫТТЫУЛАНЫ Максим

ЧАПЫРАКЪ ТЮШГЕНДЕ...

«Ачыкъ жүрекле» повестьден

Урушну къайгъысы бла жашагъанлыкъгъа, сахар жангыдан ишленген юйле бла бютюн къууатлы болуп, табийгъатны кючю бла жашнап, ёхтемли турады.

Алай жайгъы кюнлени биринде ол, туман басхан кюнча, мутхузланды, мача сингнген сабанча, тозурап кёрюндю, баласы жоюлгъан анача, къара кийимин кийди. Фашист жыйынла, къаннга боялгъан чурукълары бла бомбала ууатхан мияла сыныкъланы эзип, жерленген ушкокъланы, автоматланы къартлагъа бла сабийлеге тиреп, сахаргъа кирдиле.

«Энди, – дедиле гитлерчиле, – бу азият сахарны къадары да фюрерни къолундады».

Дейкин, бир заманда да мангылай къыйыны бла жашамагъан, тиширыугъа артыкълыкъ этип, тюрмеде къауум жыл олтургъан быттыкъбурун адам, бургомистр болуп, иесини ызындан жүрюген маскеча, немецли комендантны ызындан, салпы къулакъларын салындырып, жёбелей: «Немецлиле таулу халкълагъа тиймейдиле, ала муслийман динни ёкюллеридиле, алагъа боюн салыгъыз», – деп кюрешеди. Алай «муслийманлагъа азатлыкъ беребиз» деп келген, «жангы жашауну кърарбыз» деп, къарылгъынчы кычыргъан фашистле, сахарны къолгъа этип: «Дуняда оноу этерикле – арий къанлыладыла, сиз, азиатла, аланы къууларысыз», – деп тохтадыла.

Тонау башланды...

Заводладагъы бла учрежденияладагъы ырысхыны чачыу бла, юйлени бузуу бла чекленмедиле...

Адамланы юйлеринде болгъан харакетлерин сыйырып, къайры эсе да ташып тебиредиле.

Сирота деген бир тиширыу, къркзуп, уругъа киргенди. Сууукъ къарамлы, кёзлюкю офицер, аны эслеп, урудан тышына чыгъарып, тауукъну бишир деп къысыды: бир къолунда – башы кетерилген тауукъну, бирсисинде керохун тутупду. Сабийчикле аналарыны жыйрыкъ этеклерине къысылдыла, фашист а: «Не тауукъну бишир, неда ёлтюрлюкме», – деп, сүлесин кёзлерин жандырды. Башха амалны табалмай, тиши-

рыу тауукъну биширди, фашист а, этни биширгенине бюсю-ремей, сабийле къарап тургъанлай, къатынны жаягъына шап деп урду.

Зина Савиченкону юйюне, соруу-оруу этмей, кирип, кенг бетли унтер-офицер Швайберг, багуш бокъну жардан тѣкгенча, аманны тѣгюп, эки жылы пальтону, юч жууургъанны, юч къауум галошну, тиширыу юс кийимни, къулакъ сыргъаланы алып кетди.

Хар кюн сайын кѣзюр ойнамаса тѣзалмаучу комиссар Шифман, орам бла кетип бара, бир унтер-офицерге тубеди. Эрттеги танышын кѣргенинде, сейирге къалып, хыйлачы кѣзлерин кенг ачып, сорду:

– Арт жыллада не зат этип жашагъанса?

– Сатыу этгенме.

– Атанг а?

– Атам а мюлкге къарайды.

– Не мюлкге?

– Аны къолунда алтмыш гектар сюрдю жери барды, иши кѣпдю.

– Къалай бла кѣпдю? Мюлкню ол кесими жюрютеди?

– Угъай. Атам мюлкге башчылыкъ этеди.

– Ишлеген а ким этеди?

– Ким ишлеп а, тыш къыралладан ташылгъан гыбышыла ишлейдиле...

Тонаучулагъа чамланып, бу хапарланы Мариягъа таныш тиширулары билдире болгъандыла. Бир жол а, экиндиде, къоншусу Маржан, келип: «Фашистле адамланы къырадыла», – деп, жарсып билдирди.

– Не адамланы? – деп сорду Мария.

– Къой, жаным, къой, – деп тарыкъды кир боталы тул къатын, – бетсизледиле, итледиле.

Сора хапар айтды:

– Билемисе, муслийманла жанлыбыз деген фитначыла Къарылгъач-Къая элни старшинасына буйрукъ жибергендиле. «Айырма жамычыла бла башлыкъла, алтын эм кюмюш суу ичирилген къамала бла бел баула, къойла, баппушла, гогушла бла тауукъла, боза, сыра эм ахча жыйып, бери сахаргъа тапдырыгъыз!». Ма, э къыз, жазгъанлары... Кѣремисе аланы? Алдаучуладыла!

– Аны кимден эшитгенсе, Маржан, – деп сейирсинди Мария.

Юйде экисини сѣзлерине тынгыларыкъ жокъду, алай базыкъ Маржан, Мариягъа жанлап, къулагъына шыбырдады:

– Биреу айтханды...

– Адамланы къырадыла деп а не ючюн айтханса, Маржан?

– Ой, юйлери тюп болсун бу налатланы, – деп, Маржан къаргъыш этди. – Танкланы тыяргъа этилген терен индекде онбир адамны ёлюгю табылгъанды, э къыз. Шахарны къыйырындагъы Тал элде Темиркъан Нихов деген жашагъанды. Къартны кесин да, къызын да индекни ичинде, башлары ууатылып, мыйылары чачылып тургъанлай тапхандыла. Шахарны къыйырында Ибрагимов деп биреуню он сабийи бар эди. Барысын да къырып, индекге атып къойгъандыла. Жазыкъ Масадзе уа? Аны онжыллыкъ жашчыгъы болгъанды. Анасыны кёз туурасында ол жашчыкъны къулакъларын, бурунун, къолларын кесгендиле, ызы бла анасын ёлтюргендиле...

– Нек?

– Партизанны букъдургъанса деп...

– Аны уа кимден эшитгенсе?

Маржан, къым-тым эте, Марияны къулагъына шыбырдады:

– Бургомистр Дейкинни къатыны, орамны ары жанында юйлери болгъан (алгъын кулак эди дейдиле) Заракъушланы арбазларына кирип, мен да юй жумуш бла ары барып тургъанлай, махтанып, хапарлагъанды...

– Андан сора не айтханды?

– Большевиклени да, алагъа болушханланы да къурутурбуз, эндиги власть бизни властыбызды дей эди.

Марияны бети агъарды, олтуруп тёзалмай, отоуну ичинде ары бла бери барып тебиреди, бири бирин басып, башына тюрюлю-тюрюлю сагъышла кирдиле... «Маржан хапарны кёбюсюн биледи... Къалай бла?.. Тюз ниетли адам болурму? Кесин гюржю алмача кёргюзтсе да, бокъур терекге ушайды... Мени тутсала уа? Светачыкъ... Ой, мени кюном, мени жарыгъым... Анга не мадар?..» Юй тюбюнде, кюююзню юсюне олтуруп, гинжиле бла ойнагъан къызчыгъын къолуна алып, кёзчюклерине къарады. Светачыкъны: «Амма, амма», – деп, ышаргъанын кёрюп а, кеси да ышарды. Сабийни ойнагъан жерине олтуртуп, Маржаннга сорду:

– Сен къоркъмаймыса?

– Угъай, угъай, – деди Маржан, тилкъаууракъ болуп, – мен... неге къоркъама... Сен да къоркъма...

Мария нек эсе да аны халын жаратмады. «Кимни сабаны иги битсе, аны чыпчыгъы» деп быллайгъа айта болурламы?..

– Мен энтта келе-келе турурма, – деди Маржан, ёрге кёбуп, къаягъа артиш тагъылгъанча, Марияны инбашына къолун салып, – сен а къоркъма, жаным...

Жолгъа кечикгенин эсине тюшюргенча, ашыгъып, саламлашхан да этмей, Маржан юйюне кетди. Марияны сагъыш онгсуз этди: «Бу къатын бир палах жаудурмагъы эди... Халын

ангыларгъа къыйынды... Къан дыгалас этип айланады. Не кесине къркъуп, ышыкъ излейди, неда фашистлеге кесин сатып, бирсилени юлерине къан жаудурургъа кюрешеди. Къалай эсе да, мен сагъыракъ болайым... Партизанны букъдургъанды деп... Алай эсе, партизанла шахарда ташатын ишлерин бардырадыла... Немецлиле уа, партизанланы излеген сылтау бла, терсликлерин болмагъанланы тутадыла, тюрге атадыла, туюдиле, ёлтюрעדиле... Хау, иш осалгъа кетгенди, осалды... Мен а? Бир жанына да къатышмай, юйюмде бугъупму турайым?..»

Мария юч аякълы шинтикни юсюндеги кёк кюбюрчекни ачды. Володяны суратын чыгъарып, ёшюнюне къысыды. Сагъышы кетмеди: «Туугъан журтум, халкъым уллу къыйынлыкъны сынаиды... Мен а? Мен анга не бла болушама? Володя, айтчы, харип, мен не этейим? Производствогъа барама десем, ол заманда оккупантлагъа болушурукъма... Андан эсе, ажалым жетип, ёлюп къалайым... Не этейим да, а Володя? «Партизанны букъдургъаны ючюн...» Партизаннга тюбесем, кълумдан келгени чакълы болушур эдим. Алай аны мен къайдан табайым?..»

Кече ортасында эшик къагъылды. Мария сагъайды: «Оу кюнюм болгъан, былай кечегиде ким келгенди?» Эшикге жанлап, сорду:

– Кимсе?

– Менме, Мария, менме, жумушум барды!..

«Маржанны, ауазыды. Не жумушу болур? Эшикни ачмай къойсам а? Не сылтау табайым?».

Алай эшик кючлюрек къагъылды. Биягъы ауаз, жер тюбюнден чыкъгъанча, кълулакъгъа тунукъ илинди:

– Кълоншубузну сабийи ауругъанды, анга болушсанг эди, Мария!..

Марияны бетин къара тер басды, бутлары кълалтырадыла: «Бу ауазны бирда жаратмайма... Хыйлачы ауазгъа ушайды... Сабийге къыйын эсе уа? Бармай кълалсам, айыпды, бетсизликди...» – жюреги дып-дып эте, Мария эшикни ачды.

Сени жауунгу эшиги алай ачылгъы эди... Маржанны бир жанына тюртюп, кёзлерин баугъа кирлик бёрюча жандырып, автоматы бла бир мазаллы адам отоугъа кирди. Экинчи, автоматын отоугъа буруп, босагъада сюелди. Мария, кючден-бутдан аякъ юсюнде тура, ангылады: «Немецлиле, фашистле келгендиле. Кълан жауду... Не этейим? Ой, мен харип, не этейим?!»

Онг кёзю байланган, мазаллы гитлерчи, болгъанны кълара къатыш этип, отоуну хар мюйюшюн кълармады, хапчукланы ары-бери быргъады, сабий ундурукъчукъда жукълап тургъан сабийчикни билегине хыны тийип уятды да, Мариягъа буюрду:

– Тебирегиз! Русишь гут... Карашо!

Марияны жүреги чанчды, айланмагъа тышген дорбункъулча болду! «Былань келтирген Маржанды... Ай налат тиширыу!..» Тишлерин къысып, жумдуругъун кётюрюрге башлады, алай, Марияны умутун сезип, гитлерчи аны кълун тутду:

– Русишь гут... Карашо!

Маржан жазыкъсыннанганча этип, Мария таба атлап, айтды:
– Къызчыкъны манга кълый... Сен кълйтхынчы мен къларарма...

Мариягъа отха кетгенча кълрюндю, жукъл айтмай, кълашларын тълйюп, анга терс къларады: «Кълутургълан гатчадан да аманса...»

Сабийчигин жууургъланнга чълргеп, кълюнуна кълысып, чыгълып тебиреди. Кълысха мълйыкъллы, онг кълзюнде байлауу болгълан мазаллы немец, Маржаннга, сени уа унутмазбыз дегенча, сол кълзюн кълысып, Марияны ызындан атлады:

– Бистро! Ну!

Маржан, жюзюмню эслеген тълкюча, юйню башына, кълабыргъларына къларай, эшик артына тыгълылып, Марияны юйюнде кълалды.

Мариягъа соруу этиуню жандармаланы начальниги, кълз тълбю кългерген, жырыкъл эринли, обер-лейтенант Шепс башлады. Мор жаулукълну башына кълысып, акълырын-акълырын атлап, кабинетге шоп кирген Мариягъла, столдагълы кълагълытны окълуй, ол сансыз этгенча, айтды:

– Этц геен зи нах хаузе...

Тиширыу маталлы чйлбыдыр тилманч, жеринден кълопмай, кълчюрдю:

– Кълзынгы юйге терк окълуна жиберирле...

Мария жукъл эшитмегенча этди.

– Что слючилёсь? – деди фашист.

Мария жууап бермеди.

Келепен обер-лейтенант Шепс, ачууланып, секирип кълопду:

– Отвечайт!

Резин къламичесин столдан алып, керилди, ургълан а этмеди. Биягълы жерине олтурду. Кълзлери от чакългъланча жанадыла.

– Отвечайт! – деп кълычырды ол, столну жумдуругълу бла уруп.

Мария кълмылдамады. Кълабыргъланы оюлгълан жерин кълрюп, неден оюлгълан болур деп сейирсингенча, кълабыргъладан кълз айырмай, жүреги ачуудан къле, олтурады.

Жандарм ауазын тюрлендирди. Ит, этни кълрюп, сермеп кълабайым деп къларагъланча, Шепс, Мариягъла къларап, кеси аллына ышарды. Тагълылгълан итча, столну тългерегине айлана, тили бла тишлерин ариулай, жангыдан, ариу сълзлени излеп, сълешди:

– Русишь гут... Ай гут... Партизан плёхой...

Базыкъ тилманч Шепсни айтханын Мариягъа кёчюрдю:

– Сенден излегени уллу зат тюйюлдю. Шахарда жюрюген партизанланы куркаларын кёргюзтсенг, башынга эркин бол-
лукъса.

Обер-лейтенант, алайды дегенча, башын силкди.

– Карашо! – деди ол, кёол жаулукъ бла кёзлерини хымил-
лерин кетере, отоуну узунуна бла энине бара.

Тилманч дагъыда кёошду:

– Ол затны айтсанг, саугъала аллыкъса...

Мария ауузун да ачмады, тилин да кымылдатмады.

Шепс хыйлачы сабырлыгъын ташлады. Къамичисин сер-
меп, Марияны аркъасына тартды.

– Шволёчь! – деди ол, кычычырып.

Мария, тишлерин кыысып, силкинди, ёрге кёопмады. Бир
сёз айтмай, башкесни бетине тюкюрдю. Фашист, кюйсюз болуп,
къамичи бла эки-юч кере урду. Ахырында эшикден кирген жер-
де сюелген солдатха кычычырды:

– Кетеригиз!

Марияны тартып, сюйреп, тубюне саламдан мулжар этил-
ген кир подвалгъа атдыла.

Аркъасы кёпгенди, төрт саны жызылдайды.

Сагъат, эки, юч... Кече ётдю... Тюш болду...

Суу ичерге бек тартынады, суу а, не мадар, жокъду...

Биягъы кабинетге элтдиле. Шагъырей отоуда хар зат, тю-
ненеча, тюрленмей турады. Шепс кёрюнмейди. Аны орунунда
адам ортасы болгъан гестапочу обер-лейтенант Геринг олтура-
ды.

Тиширыуну эшикден кийиргенлей, ол, башын къагъытдан
айырып, Мария таба къарады.

– Архипова?

Тиширыу жууап бермеди.

– Бизде болгъан хапаргъа кёре, – деди Геринг, – сен, Мария
Архипова, партизанла бла бир ниетлисе... Жёнгдиремисе?

Мария тынгылагъанлай турады, жюреги ачыудан жарыла-
ды: «Ай, бу налатлагъа дертими жетдирирча кюч тапсам эди!..»

– Энтта къайтарып сорама, – деди гестапочу, ачыуланып, –
сен партизанла бла не ишни бардыраса?

Жууап болмады.

Гитлерчи, керилип, Марияны кёулакъ жанына шап деп
кёол аязы бла урду. Тиширыу, тентиреп, шинтикден юй тю-
бюне ауду. Герингни ачы кычычргъанын эшитип, кабинетге
суху кирген солдат, бир кёолу бла чачындан, бирси кёолу бла
женгинден тутуп, Марияны шинтикге олтуртду.

– Сен, – деди гестапochу, Марияны кѡапха жыяргѡа умут эте, – бу шахардагѡы партизанла бла угѡай да, Ростовдагѡы большевикле бла да кѡагѡыт жюрютесе... Анга женгдиремисе?

Марияны жюрегине биз чанчханча, алай ачыу тийди: «Ростов... Ростов... Аны нек сагѡынды? Ростов... Ростов... Зулихат... Не болгѡанды анга?..»

Фашистни соргѡаны биягѡы жууапсыз кѡалды.

Геринг, башын чайкѡай, папкадагѡы кѡагѡытланы кѡозгѡап, Марияны письмосун чыгѡарды.

– Муну сиз жазгѡансыз да?

Мария жукѡ айтмады.

– «Туугѡан журтум, туугѡан журтум... Бизни адам этген сенсе, бизни насыбыбыз – сенсе, бизни жюрегибиз бла кѡзюбюз да – сенсе!.. Сени ючюн, суйген кѡыралым, не кѡыйынлыкѡгѡа да чыдарма, керек болса уа, жанымы да берирме... Арсарлы болмам, угѡай, болмам!..»

Уллубыдыр тилманч, сол женгинде фашист жору болгѡан обер-лейтенантха кѡарап, сол кѡзюн кѡысды. Эслетмей этеме десе да, Мария ол харамлыкѡны эследи. «Уу жилин, – деди ол ичинден, – сени кибик сатлыкѡ мени алдаялмаз!».

– Отвечайт! – деп кѡызды гестапochу. – Женгдирмесенг, асарбыз!.. Да, да... Сабийинг саулай кѡалырын сую эсенг, женгдир!

Гитлерчини жаныгѡаны Марияны кѡулагѡына кирмеди. Туман басхан кѡая жухча, ол кесини сагѡышына чулгѡаныпды: «Письмом быланы кѡолларына кѡалай бла тюшгенди? Зулихатны тутхан болурла... Ай харип а... Сау болурму?.. Кесими кѡалай жюрютейим. Светачыкѡгѡа жукѡ кѡапдыргѡан болурламы? Харипчик ачдан ѳле болур... Манга аны аз кѡргюзтедиле... Не хыйлалыкѡланы этселе да, муратларына жетмезле!.. Ай, бу жаханымден бир ычхыннгы эдим... Ол заманда сиз, налатла, партизанлыгѡымы кѡрюр эдигиз!

Сагѡышла, кюз артында суугѡа тюшген чапыракѡлача, бир бирини ызындан сюзюлюп барадыла.

– Кѡыптыны! – деп кѡычырды Геринг.

Маймул сыфатлы биреу, кѡолунда кѡыптысы бла, столну кѡатына жанлады. Обер-башкес, ит суюкни сермегенча, кѡыптыны сермеп алды, маймул сыфатлы солдат а Марияны эки кѡолун кѡаты тутду. Гестапochу, талашыргѡа кесин атхан парийча, тишлерин кѡысып, Марияны чачын кесип, юй тюбуне атды.

– Жууап этмесенг, – деди ол, столну артына барып, – бармакѡларынгы кесерме!

Тил тутханча, такѡыйкѡа чакѡлы сѳлешмей турдула. Мариягѡа ол кезиучюк шулпу кюнню узунлугѡуча кѡрюндю. Шошлукѡну бузуп, гестапochу хыны сорду: – Большевиксе да?!

Шахардагъы большевиклени атларын билдирсенг, сени эркии этербиз.

Мыллыкдан тойгъан къузгъунча къарап, эниклеп, эслетди:

– Ростовдагъы большевик агент... Зулихат бизни къолубуз-дады. Сени коммунист ишинги юсюнден ол толу хапар айтханды... Анга сен ненча письмо жазгъан эдинг?

Отоугъа, ичинде гулла бла ёлюкню салгъанча, жүрек тарагъан шошлукъ кирди. Орамда эсе да, коридорда эсе да, биреуню «Хайль Гитлер!» дегенине башхасы «Хайль Гитлер!» деп жууаплагъан ауазы ачы эшитилди. Геринг, кесин огъурлу адамча кёргюзтюрге кюреше, башлы чурукъларын тарта, тишлерин ачып, кюлдю:

– Большевик – аман затды... О-о-о, аман, аман... Ишлегенлени алдап тургъанды, эркинлик бермегенди. Фюрер «жангы низамны» орнатады, аны аты шыйых адамны атыча сыйлыды... Фюрер!..

Ол сёзню, жандарма шеф, эркелетип айтханда, бармакълары алтын жүзюкледен толгъан тилманч, жыя атылгъанча, секирип къобуп, онг къолун алгъа кётюрюп, къычырды:

– Хайль Гитлер!

Марияны къалтырауукъ алды, жумдуругъун къысып, къатында олтургъан тилманчны керахат жухун сермеди. Тилманч, жуху къызарып, къабыргъагъа жетгинчи тентиреди. Сора, сол къол аязы бла къан акъгъан жухун къысып, окъ тийген бёрюча, кесин тиширыугъа атды. Обер-лейтенант кёре тургъанлай, билеклери арыгъынчы, тиширыуну тюйдю.

– Гут, зер гут, – деп, Геринг бек ыразы болду.

Марияны элтип, цемент тюбю болгъан подвалгъа атдыла. Ынычхап, ёрге къобаргъа кюрешди, алай аягъы юсюне болалмады, быгъчы бла кесилген назы терек жерге аугъанча, цементге жыгъылды. Бир ненча минутну жилип, къалтырап турду.

Эс жыйып, тегерегине къарагъанында, ючеуленни эследи. Бири – сакъалы бек жетген (баям, жүлюрге онг таба болмаз эди), уллу сюекли, сары шинли, жарыкъ бетли адамды. Экинчиси – жыртылгъан жууургъанны юсюнде олтуруп, тиширыудан кёз айырмай, ярабий, бу жазыкъгъа не болушлукъ этейим деп, желкесин къашыгъан, элли жыл толгъанды деп айтырча, сакъалына акъ ургъан, жютю кёзлю, къара шинли, жашайыракъ адамды, ючюнчю уа – бек жаш адам, башы байланып, къаны байлауладан тышына чыгъып, къара тамгъа этипди. ...Желкесин къашыгъан, къабарты тилде селешип, тиширыугъа акъкъалайдан этилген кружканы узатды:

– Суу ичерми эдигиз?

Тиширыу, сёзонг къулагъыма чалынады дегенча, кружканы узатхан таба айланды. Къара шинли энди орусча селешди:

– Пей... Вода...

Мария сууну, узакъ жолоучу шауданнга жолукъгъанча, жут ичди:

– Сау болугъуз, – деп, иничке ауазлы сёлешди.

Марияны хапарына тынгылап, танышдыла.

– Мен, – деди къара шинли, – Кашиф Блаевма. Онбеш кюнню мында, тузакъда, турама.

– Мен, – деди сары шинли, – Халид Мусаевма. – Тюнене, элден келтирип, бери атхандыла. Партизан отрядда болгъанма... Быстыр алышындырып, артха, агъачха къайтырма деген умут бла, къарангы кечеде юйюме келгенимлей, къолларына тюшюп къалгъанма. Ким эсе да бир аман ниетли билдирген болур эди, кийинип тебирегенлей, къайдан эсе да жетип, арагъа алып къойгъандыла. Отрядымда болушуму билмей, излеп айлана болурла... «Геммешни ёлюгю итге байрамды» деп, таулула алай айтадыла. Мен да аллайын болгъанма. Ёлген этмегенме, алай итлени къолларына тюшгенме.

– Бу жаш а, – деп хапарлады Халид, башы байланнганны кёргюзтюп, – Азнорду. Орамда юйню къабыргъасына къагъытны жабышдыра тургъанлай тутулгъанды. Танг аласында, туююп, башын тешип, бери атхандыла.

Ач болуп, чыр-чыр этген шишликни ашлауда кёрген адамча, тирилип, партизанлагъа тюбегеним иги болду деп, жюреги къууанып, Мария Азноргъа сорду:

– Жабышдырып айланнган къагъытларында не зат жазылгъан эди?

Жаш ол соруугъа тюз жууап бермеди. Бир бирни тынгылыракъ таныгъынчы бир сабырланайым дегенча, нёгерлерине бла Мариягъа кезиу-кезиу жютю къарап, ышарып: «Бир затчыкъла жазылгъан эдиле», – деп къойду.

Подвалны эшигине тагъылгъан кирит чыкъырдады.

Жилягъан сабийни къолуна алып, боюнундан энишге салыннган саргъылдым жүн жаулугъуну чачакълары тобукъларына жете, хыйлачы кёзлерин ойната, бир сарыбет тиширыу кирди. Къалауур, автоматын тутуп, эшик юсюнде сюелди. Кирген тиширыу, сабийни Мариягъа хыны берип, тегерегине жийиргенип къарады.

– Молеко, молеко, – деп, жыйрыкъ тёбенжаны асыры такъырдан, мулжар юсюнде абыныргъа аздан къалып, жукъгъан ауруудан къачханча, ашыгъышлы чыкъды.

Светачыкъ, ахтынып, кючсюнюп, кёпге дери турду. Анасыны сютюнден тоюп, эки жукканы гитче жумушакъ къолчукълары бла, былагъа кишини дауу болмасын дегенча, къаты къысып, анасыны къоюнунда жукълады. Алай не файда, ол ырахатлыкъ кёпге бармады. Биягъы къаштой къыз, батхакъ-

гъа киргенча, эки атлай да төгерегине жийиргенчли къарай, Марияны сабийчигин сыйырып кетди.

– Ой, келепен, – деди Мария, немецли тиширыуну ызындан, – жюрегинг ташдан этилген болур...

– Угъай, терекден тюшюп, чириген кертмеге ушайды, – деди Халид Мусаев.

– «Жангы низамны» орнатхан сылтау бла, – деп къошду Кашиф, – дунягъа бийлик этерге кюрешедиле. Алай кир умутлары толмаз! Угъай, тенглерим, толмаз! Инжилсек да, термилсек да, биз хорларбыз! Халкъ хорлар!

Азнор, Халидни бла Кашифни айтханларына къулакъ салып турду да, была бизникиледиле деген оюмгъа келип, эски чуругъун тешип, тишлери бла тартып, чурукъну резин табанын айырды. Чурукъну табаны бла олтаныны ортасында төртге бюкленген къагъытны чыгъарып, Мариягъа узатды:

– Окъучугъуз?

Мария къагъытда жазылгъанны окъуду:

«Гитлерчиле оруслуланы, къабартылыланы, малкъарлыланы, чойютлюлени, украинлилени, гюржюлюлени, татарлыланы, белоруссланы эм ала кибик башха миллетлени да кёрюп болмайдыла. Асмакъ болушмагъан жерде – кылыч бла, кылыч болушмагъан жерде – асмакъ бла, окъ бла, къамичи бла, не мадардан да ыйлыкъсынмай, суйген Туугъан журтубузну халкъларын къурутургъа, саулай къалгъанларын а къулла этерге кюрешедиле.

Совет адамла бир заманда да немецли фашистлени къулары болмазла! Кирли фашист чурукъ Совет Кавказны жерин малтамаз! Этген мурдарлыкълары ючюн, оюлгъан эм бузулгъан элле бла шахарла ючюн, кюйдюрюлген эм тозуратылгъан жерибиз ючюн, бизни жоюлгъан къатынларыбыз, аналарыбыз, къарындашларыбыз, келинлерибиз эм сабийлерибиз ючюн дертибизни жетдирибиз. Немец-фашист оккупантлагъа – ёлюм!»

Ол чакъда, кыжылдап, ауур эшик ачылды. Босагъада жангы къалауур сюелди. Къоркъунчлукъну эслеп, Азнор, Мариядан къагъытны сермеп алып, кёз жумгъунчу жутду да къойду.

Болсада төртеулен бегитилип тургъан, гылыула эркин айланыучу подвал юйге киши кирмеди. Тот этген къанжал бла юсю жабылгъан, уллу кирити болгъан эшик, ачылгъаныча, кыжылдап этилди. Төртеулен, жассы ташланы кётюре кетип, арып, была не ауурладыла деп, бир бирге къарагъанча, сейирликге къалдыла, бир бирге кёзлерин илиндирдиле.

– Бизден мында да къоркъадыла, – деди Халид нёгерлерине.

– Къачмай турамыдыла деп, тинтип кёредиле, – деди Кашиф.

Азнор а, «къачмай турамыдыла» деген сёзлени эшитип, Кашифге сорду:

– Мындан къачханла болгъанмыдыла?

Кашиф, ол соруугъа сейирсингенча, анга жютю къарап, жууаплады:

– Хау, аллай жигитле болгъандыла... Терезени тёбен жанында кирпичлеге тийип бир кёрчю, иги жаш...

Азнор, къачып баргъан къоянны эслеген уучу кибик, сакъайды. Жеринден къобуп, уллу-уллу атлап барып, къабыргъаны тинтди.

– Тюздю, – деди ол таукеллик бла, – былайда тешик жангы кирпичле бла бителгенди. Ким эсе да, кирпичлени алып, терезе туюбу бла чыгъып, къачхан болур...

– Мен да алай сунама, – деди къарт коммунист Кашиф Блаев, – алай, тюз ол формалы этип, энди къачаргъа онг жокъду.

– Нек? – деп сорду Мария, тынгылай кетип.

– Къачхынчы бир кере хайырланган амалны была тергеуге алгъандыла, ол жерни шёндю бек сакъ марлайдыла... Энди къачама деген а бир башха амалгъа тюшюнмесе, жарарыкъ туююлдю.

– Не амал мажарылсын?

– Мен бир амалгъа тюзелгенме, – деди сабыр Халид.

– Не амалгъа?..

– Айтчы, сюзюп кёрейик... Адам эталыр зат эсе, этербиз!

Халид, ашыкъ оюнну жорукъларын нёгерлерине ангылатхан жашча, тири ангылатды:

– Ингир азыкъны ашхам къарангыда келтиредиле... Алаймыды? Алайды... Келтирген хударну тутмакълагъа юлешир ючюн, бир солдат, сауутун тышында къоюп, бери киреди, экинчи солдат а эшик аллында сакълайды. Алаймыды? Алайды... Биз а не этейик? Бирибиз, бери киргенни къулакъ жанына уруп, эсин аудурсун. Экинчибиз, терк къармашып, солдатны тешиндирсин, ючюнчюбюз – ол кийимни юсюне кийсин...

– Андан ары уа?..

– Андан ары уа, къауум немец сёзлени къатлай, къарангылыкъ бла хайырлана, тышына чыкъсын.

– Арбазда уа?..

– Арбазда уа, жыр жырлагъанча эте, орамгъа чыкъсын...

– Орамгъа чыгъаргъа сылтауну къалай бла тапсын да?

– Былайда, тюзюн айтсакъ, бизни жауларыбыз тасха жерлерин кёйгъандыла...

– Ол дегенинг?

– Ашны бу юйню арбазында хазырларны орунуна, орамгъа чыгъып, башха арбазгъа кирип, анда хазырлайдыла... Кетген

адамыбыз кѣпге нек къалды деп къайгъы этгинчи, къачхан, теркирек болса, узакъгъа кетерикди...

Тѣртюсю да, ѳкюрюп саркъгъан сууну эжиуюне тынгыла-
гъанча, сагъышха къалдыла. «Алай бла биреулен къачаллыкъ-
ды... Къалгъанла уа? Ким къачсын?..»

– Азатлыкъны Мария алырын, – деди Халид, ахтынып, –
барыбыз да сюебиз. Алай къачханны сѣлешгени, жырлагъаны
эр кишиге ушамай жарамаз...

Мария, угъай дегенча, башын булгъады:

– Къачалсам да, Светачыкъны къоюп, кеталлыкъ туююлме!
Кашиф къачаргъа унамады.

– Мен, – деп ангылатды ол, – къартайгъан адамма. Ол зат
манга ушамаз. Дагъыда бир хыйсап барды... Тышына чыгъар-
лыкъ, окъ баргъанча барып, партизанлагъа болушургъа, халкъ-
гъа кѣбюрек хайыр берирге керекди. Аллай адам а – Азнорду...

Жаш элгенди: «Нек? Сизден айырылып, мен башымы къа-
лай къутхарайым?»

Ауузун ачаргъа да къоймадыла.

– Къачарыкъ сенсе, – деди Мария, Азноргъа айланып. – Ке-
синги хазырла!..

Этилген тауусум толду. Азнор, нѳгерлери юйретгенча этип,
орамгъа къутулду.

Эрттенликде юч тутмакъны, туююп, жаш къайры къачха-
нын айтмасагъыз, асмакъгъа асарыкъбыз деп жаныдыла.

...Беш кюн озду.

Ол беш кюн беш жыл кибик кѳрюндю.

Алтынчы кюн, танг туюбюнден белги бере, тутмакъланы
тѳгереклеринден алып, арбазгъа чыгъардыла. Марияны къыз-
чыгъын келтирип, къолуна атдыла.

Башы жабылгъан машинагъа тузакъдагъылыны миндире
туруп, Мария Архипованы, Кашиф Блаевни, Халид Мусаев-
ниалларына арбазда тереклени саргъалгъан чапыракълары,
бизни заманыбыз, не файда, озгъанды, сизни бла бирге кете ба-
райыкъ дегенча, ауур-ауур учуп, жерге тюшдюле. Къаты жел
уруп, сары чапыракъланы аудуруп-аудуруп, муштухул ѳтдю.

Башы жабылгъан жюк машина, орамлада чайкъала, къай-
ры эсе да ашыгъады. Къайры бара болур? Аны ким айтсын?
Машинаны юсюнде автоматын жерлеп тургъан къушбурун сол-
датмы? Тейри, угъай. Аны иши – адамны илишаннга салып
ѳлтюрюудю. Машинаны элтген а биле болурму? Тейри, ол да
угъай... Сол жанына бур деселе, машинаны сол жанына бура-
ды, онг жанына деселе да, аны ѳтеди. Шофѳрну жанында биреу
олтурмай амалы жокъду. Ол а иги жерге, хайыргъаамы элти-
рикди? Угъай, тейри, угъай. Ач бѳрю къой сюрюуге ычхынса,
ахшылыкъ ѳтмез. Тутмакъла гестапochуну къолунда болгъан

къадарда, хатерлик тапмазла. Сора, жол къабырлагъа элтеди. Бусагъат элтип, автоматладан атып, къырып къоярыкъдыла. Андан башха умутлары жокъду. Къачар-къутулур амал бармыды? Алыкъа жокъду, угъай, жокъду. Ёлтюрлюк жерлеринде уа? Ким биледи... Азнор а къутулгъан болурму? Халкъгъа хапар айтса эди...

Жаханым машина, юсюнден къарарча тешиги болмагъанлыкъгъа, эшта, шахардан тышына чыкъгъан болур. Узакъгъа баргъанча кёрюнеди. Тутулгъан жазыкъла нени сагъышын этедиле?

Шендю ала ёлюмден къоркъмайдыла, душманнга зараны кёбюрек салыргъа, анга онг бермезге керек эди деп, аны сагъышын этедиле. Марияны эри фронтда ёлгенди, энди кесин ёлтюрредиле... Сабийчикни ёлтюрмей къойгъу эдиле... Ол тынгысызлыкъ ананы башындан кетмейди. Кашифни элде юйдегиси барды, аны саулай къойгъу эдиле... Халид башын ёрге кётюрмейди, юйге барып, быстыр алышындырама деп, уллу жангылычлыкъ этгенин энди ол ангылагъанды. Алай... Алай, не медет, кеч ангылагъанды, жангылычын тюзетирге онгну кёрмейди. Юйде жашчыгъы ёседи. Уллу болуп, насыплы юйюр къураса эди...

«Бизни ёлтюрлюкдюле, – дейдиле харипле, – алай халкъ бизни ючюн дерт жетдирир!»

Юч абаданны бла бир сабийни элтип баргъан машина, бийик кёкде самолёт дууулдагъанча, дуу-дуу эте, ёзенде тохтады.

– Тышына чыгъыгъыз! – деп, тутмакъланы сакълагъан алай бурду.

Мария алларында, сабийчигин къоюнуна къысып, Кашиф бла Халид аны ызындан машинадан тюшдюле. Танкланы тыяргъа деп этилген терен индекге тирелдиле. Аны эслегенлей: «Бизни къабырыбыз – индекди», – деп, ючюсюню да эслерине алай келди.

Тийрени къалын туман басыпды.

Аз да таууш эшитилмейди.

Алай олсагъат окъуна мотор таууш эшитилди. Туманны ичинден, терен сууда сарыуек кёрюннгенча, башы жабылгъан бир машина чыкъды, аны ызындан – дагъыда бир... «Бизден сора да харипле бардыла да... Бююн кёпле жоюлдукъдула...» Эки машинада, гюрюлдеп, бир бирини къатларында тохтадыла. Экисини ичлеринден да инжилген, факъырачылача, зыккыл кийимле кийген, кючден-бутдан атлагъан адамланы, юслерине автоматланы тиреп, чыгъардыла. Келтиргенлени арасында – къартла, тиширыула, сабийле. Ала сау адамлагъа аз ушайдыла.

Артда келген машинадан юч ёлюкню чыгъарып, фашист солдатла аланы, кьолларындан бла бутларындан тутуп, индексине быргъадыла.

Картузу къашларын жапхан, кёзлери, мал урлагъанны кёзлерича, төгерегине жут къарагъан, уллу бурунуну кыйыры, чюгюндюрча, кызаргъан, къара костюмуну сол женгинде фашист белгиси болгъан гитлерчини буйругъу бла тутмакъланы бийик жарны кыйырына жыйдыла.

Сабийлени, жилигъанлары сан этмей, башха тиздиле. Сабийчикле (ала сегизеулендиле), не боллугъун сезмей, кьоркьуп, бир бирлерине кысыладыла. Юч жылы толгъан кызычыкъ, чабып, анасына жетип, аны жыйрыкъ этеклеринден тутду.

– Бу мени анамды, бу мени анамды, мынга тиймегиз! – деп кычырыкъ этди.

Тиширыула бир ненча минутдан ёллюклерин ангылайдыла, алай къайгъылары кеслерини жанлары туююлду. Бизни ёлтюрюп, сабийлерибизни саулай къойсала эди деп, барысы да бирча ол къайгъыны этедиле: «Сабийле немецлиге не хата этгендиле? Сабийле саулай къалыргъа керекдиле! Сабийлени къалай ёлтюрюрле?»

Къызылбурун фашист, ажалларын сакълагъанланы умутларын сезгенча этип, мен сиз билмеген бир затны хайырланайым деген кир акъыл бла, резин къамичисин кьолунда ойната, айтды:

– Сиз ёллюксюз, аны мен сизге билдиреме. Большевиклени бла партизанланы къайда болгъанлары кьргюзтген а – сау къалыр... Аллай адам бармыды?!

Дангыл тюзде жаны болгъан адам къалмагъанды дерча, аллай шошлукъ орнатылды. Жел уруп, туманны чачып тебигени эсленди.

Гестапочу начальник, жарны кыйырында ары бла бери жорюй, къайтарып сорду:

– Аллай адам бармыды?

Жууап тапмады.

Жел кючлюрек уруп, кьумну, кётюрюп, кёзлерине къуйду.

Майор Маннэ, къан дыгаласха къалып, кьол къаплаы бла кёзлерин жапды.

– Кёзлеринг сокъур болуп къалгъы эдиле, – деди биреу, Кашиф а, ол къаргъышны эшитип, кьошду:

– Башынг чачылып, урходук болуп кетги эди, кяфыр!

Комендант Маннэ, кьумгъа мен эталлыкъ жокъду, сизге уа кючюм къарыр дегенча, кычырып тебигеди:

– Сиз ёллюксюз, билемисиз? Да, да, ёллюксюз!.. Сабийле юйлерине барсынла, ала саулай къалсынла... Биз аланы ёл-

тюрмейбиз. Сабийледен къайсысы тамата эсе да, ол алгъа барсын.

Гитлерчи арт ёзеннге къарады. Туман чачылып, тегерек туура болуп баргъанын кёрюп, туман чачылса, шагъатла табылырла деп ашыкъдырды.

– Бистро! Ну!

Абаданла, сабийле къутулсала эди деп, эркинирек солудула.

– Юйге барыгъыз, – деп, анала сабийлеринден тиледиле.

Алай сабийле кетерге базынмадыла. Бир къызчыкъ анасыны къатына барып: «Амма, кел сен да, мен сууукъсурап турама, кел, кетейик!» – деп жияды.

Офицер, сабийлеге жанлап, хыны сёлешди:

– Юйлеригизге барыгъыз дейме да... Аналарыгъыз да ызыгъыздан жетерле!

Сабийле кетерге унамадыла.

Гестапочу, Мариягъа бурулуп, кесин жумушакъ сёзлюча кёргюзтюп, айтды:

– Сиз сабийле бла юйюгюзге барыгъыз...

Сабийле, арсарлы бола кетип, тиширыуну ызындан тизилдиле.

Сабийле сау къалыр эселе уа деп, абаданла, жиямукълары агъа, кетип тебиреген сабийлени кёрдюле. «Энтта эки-юч атлам!.. Энтта эки-юч атлам!..» Сабийле, Марияны ызындан тизилип, жарны кыйыры бла, абына, артха къарай, барадыла. «Кетигиз, сабийле, кетигиз, балаларыбыз, къабырны къатындан теркирек кетигиз!» Мария, Светачыкъны кююнуна къаты кысып, арт кючюн жыйып, сабийлени алларында барады. Алай анагъа бла сабийлеге узакъгъа кетерге тюшмеди...

– Тюз туругъуз! – деп кычырды гестапочу, жарны башында сюелген жазыкълагъа.

Адамла, ёлебиз да ёлебиз, андан эсе, мындан ары кыйнамай ёлтюрсюнле деп, ажалларын теркирек излейдиле. Кетип баргъан сабийледен а кёз айырмайдыла... Автоматладан атдыла. Къабырны кыйырында сюелгенледен бири да аумады. Мария кызычыгъы бла, бирси «эркин болгъан» сабийле да, чалгъы жетген гокка ханслача, аууп, жардан тюбуне кетдиле.

– Мурдарла! – деп кычырдыла абаданла. – Налатла!

Автоматла жангыдан атдыла. Абаданла да, тешню башында кесилген терекле тешге аугъанча аудула, индекни ичине ташайдыла.

Бешжыллыкъ жашчыкъ, ёлмей, ёрге кюобаргъа кюрешди. Солдатладан бири, жашчыкъны алай этгенин кёрюп, автоматын анга бурду. Харипчик, онг кюлчугъу, манга ёрге турургъа болушугъуз дегенча, кетюрюлгенлей, сын къатды.

Сууукъ кюз-арты жел, къатыланып, фашистлени бетлерин тырнап тебиреди.

– У-у-у, адам ёлтюрюучюле!

– У-у-у, мурдарла!..

Ёзен жел бетлерин тырнай, гитлерчиле, ёлюклени юслерине нартюх къаураланы атып, ингир къарангыда келип, индексни топуракъ къуюп толтурурбуз деп, машиналагъа ашыгъышлы миндиле. Биягъы сахар таба кетдиле...

Кюз арты сууукъ жел а къатыдан къаты шууулдайды.

У-у-у, налатла!

У-у-у, къан ичген губула!

ЖАНГЫ ЮЙДЕ

О, туугъан жерим, туугъан жерим! Эсимдеди: сени жолларынг бла, къара жаяу да, атлы да болуп, жюрюгенме. Нёгерлерим бла акъыллашып, элимден атланып, башха элlege, къонакъгъа барып, тойлада, гебенек атып, тепсегенме, алгъыш этип, боза аякъны кётюргенме... Тракторну чинг алгъа кёргенимде, «орамда шайтан жюрюйдю» дегенлерин эшитип, бу не деменгили «шайтанды» деп, сейирсинип, ызындан къарагъанма. Артдаракъда, къой чыпчыкъ чалыгъа къоннганча, «шайтаннга» къонуп, узун баразала этип, сабан да сюргенме. Эфенди уа, мени иймансызгъа санап: «Бу жашны Аллах жерге кёмерикди, муну бла сёлешмегиз», – деп, эллилени къоркъутургъа кюрешгенди.

Сабан!.. Къаллай уллу сабанла бар эдиле! Къыйырлары кёрюнмеген ёзенледе нартюх, будай, чёплеу, кендираш битимле, аязда сюзюле, кеслерини ырахат жырларын жырлай, солууларын эркин алып ёсюучю эдиле.

Таулада уа, таулада!.. Тёшлеге жайылып, сыртланы бла жалпакъланы толтуруп, мингле бла къой эм тууар сюрюуле элениучю эдиле. Сюрюучюле, бир бирине къычыра, къозулагъа бла бузоулагъа артыгъыракъ да эс буруп, сюрюуден артха къалгъаны бармыды деп, жокълап, урунуу бла суймеклик жырланы, бир бирге эришгенча, зауукъ тартыучу эдиле. Къошха жыйылсала, лакъырда эте, жомакъны бла таурухну къыздыра, чабырларын жангыртып, бауларын къысып, сора, арымагъанча, сыбызгъы согъуп, къарс уруп, тепсеп тебиреучю эдиле...

О, туугъан жерим, туугъан жерим! Энди санга не болгъанды? Къуршоу салыннган жау чыккырча, къаты къысылып, солууунг тыйылгъанча болуп тураса... Тёгерегиме къарайма да, алгъыннгы берекетинги кёрмейме. Ма бу мен бара тургъан

жолну эки жаны да, малтанып, кюйюп, нартюх бюртюкле да, чирип къалабыз деп, хадагъа этгенча, жерден аз-маз эслене, атылып турадыла. Башынга эркин болуп, ох деп къачан солурса, туугъан жерим?

Башым асыры ауур болгъандан, мырхыклы жерге кирген къозучама, жашлыгъымда жюрюгеними ызын тапмайма, къайда ышаргъанымы эсеме тюшюралмайма... Къайдаса сен, мени ышарыуум? Къайры тумаланганса? Эртгенликде ёзенден тау этеклеге кётюрюлген туман бла бирге кёз туурамдан кетипми къалгъанса? Туман кетген эсе да, кёзлерим чарс болупдула. Со къурчадыла... Ол, туугъан жерим, санга жарсыгъанданды, хау, аны себеплиди...

Кертиди, белинги темир бугъоула къысып, юсюнге от тюшюп тургъанча, алай кёрюнесе... Тюрмедеча болуп къалгъанса да... Нек? Санга не болгъанды? А-а-а! Фашистле... Юсюбюзге къан бюркюп, сени, туугъан жерим, тюрме этгенле ма аладыла... Ы-ы-ы, къантулукъла, аууз къабыныбызны сыйырып, кесибизни уа жегип, боюмса тюбюнде жегерге эркинликни сизге ким бергенди? Киши да бермегенди! Муслийманланы «къоруулаучула»!.. У-у-у, хар атламыгъыз къан ызын къояды да... Терк сууну боюнундагъы Жүуукъ элде Таткулова деген тиширыуну сабийчиги бла бирге ёлтюргенле кимледиле? Сизсиз! Екаева деген жетмишжыллыкъ къарт къатынны юсюне бензинни къуюп, кюйдюрюп кетгенле кимледиле? Сизсиз, малгъунла, сизсиз! Мени элимде, Агъач Талада, межгитни ат орун этгенле кимледиле? Сизсиз, «муслийманла жанлыбыз» дегенле, сизсиз! Шахарны къатындагъы Жемеш Аулда Хамид эфендини ёлюгю танкланы тыяргъа деп этилген индекде табылгъанды да... Ол да, фашистле, сизни ишигизди! Мен да аскердеги жашымдан хапар алалмай турама... Тюрмедечама сора уа... Тюрмеге хапар терк жетмеучюдю. Шёндю, къолларыма бугъоу салынып, тюрмени арбазында айлана тургъанча, алай сунама...

О, туугъан жерим! Мазаллы жауурунларынгы кер, юсюндеги бугъоуладан эркин бол, къан ичген фашистлени къаядан ат! Нартюх бла будай ёсдюрюрге, мал сюрюулени кёп этерге, фабрикалагъа бла заводлагъа хазналарымы чомарт берирге, халкъны насыплы этерге сюеме деп, алай айт! Зорлукъну юсюнгден ат! Жер, эшитемисе?..

Жашла бла къызла, къууанчлы жырны жырлай, комбайналагъа минип, мирзеу жыйсынла. Сюрюучюле, тауладан къарап, жангы заводланы эслесинле. Ипчиле, цехлени тынгылы жаратып, эл мюлкге машиналаны кёбюрек берсинле. Алчыла, ара сахаргъа чакъырылып, сыйлы саугъала алсынла!..

Мен, къарт адам, ауругъан жууугъуму кёрюр ючюн, бугъуп, башым аманнга къалып, башха элге барама... Сен, туугъан жерим, эркин солугъанынгы кёрсем а, мен да эркин солурма, ауругъан жууугъума да, тутулама деп къоркъмай, туура, машинагъа неда атха минип, жетип ариу сёз айтайым, жүрегин жапсарайым деп, алай барырма...

Парткомубуз Малик партизан отряд къурагъанды. Ол, кёзню кёзге урсанг да, жукъ эслемезча къарангы кечеде, партизанлагъа азыкъ этерге деп, чолакъ бажасын Адилгерийни биргесине алып, агъачда дорбунлагъа кетгенди. Мен а, аны биле тургъанлай, тёрт саным сау адам, бармай, гышмылары ауругъан жабагъылы къойча, ырбынга тирелип нек къалдым? Партиядан къыстагъанлары кёлюмеми тийгенди? Ай партиядан а тюз къыстагъан эдиле... Тюз, тюз!.. Жыйылыуда, даулашып, болмачы зат бла терслейсиз деген эсем да, этген оноулары тюз эди... Фермадагъы тёрт тууар, къыш чилледе мулжарсыз къалып, ауруп, къарар амалтын, ажымлы ёлгенди. Мен а, сууукълада къарыусуз маллагъа иги мулжар этигиз, ашны тынгылы беригиз демей, кесим контроллукъ этмей, юйге кетип къалгъан эдим. Терс эдим, терс... Малла къырылгъан эдиле... Мени партиядан къыстагъан эдиле... Алай партиягъа кирир онгну менден сыйырмагъандыла, билетим жокъ эсе да, жүрегим партия блады... Партизанла... Аперим алагъа, аперим! Маликни партизан къаууму мындан алда бир кюн, агъачдан ётюп баргъан немецли жыйынны эслеп, аны къуршалап ууатханды. Жигерлик этедиле, жигерлик! Партизанлагъа болушмай жарамаз, угъай, жарамаз. Алай къалай бла? Ай, къартма ансы...

– Э киши, э киши! Тохтачы!.. Сабий жилигъанча, къулагъыма алай эшитиледи...

Юсюнде жыртылгъан мор чепкени, башында тешикли къара бёркю, аякъларында эски, жамаулу керза чурукълары болгъан, къум кирмесин деп жапханча, кёзлерин терк-терк жумгъан, чал сакъалы, узун болуп, жыртыкъ къапталыны жагъасын жапхан къарт Абубекир Сокуров, биргесине баргъан къатыныны: «Тохтачы, э киши, сабий жилигъанча эшитиледи», – дегенине, сагъайып, сабырланды, тохтады.

Экиси да, къулакъ салып, тынгыладыла.

– Ма!.. Тоба, тоба, тоба!.. Атамы жаны ючюн, сабий жилияды, – деди къарт къатын, ахтынып. – Жолдан узакъда туююлдю...

– Хау, тейри, ол сабийди, – деп жууаплады Абубекир. – Жюрчю, къатын, бир излейик...

Ёзенде – сабий!.. Къайдан чыкыгъанды ол бери?..

Эри да, къатыны да, арыгъанларын унутуп, албуруп акъырын, сора сухуракъ болуп, сабий таууш таба барып теби-редиле.

Ахырында – уллу индек, индекни ичи – ёлюкден толуп... Сегизайлыкъ къызчыкъ, къаннга боялып, анасыны къоюнунда къымылдай, жияй турады...

– Ой мурдарла, ой башкесле!.. Быллай бир адамны къырып, юслерине нартюх къаураланы къуюп кетгендиле... Таш жүреклилесиз!.. Аманлыкъчыласыз!.. Аманлыкъ этгенле бирда онгмазла!

Къарт Зайнаб, жүреги ачудан чачыла, сабийчикге кесин атды. Къызчыкъны ал ботасына чулгъап, ёшюнюне къысды. «Жияла, харипчик, жияла», – деп, жапсарыргъа кюрешди.

– Энди, – деди эрине, – суу тапхынчы ашыгъыргъа керекди. Бу жазыкъчыкъны юсюнден къанны жуумай жарамаз...

Индекге къуюлгъан ёлюклени кёргенде, кёзлери къарангы этип, жияламукълары агъып башладыла.

– Ай жазыкъла, ай харипле, – деп кючсюндю.

Абубекир а, тобукъланып, къызчыкъ къоюнундан чыкъгъан тиширыуну бетине тюрслеп къарады.

– Къатын, ай къатын!.. Бери кёз жетдирчи! Бу тиширыуну мен къайда эсе да кёргенме... Кёргенме!.. Къайда кёргенме ансы?..

Анасы ёлюп, къызчыкъ сау къалай бла къалгъанды? А?..

Жууап а жокъду. Ёлюкледен бла къан тегюлген индекден сора былайда жукъ эсленмейди. Жаханым жер, къаннга боялгъан индек!..

Былайдан теркирек кетейик, теркирек, маржа!.. Фашистле жетселе, къызчыкъны да, бизни да ёлтюрмей къоймазла...

Сабийчикни да, жанларын да алып, тегерекге кёз жетдире, индекден кери кетдиле...

Не бек итинселе да, ауругъан жууукъларына баралмадыла. Артха айланып, малтанган нартюх бахчаланы ичлери бла, эл-лерине, юйлерине жетдиле.

Абубекир, отун жарып, от этди, сууну жылытды. Зайнаб, къызчыкъны тешиндирип, жылы суу бла къанын да, кирин да жууду, сют ичирди.

– Тоба, тоба, тоба, – дейди Зайнаб, сабийчикни тешекге сала, ууртчукъларын уппа эте. – Бу насыпсызчыкъ саулай къалай бла къалгъан болур? Муну анасы бла атасы кимле болурла?..

– Бирда ангыламайма, бирда ангыламайма, – дейди Абубекир, къатынына жууап бергенча. – Бирсилени къырып, бу къызчыкъны ёлтюрмей къалай къойгъан болурла? Баям, ана-

сына окъ тийип, мынга тиймей къалгъан болур... Сора, баям, анасыны къоюнунда жардан кетген сабийчикни эси аууп, бир кесек заманны къымылдамай тургъан болур... Эшта, алай болур...

Эшикге чыгып, отуннга барыр умут бла, Абубекир балтасын уллу билеуде билейди, башы сагъышлыды: «Мен ол тиширыуну, бу къызчыкъ къоюнунда жиялгъан къатынны къайда кѳргенме?.. Кѳрген а этгенме... Къолан жыйрыгъы, сары шинли бети, гитче буруну, кѳк кѳзлери... Сол уууртуну ал жанында – жууукъдан эсленген сепкили...»

Абубекир, балтасын жерге атып, отоугъа муштухул кирди. Ундурукъгъа шош, тауушсуз жанлап, къайда эсе да табылгъан гинжи бла ойнай тургъан кѳккѳз, гитче бурунлу, сарышинли къызчыкъны бетине къарагъанлай минут чакълы турду.

– Паркда... Къатын, паркда! – деп, Абубекир къууанып къычырды.

– Не паркды ол, не зат эсинге тюшгенди? – деп, Зайнаб сейирсинди.

– Бу сабийчикни анасын мен паркда кѳргенме, – деп ангылатды къарт киши. – Ол гокка ханслары болгъан тѳбечикни къатында биз олтургъан шинтикге олтуруп, ма бу сен кѳрген сабийчик бла бирге тургъан эди... Эсинге бир тюшюрчю...

Зайнаб, уннга боялгъан къолларыны ун жугъуларын къагъа, ундурукъгъа жанлады. Арбазында къоннган кѳгюрчюннге къарагъанча, сабийчикге суюдюмлю къарады.

– Тоба, тоба, тоба, – деди ахырында. – Э киши, сен тюз айта болурса, эшта... Сен сагъыннган тиширыугъа бла аны къызчыгъына мен да кѳз жетдирген эдим. Ол окъуна болур дейме...

Алай, оту гур-гур этип жаннган печъге къайта, арсарлыкъгъа къалды:

– Да сарышинли, кѳккѳз сабийле аз болмайдыла... Хоу бирда!.. Угъай, угъай... Ол болмаз...

Абубекир, ачыуланырыгъы келип, даулашды:

– Олду! Юйюнг къурумазлыкъ, иги эс буруп къарачы!..

Ишин къоюп, Зайнаб биягъы къызчыкъны бет сыфатына къарап, паркдагъы сабийчик бла тенглешдирип кѳрдю. Женгдирди:

– Тюзсе, э киши, тюзсе. Тоба, тоба, тоба... Ол кеси окъунады...

Зайнаб, эри таба да бурулмап, къызчыкъны башын сылай, сорду:

– Атына не айтайыкъ?

Къарт жууаплады:

– Света, Светлана!..

– Ол атны къалай атарбыз, бусурман ат да болмай? Огъесе сен ол атнымы сайлайса?

– Угъай, иш сайлагъанда туююдю. Къызчыкъны аты алайды: анасы, къызчыгъын къубулта, «Светушок-петушок» дегени эсимдеди... Энтта да Светалай къалсын!

– Болсун, э киши, Света окъуна болсун, – деди къатын, аш юйге тебиреп. – Мен а, барып, сизге тюш азыкъ хазырлайым.

Ол, отоудан чыгъар-чыкъмаз, босагъада тегерекбет Фаризетге тюбеди.

– Юйге да игилик, – деди Фаризет, Зайнабха жол къоймай. – Къызчыкъ табып келтиргенсиз деп, бусагъатчыкъда орамда эшитдим. Ариучукъмуду? Къалай бла тапхансыз? Жилляймыды? Анасы бла атасы къайдадыла? Ненча жыллыкъды? Жутмуду?

Дагъыда быллай сорууланы кёбюсюн берлик болур эди, алай, бара тургъанлай соргъаны себепли, ундурукъгъа терк жетди. Сабийчикни уятама деп да артыкъ жарсымай, уллу селешип, сейирсинди:

– Оу кюнюм болгъан!.. Бу гяуур сабийди да?! Зайнаб, жаным-кёзюм, эрге барса, муну ючюн къалынны ким берликди? Кетер да къалыр... Бош келтиргенсиз, бош, бош... Сизни кибик биреулен алыр эди, ёлюп къалмаз эди, бош кюрешгенсиз, бош!..

Отоуда не зат барды деп, тинтирге келгенча, хар затха хыйлачы кёзлерин жетдире, догъуралы узун къызыл бурунун тартханы сайын юй тюбюне тюкюре, жаншайды:

– Къой, Зайнаб, къой!.. Не алай-былай десенг да, гяуурну сабийиди, оруслуду, бетинги жоар.

Зайнаб, тынсанг, – тын, тынмасанг, жухунга жумдурукъну жетдирirme дегенча, Фаризетге кыйыкъ къарады. Фаризет, юй бийчени хыны этеригин сезгенча, арты бла эшик таба кете, босагъаны къатында юй тюбюне дагъыда тюкюрдю.

– Харам эдинг да, харамлай къалгъанса, – деди Зайнаб аны ызындан. – Сен атлагъан жерде къууат къалмаз.

Эшик артындан чачакълы сибиртгини алып, юй тюбюн сыйпай тебиреди. Не эсе да бир зат эсине тюшюп, ёрге сюелди. Фаризетни орамгъа ташайгъанын терезеден кёрюп, арбазгъа суху чыкъды.

Чыккъанлай, Абубекирге жолукъду. Ол а, мурдору салынып, уруш баргъаны ючюн, кюч къарымай, битмей къалгъан юйню аллында ташха олтуруп, нартох бюртюклени къапхан тауукъ балачыкъладан кёз айырмайды. Абубекир, бир бирини юсюне басынып, чюуюлдеп, аш ашагъан гогалагъа къараса да, сагъышы башха затды. «Бу сабийчик ёлмей къалай бла къалгъанды? Анасына окъ тийгинчи, ол жазыкъ, ёлюрюн билип,

мен ёлеме да ёлеме, сабийчигим сау кьалсын деп, кьызчыкьны жардан атхан болурму? Угъай, ол атса, гитлерчиле эслер эдиле. Окъ тийгенде, жан тарта, жардан кетип, кьоюнуна кьысханлай, кьалгъан болурму? Ким биледи, ким биледи... Кьызчыкь, ёлюклени ичинде тунчугъуп, артда эс жыйып, тыпырдап, ачыкьгъа чыгып, анда жилигъанын биз эшитген болурбузму?.. Къалай эсе да, сейирликди, бек уллу сейирликди...» Эрини сагъышын къатыны бёлдю:

– Киши, э киши!..

– Не болгъанды? – деп жууаплады къарт. – Уянганмы этди?

– Угъай, жукълапды...

– Да сора уа?

– Аллахны хакъына, Фаризетден кьоркъама...

– Нек? Ол санга не хата этерикди?

– Барып, былай да былай деп, ол налат Жанхотха билдирсе уа?..

Абубекир, юсюне кьапхакъдан таш келгенин эслегенча, секирип ёрге турду. Къалын кьашларын тюйдю. Жукъ а айтмады. Арбаздан, ашыкьмай, орамгъа чыкьды.

Кюн, жылытханым боллукъду дегенча, тау артына акъырын аугъанды. Санлап бирде арбазында ийнек саугъан эсленеди. Элде жырлагъан, кьобуз сокъгъан, аны кьой да, кюлген таууш эшитилмейди. Уллу да, гитче да жыйылып, юйлеге кирит салып, кьайры эсе да кетип кьалгъанча, кёзге алай кёрюнеди.

– Къаммолат, ой Къаммолат! – деп, чалыгъа таянып, Абубекир алай кьычырды.

Жёткере, мужурасын жерге кьагъа, бир къарт арбазны ортасына чыкьды,

– Не хапарынг барды, Абубекир?

Абубекир кьызчыкьны юсюнден хапарны эм кьоркъууун айтды.

– Алай эсе, – деди Къаммолат, – оноуун этейик.

Чалы аллында гыйы ташха олтурдула.

– Жанхотну... Старшина эсе, не эсе да, аны юйюне барырма эдик, – деп, Къаммолат арсарлы сорду.

– Да ары барып не этерикбиз?

– Бир зат этербиз, – деди Къаммолат. – Барып, кьызчыкьны юсюнден адамгъа жукъ сагъынсанг, эшитмегенме деп айтма дербиз.

Абубекир, башын энишге ийип, сагъышха кьалды. «Кимди старшина? Кьыркъ жылдан озгъан, он бармагъыны кьыйыны бла жашамай, уручулукъ этип, тюрге тюшюп, немецлиле келгенлей а, элге кьайтып, гитлерчилеге кьуллукъ этип тебиреген Жанхот...»

Озгъан кече Жанхот, ичип, эсиргенди. Бюгюн а кюн узуну, чам-чам эте, чурукъларын да тешмей, ундурукъ юсюне аууп, хурулдап жукълайды.

Абубекир, башын ёрге кётюрюп, таукел айтды:

– Угъай, Къаммолат, угъай! Жанхотха бармазбыз! Ол бизге хайыр этмез...

– Не этейик да? – деп, Къаммолат сорду. Мужурасы бла жерге асыры кючлю ургъандан, мужураны къыйыры жерге кирди.

– Жюр, – деди Абубекир, – тирменчиге бир барайыкъ. Ол акъыллы адам бир затха юрретир.

Экиси да, къызчыкъны сагъышын эте, орамны кетип бардыла.

Ай, чыгъып, хуналаны, чалыланы, юйлени кеслерин угъай да, юй арбазланы да кёрюрча жарытханды. Алай орамны баргъан эки къарт, ай да жарымагъанча, жулдузла да жылтырамагъанча, мудахдыла.

Алай тирменчи, жарыкъ болуп, саламлашып: «Келигиз, маржа, келигиз, юйге келигиз», – дегенде, жүреклерине хычыуун тийди. Бир бирге къарап, ышаргъан окъуна этдиле: «Кёзю игини жүреги да игиди».

Тирменчи Алий, граждан урушха къатышып, ауур жаралы болуп, бир бутун тобугъуна дери кесдирип, алай къайтханды. Коммунист тюйюлдю, алай тюз ниетлилик бла, баям, аны элде киши озмаз. Къартла да Алий бла кенгеширге деп, ма аны ючюн келгендиле.

Тирменчи, хапарны эшитип, айтды:

– Аман Жанхотха бармагъаныгъызны иги этгенсиз. Алай тамбла окъуна сабийчикни юсюнден ол эшитир. Аны себепли къызчыкъны бир юйден бирси юйге берип, немецлиле тапмазча этейик.

Ичинден а сагъыш этди: «Тюзмю юйретеме? Жашчыкъны агъачха ийип, Маликге билдирейим. Партизан штаб ишни болумун билсин».

Абубекир бла Къаммолат, Алийни айтханын жаратып, юйлерине кетдиле.

Юйюне къайтып, жукълап тургъан къызчыкъны къатында сюелип, Абубекир: «Харипчик... Мен сау болуп, сен инжилмезсе, бир жашым барды да, ол аскердеди, сен а къызчыгъымса», – деп, кеси кеси бла сёлеше, бир кесек мычыды. Сора тапчаннга жатды. Азыкъ ашатыргъа хазырланган къатынына:

– Къой, къатын, къой, кюрешме, ашарыгъым келмейди, – деди.

Абубекир, кёзлерин къысып, жукъларгъа кюрешди, алай жукъусу келмеди. Бир жанындан бирси жанына терк-терк ауады. Аны сагъышлары, бир бирге чырмаулукъ эте, гумулжук тебеден гумулжукла чыгъып келгенча, тохтаусуз чыгъып келедиле. «Жашым бусагъатчыкъда не эте болур?.. Аны взводу атака этеди, сюнгюле бла душманны урады. Байракъны элтген Хасанбийди. Башын ёрге тутуп, таукел атлайды, фашистле орналгъан тебени этегине жетеди. Къажымай барып, тебени башына къызыл байракъны чанчады. Алай, окъ тийип, жашым жерге жыгъылады... Ол Хасанбий болмаз... Угъай, олду...» Абубекир, эски тапчанны къымылдатып, энтта бирси жанына бурулду. «Душман да ууатылып, мамырлыкъ орналып, Света да ёсюп, уллу къыз болады. Къыз тенглерин тегерегине жыйып, жыр айта, лакъырда эте, ала бла бирге элни баш орамы бла колхоз ишге барады. Сабийчикле, дауур этип: «Светлана Сокурова, Светлана Сокурова! – деп, звено башчыны ёшюнюнде жылтырагъан орденнге сукъланып, – биз да, ийсагъан, быллай белгили адамла болсакъ эди», – деп къарайдыла. Алай... жарны тюбюнде теш бла ётюп баргъанлай, жар юзюлюп, Светаны да, аны нёгерлерин да къолну ичине элтип ташаяды». «Фу-у», – деди Абубекир. Сора, терлеп, ынычхап, тапчанда башха жанына айланды... «Ол мыртазакъ Жанхот, сабийчикни юсюнден хапар билдирсем, иелеримден нохтабау юзер эсем а деген кир мурат бла къаратор акътуякъ атха минип, къысхаракъ жол бла шахаргъа жортады. Агъачда къалауурлукъ этген партизан жашла, терекден аркъан атып, тилчини къолларын байлап, штабха элтедиле, ол а кече къарелдиден къоркъуп, элгенип, къалтырап, огъаргъы элден экеуленни тутхандыла да, бирси кюн шахардагъы тюрге элтирикдиле деген хапарны, полицей нёгерине жолугъуп, андан эшитгенин билдиреди. Керти айтама деп, антны басады. Кёргюзтюлген ууахтыда партизанла жолгъа чыгъадыла, тутулгъанланы къутхарадыла».

«Да», – деди Абубекир ичинден, бу затны эде тутсам, эшта, жарар. Бир заманда жарар...

Къарт къалкъыйды эм тюш кёреди: «Кесини къарыууна, жигитлигине ёхтемленген жаш заманы... Тау тамакъгъа кирип, къойланы кютеди. Чатда отлагъан къой сюрююню башындан къарап, чабыр тизип, мидел алышындырып, таякъны жерге чанчып, тегерегине айланып тепсейди. Арып, зылдыгъа олтурады. Къатындагъы ташны тюбюнден жилин чыгъып, къойчу таба сюркеледи. Къойчу жерге чанчылгъан таягъын сермегинчи, жилин, шуууддап, бутларына чулгъанады, къапхан а этмейди. Башын кётюрюп, къама бла кесеме десенг, къабарыкъма дегенча, сюрюучюге сакъ къарайды... Къойчу дыгалас болуп

тургъанлай, сюрююню төбен кыйырындан бөрү чапханын эс-лейди. Къойла юркгенде, жилинны да унутуп, таягъын алып, чабама деп, абынып, төшден төнгерейди».

Абубекир, терлеп, уянды, уянса уа, – сюрюу да, жилин да, тау да жокъ. Юйюнде тапчан юсюнде кеси жатып тургъанын сезеди.

Ключюндю: «Ай жаш заманым болса эди уа...» Биягъы сагъышла башын бийлеп башладыла: «Къаммолат бла ол, Жеркбаевни арбазына кирип, эшигин къакъдыла.

– Юйюгюз къурурлукъ, жукъларгъа къоймазгъа антмы этгенсиз, – деп, старшина тырман этди. – Талакъ солуу этип неге айланасыз?

– Охо да, – деп жууаплайды Къаммолат, – бизни сёзюбюзге бир тынгылагъанлыкъгъа ненг къорарыкъды?..

Жанхот бөрү кёзлерин жандырады, жумдуругъун къаты къысады: «Элни иеси менмеми, огъесе бу къуру сюекли къартламыдыла?» – деп, кесин ала таба атады. Ургъан а этмейди. Ала бла сёлеширге тенгсинмей, ачыуланып, сорады:

– Не болгъанды сизге?.. Ёлетми киргенди?

Къаммолатны жүреги, отлукъ ташха къуу салып, чакъгъыч бла сермегенча, алай болду.

– Тилегибиз барды да, аны къабыл эт, – деди ол, – этмесенг а, кесинге аман болур!

Жанхот апчымады:

– Къоркъутургъамы келгенсиз?

– Угъай, тилерге келгенбиз... Бирда болмай эсе, къартлыкъ хатерибизни эт...

– Мени оноума сау эл берилгенди, – деди старшина, махтанып, – сизни бла даулашыргъа мени заманым жокъду. Башха жумушугъуз жокъ эсе, кёзюмден ташайыгъыз!

– Сен, Жанхот, – деди Къаммолат, мужурасын старшинаны къарынына тиреп, – итден туугъан итсе!..

– Харамдан не хатер табарыкъса, – деп, Абубекир да сёз къошду.

Старшинаны бети, жумдурукъ тийгенча, къызарып, не эсе да бирле деп ачыуланды.

Сагъышдан башы ауруп, Абубекир ёрге турду, бет-къол жууду. Алай сагъыш а башындан кетмеди: «Ол осал Жанхотха бармай, тирменчи Алийге баргъаныбызны иги этгенбиз. Эшек, мюйюзле салдырама деп, къулакъларын кетергенди дейле. Жанхот да аллайынды. Фашистлеге къуллукъ этеме деп, кесини мурдарлыгъын туура кёргюзтеди. Налатды! Налатдан хурметлик тапмазса». Бурун тауукъну къычыргъаны Абубекирге эшитилди. Бу кечени аманны кебинден оздурама деп, ырмах

болуп, эшикге чыккыды. Биягы юй мурдоргъа олтуруп, энтта кызычыккыны юсюнден саггыш этеди: «Аны тап сакъларча кыалай болсун?..»

Элни туман басып, атхан тангны къарангысы бла барып, старшинаны юйюню эшигин Фаризет къаккыды. Жанхотну отоууна киргенде, келген къатынны ышаргъанындан старшина окъуна жийиргенди.

Болсада Жанхотха жукъ айтмады. Старшинаны къатыны Батман бла уа, аш отоугъа кирип, кёп жаншады:

– Жаным-кёзюм, Батман, быллай хапарым барды: Абубек-кир бла Зайнаб, къартлыкъларында акъылдан шашып, гяуур сабийни шахар тийресинден алып келгендиле. Аны сен эшитгенмисе? Эшитмегенсе да? Ма, кёремисе, къайдан эсе да уллу большевикни сабийин келтирип, старшинагъа билдирмей турадыла... Ма, кёремисе, бойсунмайдыла!.. Большевиклени къайтырларын сакълайдыла... Алай ишлери, Къураным хакъына, кюлкюлюдю. Большевикле къайтыргъа деп къачмагъандыла. Энди бери аякълары да тиймезле! Къураным хакъына!

Жарма эте тургъан тирмен таш кирик, ауузун жапмай шыбырдагъан Фаризет юй тюбюне тюкюрдю.

Батман, Фаризетни тюкюрсенин кёрюп, «къонагъыны» чачындан сермериги келди, алай сёз къайтармады, ачыу тийгенин а туура этди. Фаризет неге эсе да кюлдю, ичинден а: «Билеме. Батман, мен кетгенлей хапарны эринге айтырса», – деп, умут этеди. Батман «келе тур» деп айтмагъанына да къарамай, Фаризет, босагъада абынып, тюкюре, айтды:

– Энтта келирме. Батман, келе турурма...

– Жаханымге кетгин сен, – деди Батман, тилчини ызындан. – Сен кирген жерге насып кирмез.

Батман жаш адамды, эрге суймей баргъанды, эрин бюгюн да суймейди. Ахлулары, уллу къалын алабыз деп, эрге зор бла бергендиле. Энди уа, эрини жапысы осал болгъанын кёрсе да, ол нени буюрса, аны этерге тюзелгенди. Мени жашауум, дейди жаш къатын ичинден, тартмасы болмагъан фатеген чыракъгъа ушайды.

– Ой юйюнг къурурлукъ, – деп кыгычырды эри отоундан, – гышмылары ауругъан тууарча турма да, ашаргъа жукъ келтирлик эсенг, бери келтир!..

Быллай ачы сёзле къатынны жүрегине, окъ тийгенча, тийдиле... Бети сазайгъан Батман, шишликни алып, баш иеси болгъан отоугъа кирди.

– Бюгюн киши жукъ келтиргенмиди? – деп, эри кыйыккы къарады.

Батман, абызырап, жууаплады:

– Фаризет бир арыкъ тауукъ баланы келтиргенди.
– Андан сора аברי бармыды?
– Андан сора киши жукъ келтирмегенди.
– Ибилисле! – деди Жанхот, жумдуругъу бла столну къагъып. – Сансыз этедиле... Мен алагъа кесими танытырма!..

Батман а, Фаризет айтханны айтайыммы-айтмайыммы деп, арсарлы болду. Айтмай, безгек тийген адамча, къалтырай, аш юйге кетди. «Мен айтмасам да, Фаризет айтыр да, юйюмо къурутур деп, къоркъуп, къан ичген губуча, шишликден тоюп, къарынын сылай тургъан эрине кирди.

– Фаризет... Фаризет, – деди ол, ауазы тюрленип, – бусагъатда бир сабийни хапарын айтып кетди...

– Не сабийди ол?

– Абубекир келтирген... уллу комиссарны сабийи...

Жанхот къатыныны сёзюн бёлдю.

– Ой, Фаризетни да, сени да бёрю ашасын! – деди ол, чамланып. – Не комиссарны сабийиди? Аман аууз Фаризет ол сабийни юсюнден кимден эшитгенди? Кеси кёзю бла кёргенмиди?

Батман билгенича жууаплады.

Жанхот, ачыуланып, столдагъы тепсини хыны тюртдю. Тепси, жыгъыр-жугъур этип, жерге тюшдю.

Шахарда полицияда ишлеген кюнлеринде Жанхот, бир тулгъанны бухар бёркюн жаратып, сыйырып алгъан эди. Элде старшинагъа буюрулгъанында, эллилеге жасакъ салып, акътуякъ тор ажирни, къарасауут ичирилген кюмюш бел бауну бла къаманы алгъанды. Къатыныны ахлулары киеулерине акъчепкен этип бергендиле... Жанхот, не айтырса, уллугъа кетгенди. Алайсыз да жекбаш бек гынттылы болгъанды.

Шёндю уа, омакъ кийинип, Фаризетни чакъыртханды. Сооруу этип, сабий не комиссарны сабийи болгъанын тынгылы биллип къайт деп, тасхачылыкъгъа жибергенди. Тилчи, къайтып: «Къураным хакъына, керти айтама, уллу комиссарны сабийиди», – деп, антны басханда, хора ажирге иер салып, сахар таба айланып, жолгъа чыкыгъанды.

– Мени бек баш жумушум, – дейди ол, сахарны комендантына тюбеп, – санга, жойюсхан майор, бир саугъачыкъ этергеди. Эллилерим, сход этип, санга бир акътуякъ ажирни жоралагъандыла...

Майор, алтын тишлерин ачып, кенг ышарды. Жанхот, тана башын энишге ийип, тобукъланды. Бир зат юзерге деген умуту келип, секирип къопду, быкыча сирелип, ышарыргъа кюрешди.

– Германияны ишине сени кертичилигинги фюрер унутмаз, – деди комендант.

Алай нек айтдым деп, сокъуранганча, майор сыппа-сыйдам башын къашыды, сир къатып сюелген Жанхотну уллу быдырына кёз жетдирип, сорду:

– Бу алапат бел бауну бла къаманы къайдан тапханса, старшина?

– Къарындашым саугъагъа бергенди, жюйюсхан майор, – деп жууаплады ол.

– Ах, къалай иги затладыла, – деди комендант. Аны акъылына: «Тешип, манга къоюп кетер эсе уа», – деген оюм келди.

– Жарата эсегиз, жюйюсхан майор, – деди Жанхот, – бел бауну бла къаманы сизге саугъа этерме... Ол манга бек хычыуун тиер. Фюрер жиберген адамгъа аллай саугъа этиу – манга уллу насыпды.

– Башха жумушунг а бармыды? – деп сорду комендант.

Старшина тирилди. «Ы-хы, сенден да бир зат а юзерме», – деген мурат энтта эсине тюшдю.

– Жюйюсхан комендант, – деди Жанхот, – бир жангы халпарчыкъ айтыргъа уа сюеме...

Майор Маннэ «жангы хапар» дегеннге сагъайып, кёзлюклерин алды.

– Не затды ол а?

Къатында чёгюп, ием не сюекни атарыкъды деп сакълагъан парийча, Жанхот, узун тили бла эринлерин жалап, айтды:

– Сабий табылгъанды, къызыл комиссарны сабийиди...

– Сабий табылгъанлы нелляй бир болады?

– Бир кюн болады.

– Сен аны юсюнден къачан эшитгенсе?

– Эки сагъат мындан алда, жюйюс...

– Кимден эшитгенсе?

– Фаризетден, ышангылы тиширыудан, жюйюсхан майор.

– Сабийни кесинг кёргенмисе?

– Угъай, жюй...

Майор, аны сёзюн бёле, бютюнда бек ачыуланды:

– Сен старшинамыса, огъесе бодуркъумуса?

– Жюйюсхан майор!..

– Ауузунгу къыс, кёхтюй, – деп комендант, секирип туруп, Жанхотну къамичи бла бир ненча кере урду.

Отну къысхач бла ышыргъанда чыгъычу жилтинлеча, старшинаны кёзлерине жилтинле кёрюндюле.

Комендант къамичисин терезе ауузуна атды.

– Борчунгу толтурмасанг, – деди майор, – башынгы кетериме. Сабий кимдеди?

– Сокуров Абубекирдеди.

– Ол дегенинг кимди?

– Алгъын колхозда бригадир болуп ишлегенди, жүйюсхан майор...

– Коммунистмиди?

– Угъай, малладан кёп къоранч болгъаны ючюн, партиядан къыстагъан эдиле...

– Андан бери ненча жыл озгъанды?

– Жети, жүйюсхан майор,

– Жашы бармыды?

– Барды... Фронтдады... Ол да – комиссарды.

– Ангылашынды, – деди комендант, тишлерин къысып. – Коммунист... Жашы – къызыл комиссар... Эхе... Зер гут...

Нохтабау алырма деп сымарланып баргъан Жанхот, түйюлюп, төрт саны жызылдап, юйюне къайтды. Жауурлугъу алынганда, кюлде аунагъан эшекча, старшина, төшекге аууп, тынчаялмай, ары бла бери тёнгерейди.

Сууукъдан къабышханча, мугурайып, къатыны отоугъа кирди. «Жукъ ашарыкъмыса» дегенине, эриклеген этген сунуп, къамичисин алып, комендант аны түйюгенча, Жанхот къатынын түйюдү.

... Старшина, ётене сакълагъан кючюкча, комендантны бо-сагъа аллын сакълагъанда, Абубекир бла Къаммолат да жунчуп турмагъандыла. Ала, Светаны тирменнге элтип, Алийге бергендиле. Алий партизанлагъа барып, Маликни: «Тюз этесиз, къызчыкъны, юйден юйге берип, сакълагъыз», – деген къагъытын алып къайтхан онбешжыллыкъ жашын чакъырып, сабийчикни аны кюлуна берди:

– Юйде, сизни бла тура турсун ансы, атасы бла анасы жууукъларына бармай болмайдыла. Къайтсала, юйлерине элтирле.

Къалынкъаш Мусачыкъ, жууургъаннга чулгъанган къызчыкъны юйлерине келтиргенде, аланы сабийлери, дауур этип, гинжилерин бла иллеулерин чыгъарып, юй тубюнде кийизни юсюнде олтургъан Светачыкъны аллына төкдюле. Къызчыкъ, сабийлени бла иллеулени кёрюп, башха юйге келгенин унутду.

Ол кюн къайгъысыз ётдю.

Экинчи кюн а танг атханда, машинаны бла мотоцикллени тауушлары эшитилди. Немецлиле, къар боранча, жетип, Абубекирни юйюне къуршаладыла. Ичине кирип, тинтиуюл этдиле. Къызчыкъны тапмадыла.

– Сабий къайдады, айт! – деп, офицер Зайнабдан изледи.

– Бизде сабий жокъду, – деп жууаплады Зайнаб.

Офицер, эки женгин артха къайырып, къарт къатынны жаягъына урду. Зайнаб, тентирей барып, къуюну къатында жерге жыгъылды. Союлукъ къойну бутларын байлагъанча, аны кюлларын байладыла.

– Айтмасанг, – деди фашист, – ёлтюрлюкбюз!
Зайнаб сёлешмеди. Тёрт саны кълалтырагъан кълартны геста-
почу офицер къламичи бла урду.

Абубекирни кълоншуларын чакълыртды.

– Абубекир Сокуров кълайдады?

Кълоншусу, жукъларгълан агълачны кёрглюзтют:

– Отун этерге кетгенди, – деди.

– Абубекир Сокуровну гитче сабийи бармыды?

– Биз билгенликден жокълду.

– Тышындан сабий келтирип а билемисе?

– Угълай, билмейме.

– Байлагълыз! – деп, офицер буйрукъл этди.

Сокуровну кълоншусу къларт Таукъланны кълолларын байла-
дыла.

Акълтуякъл ажирге минип, кёлгерген бети кёлпген Жанхот
жетди. Офицер, старшина бла сёлеше турургъла ыйлыкълсынып,
сорду:

– Сен айтхан сабий бу юйдемиди?

– Хау, мындады, – деди старшина, гудучу адамча, тёлгер-
гине къларай.

Немецлиле, ючеуленни байлап, Абубекирни кълоншуларын-
да тинтиуюлню бардырадыла. Ол кезиуде тирменчи жиберген
эки жашчыкъл, солуулары тыйыла, агълачха жетип, партизанла
табагъла ашыгъладыла.

Хапчукланы тышына атып, багълалы затланы машинагъла
жюклеп, гитлерчиле сау кюнню юйден юйге кирип, зарауат-
лыкъл этип айландыла. Ушхууурда, старшинагъла, энтта бир
затыбызгъла жарарса дегенча, тоналгълан хапчукдан гинасуу
ичирилген бир кюмюш бел бауну узатып, юч тутмакълны ма-
шинагъла олтуртуп, кетип тебиредиле.

Жюк машина, чыракъл жандырып, агълачха киргенде, терек
жанында бауурланып тургълан уллубёрк, чубуртон Салих, ку-
кук кълычыргъланча этип, алайдан жууукълдагълы партизанлагъла:
«Келедиле», – деп билдирди. Тёлртеулен ушкокларын, экеулен
автоматларын жерледиле, биреулен уллу бичакълны кълынындан
суууруп чыгъларды, ючеулен гранатларын кълолларына алдыла.

– Ашыкълмагълыз, – деди Малик партизан нёлгерлерине. –
Гранатланы, машина биз салгълан чекде тыйылмаса, жаланда
ол заманда, машинадагълылагъла хата тюшюрмезге кюреше,
атарсыз...

Кукукну кълычыргъланына немецлиле эс бурмадыла, агълачда
аз кукук кълычырмайды! Уруп, дыгълар-дугълур этип, агълач ичи
бла барадыла.

Машина – алда... Аны ызындан – юч мотоцикл...

Машина, жолну жабып тургъан уллу терекге жетип, ауаргъа аздан къалып, къанкъайды. Кабинада олтургъан офицер бла шофёр, жолну юсюндеги терекни къалай бла эсе да кючлю жел аудургъанды деп, кабинадан къоркъуулу чыгып, уручулача, төгерекге сакъ-сакъ къарай, терек таба айландыла. Артха айланып, офицер солдатларына кыгычырады:

– Ганс!.. Йозеф!

Эки солдат, мотоцикллерин кююп, терекни кётюрюрге чапдыла.

Офицер, шофёр эм эки солдат, терекге жабышып, ёрге кётюрюрге сыгъындыла.

Тюз ол такъыйкъада автомат бла ушкок таууш агъачны титиретди. Тёрт гитлерчи, аркъаугъа къагъылгъан чюйлеча, терекден айырылалмай, сын къатдыла, ючюнчю мотоциклни иеси, керохун къабындан чыгъарып атхынчы, жол юсюне ауду. Машинаны юсюндеги къалауур, ушкогун агъач ичине буруп, юч кере атды. Тёртюнчю кереге ушкокну сампалын тарталмады. Ушкогу, къолундан ычхынып, доп деп, жерге тийди, кесини эки къолу артына байландыла, ауузуна буштукъ этилди.

Эркин болгъанла, жүреклери асыу табып, партизанланы кыучакъладыла.

«БУ ТАУЛА ТУРГЪАН КЪАДАРДА...»

*«Бийикликге чыгъа-чыгъа тургъанма,
Къая кызын аузын да эшитгенме.
Таугъа ушар умутларым окъугъанда,
Murатыма тюрбер чекге жетгенме...»*

Бу назму тизгинни Чегем ауузунда Мустай Карим атлы бийикликге чыкъгъанда, таш къангада окъургъа боллукъду. Уллу назмучуну 100-жыллыкъ юбилейи бла байламлы Башкортостанда кѣп тюрлю ишле белгиленнген эдиле. Аладан бири тау тѣпеледен бирине ѳрлеп, анга Мустай Каримни атын атау эди. Къурау комитетни жыйылыуунда (ол эки жыл алгъа къуралгъан эди, юбилейге дери) аны ачыкъ этгенлеринде, къарсла иги кесек заманны тохтамагъан эдиле. Туризм эм альпинизм жаны бла федерациягъа (мен аны къурагъанладан бириме) аты болмагъан тау тѣппе табаргъа керек эди. Тапхан да – Чегем ауузунда. Билмеген болмаз Къайсын бла Мустай къарындашлыкъны эм шуѳхлукъну юлгюсю болгъанларын. Мустайны туудугъу уа Темирболат, Россейни тюзюнлей инвестицияларыны генеральный директоруну экинчиси, эки учакъгъа Къайсынны бла Мустайны атларын атаргъа деп, Россейни аэрорлоту бла ке-

лишгенди. Малкъарлы къаячы жашла барып, төгерекни-башны тинтип, Къайсынны атын жюрютген бийикликден узакъ болмай, аллай төппени тапхандыла. Башкортостаннга билдиребиз. Андан а июль айны ал кюнлеринде экспедиция Кавказгъа жол салады, РГО-ну келечилери, таматалары башында айтылгъан биригиуню Башкортостанда бѐлюмюню таматасы, Россейни маданиятыны сыйлы къуллукъчусу, жазыучу, жолоучу Камиль Зиганшин, композитор, жыр уста, альпинист Александр Лыник, тележурналист Рустем Сиразетдинов, «Авиатрон» предприятияны генеральный директору Валерий Асев. Беппай улу Муталип да, мен да Минводы шахарны аэропортунда тубейбиз алагъа. Танышабыз, суратха тюшебиз, хапарлашабыз, Нальчикге тебирейбиз. Жыл саны келген Камиль Зиганшин: «Мен тау төппеге чыкъмай амалым жокъду, Мустай Каримни мени жазыу къадарымда уллу къыйыны барды, бу адамгъа бек уллу хурмет этеме», – дейди. Биз Нальчикге кирген жерде тохтайбыз, Рустем суратха алдырайым деп тилегенден сора. «Билипми тохтагъанса?» – деп сорама. Ангыламай баш булгъайды. «Кѐремисиз бу ташдан ишленнген ат суратны?» – деп сорама. Рустем аппаратын ары бургъанда, бу эспертме 115 атлы аскер дивизияны намысына салыннганды. Башкортостаннга да жетген жери барды дегенимде, бир бирге къарашадыла. «Генерал Мингали Шаймуратовну билесиз да?» – деп соргъанымда: – «Хау», – деп сагъаядыла. Ол Башкортостанны миллет жиги-

ти, Россейни Жигити, урушну кезиуонде 112-чи Башкир атлы аскер дивизияны башчысы. 23-чю февральда 1943-чю жылда Ворошиловоград областьны Петровское эм Юлино эллене тийресинде сермешде жан бергенди. Ол ёлгенден сора дивизия уруш жолла бла Эльба суугъа дери баргъанды, 3380 аскерчи орденле майдалла бла да саугъаланнгандыла, 78-си уа Совет Союзну Жигити болгъандыла. Уфада уллу эсгертмеси барды, музейи да, аны туугъан эли да, Уфа, Стерлитамак, Саловат, Ишимбай, Октябрьский шахарлада орамла, орта школ, Башкортостанны ич ишле министерствосуну энчи бёлюмю да аны атын жюрютедиле. Эсгертмеси Покровское элде да барды. Хапарымы башлагъанлай, Рустем, аппаратын къуруп, камерагъа жаздырады. Къабарты-Малкъарда 115 миллет атлы аскер дивизия къуралады, атланы, кереклерин да кеслери хазырлап келирге керек эдиле аскерчиле. Аладан бири Залийханланы Магомет болады. Ростов областьны Мартыновка районунда дивизия, фашистле бла жигитча сермеше, аскерчилерини асламын тас этген эди. Сау къалгъанларыны бир къаууму 51-чи аскерге къошулгъандыла, бир къаууму уа Шаймуратов башчылыкъ этген 112-чи Башкир атлы аскер дивизиягъа, Магомет да аланы санында. Чернышки деген шахарчыкъны тийресинде фашист аэродром бар эди. 3 январьда 1943 жылда атлы аскерчиле, танг аласында чабыуллукъ этип, аэродромну къолгъа аладыла. Самолётладан бири учаргъа тебирегенлей, Магомет, жетип, къылычы бла са-

молётну арт жанында гитче кьанатын туурайды, ол жараусуз болса, самолёт жерден кётюрюлалмайды. Къуууп, фашист кабинагъа жетеди. Лётчик, тохтап, кьолларын ёрге кётюреди, бек магъаналы къагъытла да бар. Ингирликде Магометни генералгъа чакъырадыла. Шаймуратов, ёрге туруп, таулу жашны кьолун тутады. «Аперим, бек магъаналы къагъытла тюзгендиле кьолубузгъа», – деп, башкирча, алгъыш этеди. Уллу Ата журт урушну тарыхында атлы аскерчи лётчикни жесирге алгъан хапар хазна болмаз. Мен айтханланы Рустем жазып алды. Къайтханларында, фильмге кирген хапарын да айтхан эдиле артдан.

Башкорстондан келген делегацияны «Кертме тала» пансионатда тохташдырабыз, бир кесек эс тапхандан сора, малкъар халкъны кёчгюнчюлюкде ёлгенлерини мемориалына барабыз. Теммоланы Фаризат хапар айтады, Рустемни видеокамерасы тохтаусуз ишлейди. Бизни халкъны сынагъанны биринчи кере эшитип, бетлерине булут чабып, баш булгъайдыла...

Ингир ала Черек аузуна тебирейбиз. Битеу дунягъа белгили Чирик кёл, кысыр къаяла, ташны тешип ишленген жол – барысы да сейир-тамаша кьоядыла кьонакъланы. Черек районну таматасы Кязим хажини юсюнден хапар айтады, назмуларын кёлден айтады. Ала барысы да видеокамерада къаладыла. Район админитсрацияны келечилери тёрели кьонакъбайлыкъны да унутмайдыла. Экинчи кюн Къайсынны эсгертмесини къатында митинг къуралады. Кьонакъланы Къабарты-Малкъарны парламентини башчысыны экинчиси Жанатайланы Салим, маданиятны министри Мухадин Кумахов, спортну министри Ислам Хасанов алгъышлайдыла. «Мустай Каримни, аны юйюрюн да биз жууукъ адамларыбызгъа санай-

быз. Саулай башкир халкъны да. Къайсын бла Мустай да бир бирлерин жокълап тургъандыла, къууанчлары, жарсыулары да бирге», – дейди, митингде сёлеше, Къулийланы Элизат. Къонакъла, малкъарлы къаячыла да Чегем ауузуна тебирейдиле. Эл тюрбюнде мермер ташлада Къайсынны назмуларын окъуйдула, халкъыбызгъа «Къайсыннга жюз атлам» деген проектни къурагъанлагъа ыспас этедиле. Мында Мустайны назмулары да бардыла. Болгъанны суратха, киногъа да алдырып бошагъандан сора, чегемли жашла къыйын жоллагъа чыдамлы машина бла къаячыланы «Башил» лагерьге жетдиредиле. Лагерьни директору Къумукъланы Хасан жарыкъ тюрбейди. Жарыкълыкъ жаланда кюнню халында жокъ эди. Жауун бучхакъдан къуйгъанлай. Оноу керек болду. Жол къыйынды, жауун андан да къыйын этгенди белгиленген жолну. Лагерьден ёргерек чыгып, кече чатырлада къалып, танг белгиси бла жолгъа чыгъаргъа келишедиле. Къонакъланы биргелерине барлыкълар сынаулу къаячыладыла: эверестчи Аккайланы Азнауур, Россейни сыйлы къутхарыучусу Татчаланы Тахир, Мишаланы Ахмадия, Гумаланы Борис, Александр Черинько. Аланы оюмларына барысы да къулакъ саладыла. 7 июльда танг аласы бла барысы да ёрге тебирейдиле, тынч болмады жол. Тёгерекни туман басып, бир бирледе ачыла, жауун да къар да жауа, тауладан саркъгъан суучукълардан алгъын атлап ётерге боллукъ эди, энди уа аркъанны хайырланыргъа тюршеди. Бийкликке жол 18 сагъат чакълы бир болду. Алай тау тёрпеге чыкъгъанда, арыгъанларын да унутдула къаячыла. Булутла – тёрбен, тау тёрпеле – кюнде жылтырай... Айбатлы, тауушлу Чегем тары... Артдан алаамат фильм къурап жибердиле бизге башкирли къарындашларыбыз. Бийкликке уа Мустайны сураты бла темир къанганы орнатдыла. Къайсынны бла Мустайны суратлары бла байракъла шуулдайдыла, эки уллу поэтни назмулары 3 минг 555 метр бийкликке эшитиледиле.

«Быллай затны кермей жашагъанла да бардыла, биз бу алааматлыкъгъа шагъат болдукъ. Мустайны чыгъармаларын школда окъугъаныбыздан сора да, анга жораланган назмула да жазаргъа кюрешгенме. Атам да уста таный эди аны. Фахмуну бийигине жетген поэт Ата журтну аскерге юйретген назмулары бла кёрлени ызындан тизгенди, – дейди Александр Лынный.

«Мен Кавказгъа экинчи кере келеме. Биринчи кере Станислав Говорухинни «Вертикаль» деген фильмни жигитлери бла. Бу жол а тарых магъаналы ишге къатышханыбызгъа бек къууанама. Мен да Къайсын бла Мустайны назмуларында ёсгенледен бириме», – дейди Рустем Сиразетдинов.

2017 жылны февраль айында къурау комитетде ачыкъ болгъан оюм бизни жумхуриетибизде жер тапды. Мустай Каримни

атын жюрютген бийикликке жол ачылды. Юйлерине къайтханларында, РГО-ну Башкортостандагы бѐлюмюню келечилери Къайсынны бла Мустайны атларын жюрютген бийикликке энчи «назмучу» альпинист жол къуараргъа деп, оноу чыгъаргъандыла. Мустайны юбилейин 2019 жылда белгилегендиле, бир жыл алгъа таугъа ёрлегенлерини сылтауу да бар эди: юбилейни белгилеген кюн онлайн амал бла тау тѐппеден билдириу этер умут бла.

Мустай Каримни атын жюрютген фонд Къабарты-Малкъарны оноучууларына, жазычуланы Союзуна эм альпинизм-туризм жаны бла федерацияны келечилерине ыразылыгъын билдиргенди, артыгъыракъда Чегем ауузунда Къайсынны атын жюрютген тѐппени къатында болгъаны ючюн. «Мен билмей эдим бийикдеги кюн алай жылы, узакъдагы жулдузла уа жарыгъыракъ болгъанларын», – деп жазгъанды Мустафа (Мустай) 1962 жылда Къайсыннга жоралагъан назмусунда. «Бу эки адам чынтты шухлукъну юлгюсю болгъандыла, чыгъармалары адамланы жүреклеринде жер тапхандыла. Кавказны бла Жайыкны арасында кѐпюр ишлегендиле. Ол кѐпюрню юсю бла ётерик болурла тау тѐппеге атланганла. Бийикден къарап, ала экиси да къууанырыкъ болурла, биягъы бирге болгъанларына, чыгъармачылыкъ жулдузлары уа андан да жарыкъ боллукъларына», – деп жазгъанды Мустайны фондуна башчылыкъ этген туудугъу Темирболат. Тюздю Темирболат жер жүзюнде бир бирден айырылмагъан поэтле энтта бир бирлерин тапдыла: эки тау тѐппе да бир бирлерине къарап турадыла Къонакълагъа, туугъан журтларына атланырдан алгъа, КъМР-ны спорт министерствосуну ыспас къагъытларын эм Къайсынны назму китапларын да бердик. Хапарыбызны бла бла бошаргъа да боллукъ эди, алай...

Темир къанганы орнатхан кезиуде, къая таш къаты болуп, инструментле сынып тынгылы орнаталмагъанлары себепли, кюз артында жерибизге энтта да бир экспедиция келеди. Башчылыкъ этген Александр Лынный, биргесине келгенле Айрат Максатов, Андрей Шмальц, Николай Катков, барысы да – РГО-ну Башкортостанда бѐлюмюню келечилери. Экспедицияны юсюнден кеси оюмунгу жазып берсенг эди деп тилегенимде, Александр толу хапар жазып жибергенди. Аны хапары бла да сизни шагъырей этерге сюме.

...Бизни учакъ Минводы сахаргъа къоннгандан сора, Нальчикке келебиз. Экинчи кюн тѐппеге ёрлерге хазырланабыз, ашазыкъ, энчи кийимле, хар затны да алгъадан жарашдырыргъа керек болгъанын билебиз. Ол кюн окъуна кесибизни сынар ючюн, чархыбызны хауа болумлагъа жарашдырыр ючюн, Нарт Уягъа ёрлейбиз (994 метр). Башындан къарасанг ариулукъ...

Мында терренкур да барды – 1000 тапка, хар эртден сайын былайгъа келгенле да кёп. Нарт Уяны төппесине альпинистле Александр Черинько эм Тамара Столярова да кёшуладыла. Экинчи кюн кыйын жоллагъа чыдамлы машиналагъа олтуруп Чегем аузуна тебирейбиз. «Чегем» деген сёз чек суу деп кёчюрюледи малкъар тилден. Эки суу Башил-Аууз-суу эм Гара-Аууз-суу Чегем сууну кёурайдыла. Узунлугъу – 103 километр. Чегем чучхурлагъа жетебиз. Андан ёргесинде жол артыкъ алаамат туююдю. Эл Тюбюне жетебиз. Мында кысыр кыяланы ортасында 1 ноябрьде 1917 жылда битеу дуниягъа белгили Кёулийланы Къайсын туугъанды. Жандауурлукъ концертден башланганды «Къайсыннга жюз атлам» деген проект. Уллу поэтни 100 назмусун окъургъа боллукъду 350 метр узунлугъу болгъан хунада.

Таш китап... Уллу Ата журт урушну кезиунде Къайсынны назмуларына Европаны 14 тилинде тынгылагъандыла. «Жаралы таш» деген китабы ючюн М. Горький атлы саугъагъа тийишли болгъанды поэт, аны назмуларына кёре, 50 артыкъ жыр кёуралгъанды. 1944 жылда малкъар халкъны жеринден зор бла кёчюргенлерини юсюнден хапарыбыз бар эди. 13 жылдан сора былайлагъа къайтханла да кёп болмагъандыла. Булунгудан «Башил» турбазагъа энтта да 15 кыгычырым барыргъа керекди. Бу турбаза нарат агъачны ортасында 1970 жылда орналгъанды, кеси да бу ауузну атын жюрютеди. Биз кече мында къалабыз.

Экинчи танг аласында кесибизни хазырлап башлайбыз, озгъан экспедицияда жыйгъан сынауубузну эсге ала, 2500 метр бийикликде чатырла салабыз. Къаячыла, таугъа ёрлерден алгъа, санларын-чархларын хауа болумгъа жарашдырычудула, ол себепден 2880 метрге дери жетип, артха къайтабыз, сагъат алты бола. Тынгылы солуп чыгъаргъа керекбиз. Кече жукъу келмейди. Бийикликде хауа жетишмейди. Болсада эрттенликде сагъат бешде, тогъуз адам болуп, жолгъа чыгъабыз, биргебизге малкъарлы кыаячыла да бардыла. Тынч болмады жолубуз, чыранла, элхуур бир жерге жыйгъан ташла, ёр жерле. 14 сагъат чакълы бир барыргъа тюшдю. Темир къанганы да тынгылы бегитебиз, ызы бла эки кыауумгъа бёлюнебиз. Бир кыауум энишге лагерьге тебирейди, экинчи кыауум а Къайсынны атын жюрютген бийикликге, сагъат бла жарым кетеди жолгъа. Хар бийикликде акъкъалай барды, ары ёрлегенле кыагъыт кыоюп кетедиле, бу кюнде быллай бир адам бийикликге чыкыгъандыла деп. Эски кыагъытны алып, жангы кыагъытны кыоябыз да энишге тебирейбиз. Чыран кыатында бирси кыауум бла тюбешибиз, бир кесек солуп, чай да ичип, ашхам бола энишге тюшебиз. Терк окъуна хапчукларыбызны жыйышдырып, кече арасына «Башил» турбазагъа жетебиз. Не бек арыгъан эсек да, кече бла

машиналагъа олтуруп, Нальчикге тебирейбиз, алай болмаса, Уфагъа учарыкъ учакъгъа жеталлыкъ туюл эдик. Экинчи кюн шахар ичинде айландыкъ, базаргъа бардыкъ, юйде къалгъанлагъа саугъала да алдыкъ. Ызы бла КЪМР-ни туризм эм альпинизм жаны бла федерацияны президенти, Эверестге эки кере ёрлеген Ёлмезланы Абдул-Халим къол салгъан сертификатла бердиле барыбызгъа да. Бир бирге кёп алгъыш этдик да жол кёллю болдукъ. Уфа шахаргъа 21 сентябрьде къайтдыкъ. Борчубузну толтурдукъ. Бек башы уа, эки уллу поэтге энтта да бир кере хурмет этдик эм эки республиканы да арасында шуёх-лукъну байрагъын андан да бийикге кётюрдюк». Ма алай бошайды хапарын Александр Лынный.

2019 жыл жетди. Октябрь ай. Айны 16 башкирли шуёхларыбыз Нальчикге келедиле, «Россия» къонакъ юйдебиз деп сёлешедиле, радиодан узакъ болмагъанлары себепли, терк окъуна жетеме. Мен таныгъанладан – жаланда Александр Лынный бла Рустем Сиразитдинов. Къучакълашабыз, хапарлашабыз, 18 октябрьде «Башил» турбазагъа жетип, экинчи кюн – Мустай Каримни юбилейи, аны атын жюрютген тёппеден онлайн амал бла хапар билдирирге керекбиз Уфагъа, бизни бла келсенг, бек ыразыбыз дейдиле. Мени аллай онгум жокъ эди, Беппай улу Муталипге бла манга Уфадан чакырыу къагъытла келгенлери себепли. Къонакъланы асламысы жумхуриетибизге биринчи кере келгенлери себепли, айбат жерле кёргюзтурге керекди деген омыдан Черек району администрациясына сёлешеме. Байсыланы Харун, сау болсун: «Келип къаллыкъсыз, мен элде боллукъма», – дейди. Экинчи кюн ишчи кабинетиме Александр Лынный, Рустем Сиразетдинов эм РГО-ну Башкортостанда бёллюню башчысыны экинчиси Вячеслав Аброшенко келедиле. «Унутуп къойгъанбыз тюенене, сенден болушлукъ керекди. Тамбла Уфада Башкир къырал университетде Мустайны атын жюрютюрюк окъуу класс ачыллыкъды. Анда жыйылгъанлагъа чакъырыу сёзюбюзню ашырыргъа керекди. Аны боюнунга алсанг эди», – дейдиле. «Не хапары барды, ишни битгеннге санагъыз», – дейме мен да. Къоймагъанлай, мени ортагъа саладыла. Рустем камерасын къурайды. Александр да, Вячеслав да: «Биз Къабарты-Малкъардабыз, тамбла къалып бирси кюн таугъа ёрлерикбиз, хар зат да тапды», – дейдиле. Мен да алгъышлайма Мустайны юбилейи бла. Алдыргъаныбызны компьютерге ётдюребиз, экинчи кюн материалны Уфагъа ашыргъан эдим, андан алгъанбыз деп, жууап келген эди. Биз а, автобус да мажарыш, къонакълагъа:

- Жолгъа тебирегиз, – дейбиз.
- Къайры?
- Кёрюрсюз.

Жолгъа чыгъабыз, Бабугентде кадет школгъа къайтабыз. Мен ары тебирерден алгъа сёлешген эдим школну директору Эристулану Адырахманнга. Ала уа бир сагъатны ичинде Мустайгъа жораланнган алаамат композицияны хазырлап тура эдиле. Къонакъла да бек ыразы болдула, Мустайны китапларын да юлешдиле. Вячеслав Аброменко уа Уфа шахарда халкъла аралы аэрокосмос школгъа солургъа эки айырмалы кадетге чакъырыу къагъытла да берди школну директоруна. Сатырла къурап тюбедиле, сатырла къурап ашырдыла. Биягъы жол кёллю болдукъ. Чирик кёлге жете келген жерде 1913 жылда къозгъалыу-гъа жораланнган эсгертмени къатында тохтадыкъ, суратха тюшдюк, соруула кёп... Чирик келде тохтаргъа къоймадым, Огъары Малкъарны орта школунда сакълап тура эдиле да, айып болур кеч къалсакъ деп. Школда уа къонакълагъа айран аякъ, хычинле бла тюбедиле. Адабият дерслени отоунда уа сабийле Мустайны жашау жолуну юсюнден да сёлешдиле, назмула да айтдыла, кеслери жарашдыргъан фильмни да кёргюзтдюле. Къонакъла да сёлешдиле, саугъагъа Мустайны китапларын да бердиле, бирге суратха да тюшдюк. Вячеслав Аброменко школну директору Таукенланы Асланнга да эки чакъырыу къагъыт къойду халкъла аралы аэрошколда солургъа. Къалала болгъан жерге чыгъабыз. Фотоаппаратла чыкъыр-чыкъыр этгенлей турадыла. «Быллай таулагъа, быллай жерлеге биринчи кере келебиз, сёз табалмайбыз», – дейдиле къонакъла. Байсыланы Харун телефон бла сёлешеди: «Къонакъланы ач этдигиз, жетигиз бери, маржа», – деп. Иги да сыйланып, Нальчикге къайтабыз. Жолда уа Рустем Сиразетдинов Салават Мубереков Мустайны юсюнден этген фильмин эсгередиди. «Анда Къайсын агъа кёп ариу сёз айтхан эди Мустайны юсюнден. Чегем ауузуна жораланнган назмусунда Мустайны быллай сёзлери бардыла:

*От кюч ала барады жаннган кгадарында,
Черек да кючюн тас этмез, таркъаймаса.
Шуёхлукъ, акъыл да кёбеедиле,
Аланы юлюш эте билсенг.*

Жырын, назмусун, шуёхлугъун, иги сёзюн юлюш эте билгенди. Аны ючюн мен аны бек суйгенме. «Салам алейкум, мени Мустайым деучю эдим», – деп, эсгере эди Къайсын. Мен бери биринчи кере келгенде, ол фильм заманла озуп, манга жангы фильм къуараргъа бек болушханды дейди. Экинчи кюн Къайсынны атын жюрютген проспектде аны эсгертмесини къатында митинг къурайбыз. Парламентни депутатлары, жамауатны келечилери, сёлешгенле барысы да эки пөт да тенгликни, шуёхлукъну бийикде жюрютгенлерин эсгередиле. Элизат да Мустайны туудугъу Темирбулатны чакъырыуу бла Москвада Мустайгъа жораланнган ингирни юсюнден айтады, бир бирге сау-

гъала береди, суратха тюшеди. Къонакъла алайдан Чегем тарына тебирейди. Муталип бла мен а ингирде Уфа шахаргъа учабыз. Бек уллу программа хазырлагъан эди Мустай Каримни юбилейи бла байламлы жаш тёлю милллет театрда белгили поэт Андрей Дементьев бла жырчы Иосиф Кобзон, студентле бла тюбешгенлерин эсге ала, алагъа эсгериу къангала ачхан эдиле. Андан башлагъан эдиле юбилей бла байламлы ишле. Юй бийчелери Анна Давыдовна Леонтьева эм Нелли Михайловна Кобзон да келген эдиле. Мустайны туудугъу Темирболат: «Таныдым, тюнене мында жыйылыуда видеону кёргюзтген эдиле Къабарты-Малкъардан. Сау бол, алгъышлагъанынг ючюн», – деп, къолуму тутады. Ызы бла Мустай Каримни эсертмесини къатында митинг къуралады. Башкортостанны башчысы Радий Халитов ачады, Мустайны жашау жолуну юсюнден айтады, келген къонакълагъа ыразылыгъын билдиреди. Беппай улу Муталип да сёлешеди: «Бусагъатда бизни жумхуриетибизде аны атын жюрютген тёппеге ёрлеу бара турады. Биз Чегемни Мустайны экинчи туугъан жерине санайбыз». Поэтни назмуларын окъуйдула, гюлле саладыла эсертмеге. Ингирде уа «Торатау» деген конгресс-холда байрам жыйылыу болады. Къонакъла – Узбекистандан, Азербайджандан, Къазахстандан, Къыргызстандан, Чувашдан, Туркменистандан, Дагъыстандан, Къабарты-Малкъардан. Москвадан РФ къырал жыйылыуну федерация советини башчысыны экинчиси Ильяс Умаханов, федерация советни келечиси Лилия Гуменова, РФ жазычуларыны Союзуну правленини биринчи секретары Геннадий Иванов, назмучула келген эдиле. Конгресс-холда Мустайны повестине кере алынган «Отряд Таганок» деген фильмни кёргюзтдюле. Анда ойнагъан белгили актер Александр Голибин бла да танышдыкъ. Экинчи кюн Мустай туугъан Чимкент району Кляшево элине атланабыз. Аны атын жюрютюрюк тап жарашдырылгъан шауданны ачылыуна къатышабыз (Илхам шауданы), таза сууну да татып кёребиз. Орта школда бизге сабийле, устазла да тюбейдиле, биягъы Мустайны назмуларын эшитебиз. Школ тийресинде жюз жаз терекчик орнатадыла. Ол кюн элде маданият юйню да ачхан эдиле. 150 адам сыйыннган маданият юйде эллиге, къонакълагъа да «Рябинушка», «Гульнизара», «Червона калина» чыгъармачылыкъ коллективле, Башкортостанны халкъ артистлери Азамат Тиширов бла Марат Шерипов уллу концерт бердиле. Маданият юйню холунда уа суратла, документле, эсгериуле. Энчи жер Къайсыннга бёлюнюпдю. Алайдан Дема сууну жагъасында Тугай деген тала барды, ары айланабыз. Уруш башланып бир жылдан ауур жаралы болуп, госпитальдан юйюне атланган Мустай былайгъа жетгенинде, жюреги титиреген эди. Аууш маталлы таучукъагъа Къыз -Тау дейди. Мустайгъа

12 жыл толгъанда, тас болгъан бузоучукъну излей, бу тийреде белгили батыр марагимни кѳргенди. Ол суйгени Акъюлдюзну кѳтюрюп бара эди. Онжети жыл озуп, шуѳху Михаил Дудин бла Акъманайдан къайтып келе, былайда тохтагъандыла. «Санга къонакъгъа келгинчи азбер жазгъанма. Бизни, урушну юсюнден. Билмейме, жаратырмыса... Аны баш жигити поэт Форим жашаудан кетеди. Аллай сѳз жюрюйдю деп эшитгенме, сау адам ѳлгенди деп, хапар чыкъса, ол кѳп жашайды деп. Мен алайлыкъ бла ѳлюмню алдар мурат этеме», – деген эди Михаил Дудин. Мустай сагъышлы эди: «Алай а болурму?» – деп. Сора, тумаланып тургъан ингирде кѳк ачылгъанын эслеп, Дудинни къучакълагъан эди. Алайда да драмтеатрны артистлери Мустайны чыгъармаларына кѳре салынган оюнладан юзюклени кѳргюзтдюле. Ингирде Уфагъа къайтханыбызда, спорт арада «Акъ барс» (Татарстан) эм «Салават Юлаев» атлы хоккей спортклубланы тюбешиулерине да шагъат болдукъ. Экинчи кюн ингирге учакъ бизни Нальчикге жетдирди. Андан тюшюп, аэровокзалда Башкортостандан келген къаячыланы кѳрюп, терезени къагъып, Рустемни чакъырама. Ала биз келген учакъ бла артха къайтырыкъдыла. «Хар зат да тап болду, ачыгъан жокъ, тау тѳппеге чыкъгъанбыз», – деди ол. Огъурлу иш башланса, анга чырмау жокъду деучюдюле. Керти сѳзле.

БОТТАЛАНЫ Мухтар,
КъМР-ни сыйлы журналисти

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан

* * *

Хар жанны, адамны да болады
Умуту, мурагы, саггышы.
Умуту толганны уа кышы,
Кышча болмайын, жайча чагдады.

Ол жайны бир саггыш бузлатады:
Тынч толган мурат – кылай учуз.
Жарагъа себилген эсе туз,
Ол жара, кюйдюрюп, ачытады.

Умутда учузлукъ жарсытады.
Ёлчеси умутну – учузлукъ.
Сау жерге болуп чыкъ тауушлукъ,
«Мен», – десенг, ажалынг жанынгады,

Менчини умуту хуржундады,
«Эл», – деген чыггалмаз орамдан.
«Халкъ», – деген да болмаз ажашхан,
Эм тюзю умутну уа – хакъдады.

Хуржунсуз кьумачха чырмалады,
Тебиреп атланган жолуна.
Дуния мал жетмез кьолуна.
Кьолунда боллугъу уа ийманды.
Жокъду бир учузлукъ ийманда.

* * *

«Кертини кесимден да жакъларма, – дедим, –
Терс айтсам, тюзетирме, кьоймазма!»
Ачыкъдан сёлешдим, билинди ниетим:
Башханы сёзюне кьарамазма.

Мен да ол сёзлени ачыкъдан айтханда,
Ахтынып, бурунну жыйыргъанса.
Да кесинг сьуйгенни эшиталмагъанда,
Тюзлюгюнг ючюн тюз сёз сатханса.

* * *

Сууукъ сууу таш тарагъан,
Тюбю да кёрюнюп тургъан
Кёк тюрсюнлю баргъан суугъа
Къолун сугъар эди адам.

Жаякъланы сылап тургъан,
Къулакълагъа шыбырдагъан
Исси кюнде салкъын берген
Аяз сезер эди адам.

Кючлюсюнден кёз жапдыргъан,
Берекети къайнап тургъан,
Мыйыгъынгда да ыз кьойгъан
Айран ичер эди адам.

Тёгерекни кюкюретген,
Эшитгенинг бла ач этген
Насып ийисли гыржындан
Жыртып къабар эди адам.

Таш жолладан, къатлы юйден,
Хайырсыздан, керексизден,
Ауур сагъыш этдиргенден
Къачып кетер эди адам...

* * *

Къуш, къанаты сынып, жерде къалса,
Жашайды термилип ёрге, кёкге.
Адам, энишге тюшюп, жолдан тайса,
Тюзге термилмей нек турур, экен?

08.03.1944

Ол кюн бюгюннгю кюнча, баям,
Алай чууакъ, жылыулу болмаз эди,
Ол тангны кёрген жангыз бир адам
Алай ырахат уянган болмаз эди,

Ол кюнде таулагъа кирген бушуу
Бюгюнлюкде да бушуу эсе,
Ол кюнде машиналаны эжиую
Анча сабийни ёксюз кьойду эсе,

Ол кюнде хар бир таулу эл, арбаз,
Алай тауушсуз, шум болду эсе,
Ол кюнде бар жашау, чабып, чарс,
Алай татысуз кёрюндю эсе...

* * *

Сериуюн урду да тынчлыксыз кече,
Аллахдан кёрдюм келгенча берекет.
Аллахымча бармыды билген кече?
Табалсанг, бетим ачыкь – тюкюр да кет.

Аллахны ийнаныгъыз рахматына,
Чакъырама мен да, тёзюмсюз кьулу.
Ким биледи, чакъырсам ахшы жолгъа,
Дефтерни алып ийсе да онг кьолум.

ТЮРК НАЗМУЧУГЪА УШАТЫУ

Сен этмесенг керек ишни,
Мен этмесем керек ишни,
Биз этмесек керек ишни,
Ким айнытыр умметни?

* * *

Адамны санында жарала жабыладыла терк,
Тап кьалса да, ала аурутмайдыла, кьанап.
Малкьарны жүрегин аурутхан жараны Черек
Бюгюн-бюгече да турады, кьанын жалап.

Сауту! Шо кьалай ачыулуду сени атынг,
Бушуулу сёзню эшитгенча тамам алай.
Малкьарны санына тюшген окъ жара – хапарынг,
Тынчаялмай, назму жаздым, анга тынгылай.

Сауту эл! Нечик жазыкьды жамауатынг –
Кьонакьны таньялмай болуп келгенин ассы.
Сауту! Шо кьалай ачыулуду сени атынг,
Замансыз жоюлгъан Беш Тау Элни баласы.

Сауту эл! Сени кьадарынг – миллетни жолу.
Малкьарым кёрген зорлукъла – санаусуз, сансыз.
Жашауда атлагъанбыз танымагъанлай жауну,
Халаллыкь, адамлыкь болгъанды байрагъыбыз.

О, сыйлы Аллахым, кьалдырма бизни ансыз!

АЛАН ТИЛДЕ СЫТЫКЪ СЁЗЛЕ ¹

Белгилисича, жашау кереклерине кёре, хар миллет кесинден бийик культураны болган миллетлени тиллеринден сёзлерин алып, кесини тилин жамайды.

Аланла да ол жорукладан чыкмагандыла. Бу кюнледе алан тилни 70% арап-фарс, орус, тюрк, латин сёзледен кыуралады.

Арт он жылда ана тилибизге кыйгырыудан башха ишим болмаганды. Тилибизни элеп, кесибизни сёзлерибизни арап-фарс, орус, тюрк, латин сёзлени айырып, сыппа-сырма алан сёзнок ² жарашдырганма.

Бизни тилибизге кирген арап сёзлени юсюнден жазган ишими сизге багышлайма.

Бу затны юсюнден КъЧР-ни кырал университетни аты бла «Словарь арабско-персидских заимствований в карачаево-балкарском языке» деген китапчык басмаланганды.

Мен, анда болган жангылычланы да тюзете, жетишмеген затларын да жетдире, бу ишни жаздым.

Багъалы окъуучула, жер башында тюгелек ³ иш жокъду. Хар ишни жетишмеген этеклерин хыртха уруп турганда ахшылыкъ жокъду. Хар иште биз билмеген затланы алып кыраганда, кесибиз билген затланы кыошуп, ишни, уллайтып, кенгертип, жангыртып бармасакъ, андан миллетге хата болмаса жукъ жокъду.

Бир бирибизни сыйын кёре, бир бирге чырмау салмай, бир бирибизни ишибизни учуз этмей, хар тёлю кесинден алгаланы ишлерине жауну кёзлери бла кырамай, айнытыуну кёзлери бла кыараргъа Аллах буюрсун деп, ол тилек бла башлайма.

Менден алгъа жазылган ишлени бир кыауум терсликлери:

- 63 кыарачай-малкыар (алан) сёзню арап сёзлеге санап жазгандыла.
- 24 арап тилде болмаган сёзлени арап сёзлеге санап жазгандыла.
- кыарачай-малкыар (алан) сёзнокде болмаган 13 сёзню биз арапдан алган сёзлеге санап жазгандыла.

¹ *Сытыкъ* – тышындан келип, юйде гёгюрчюнлеге кыошулган кёгюрчюннге айтылады. Биз ол сёзню чужой деген магънада кыулланырыкыбыз. Сытыкъ – чужой.

² Сёзнок деген алан тилде бедешлик магъананы тутады (-лукъ/-люк) сёзге кыошулса бир зат бир затны юсюнде болганын кёргюзтеди, сёз ючюн: кёзнок, жаулукъ. Бир зат бир затны ичинде болса уа, анга (-нукъ/-нюк) кыошулады, сёз ючюн: шайник. Сёзле словарьны юсюнде тура эселе, словарьны аты сёзнок болургъа керекди, сёзле словарьны ичинде эселе, словарьгъа сёзнок деп атаргъа керекди.

³ *Тюгелек* – совершенный. Алан тилде тюгел деген сёзню бир этегиди.

– 5 фарс сёзню арап сёзлеге санап жазгандыла.

Шёндю ол сёзлени тизмелерин тежейме сизге:

Бу сёзле сыппа-сырма алан сёзледиле.

Арап тилде бу сёзле жюрюмейдиле:

Абадан	Дам	Локьум
Абрай	Дерт	Мадар
Адет	Жассы	Мал
Айбат	Жоргъа	Мамыр
Алапат	Жюзюм	Масагъат
Амал	Ёзенги	Мермер
Аптиек	Зат	Мутлах
Арба	Зауукъ	Сохта
Арсар	Индек	Сюнг, копе
Ата	Инджи	Орам
Ауара	Инжир	Таба
Аперим	Инжил	Табакъ
Ашура	Кётен	Тамал
Ашыкъ	Кюч	Тарых
Балакъа	Къайгъы	Таурат
Балхам	Къума	Терк
Берекет	Къаугъа	Тулпар
Бёрю	Къурман	

Турах. Сёзнюкде намаз деген магъанада келеди, алай арап тилде аллай сёз жокъду. Бу алан тилде (рияд, риярид) деген сёздю.

Тютюн.

Сабий. Бу сёз шумер тилден аккад тилге (сабитом) деп кёчгенди. Аккадлыла аны аш-суу сагылгъан жерде ишлеген сабийге атагъандыла. Араплыла аккадлыладан (саби) деп, алып, анасыны сютюнден айырылмагъан сабийге атагъандыла. Алай бла, бу сёзню кесибибизни сёзге санайма.

Хаким. Сёзнюкде властитель деген магъанада келеди, алай ол терсди. Арап тилде хаким деп врачха эмда мудрыйге айтылады.

Хали. Сёзнюкде (нрав, характер) деген магъанада келеди. Алай арап тилде (пусто, дядя) деген магъаналада жюрюйдю.

Халкъ.

Хамайыл.

Харип.

Хунер.

Ырыз – совест, честь.

Бу сёзле арап тилде жокъдула:

Акъмакъ. Арап тилде быллай магъанасы бла мунуча тауушланган сёз жокъду.

Аухал. Бу сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Бёдел. Бу сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Ганва. Бу сёз накъышла деген магъана бла келгенди сёзнюкте. Алай быллай сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Ихлат – горы, скалы, быллай сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Кесамат – договор, быллай сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Къажар. Быллай сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Намарт. Бу сёз арап тилде жокъду.

Перда– штора, занавес, быллай сёз чыртанда жокъду арапны литратура тилинде. Алай (бирда ие) деген сёз сириячыланы диалектлеринде жабыу деген магъана бла жюрюйдю.

Сабах – стебель, бу сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди. Стебельге арапча (саакъ)дейдиле. Сабах – арапча (эртген) деген сёздю.

Сеайф – замок. Быллай сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Нешрият. Бу сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Машхар. Бу сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Мектеп. Сёзлюкте школ деп келеди, алай тюз магъанасы кабинетди.

Мерекеп. Быллай сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Табу. Бу сёз чыртанда жокъду арап тилде.

Тепкир – молитва, которая читается над животным перед жертвоприношением. Бу сёз бу магъана бла чыртанда жокъду арап тилде.

Фердауус. Сёзнюкте багъалы таш деген магъананы тутады. Алай ол терсди, арап тилде фердауус деген жаннетни атларындан бириди.

Тютюн. Бу сёз алан сёздю, арап тилде жокъду.

Хамайыл – талисман. Бу сёз арап тилде жокъду.

Харакет. Сёзнюкте (имуштво) деген магъанада келеди. Алай арап тилде движение деген магъанада жюрюйдю.

Шамаил – хороший. Бу сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Шамши – жестокосердный, безжалостный. Бу сёз бу магъана бла арап тилде жюрюмейди.

Эфенди. Бу тюрк сёздю.

**Бу сёзле алан
сёзнюкте**

жокъдула:

Асхаб

Бина

Гиляч

Жумхурият

Икрам

Инкъилап

Ихлас

Кебаб

Муджахид

Саяхат

Магъариф

Сыныф

Таригъат

**Бу сёзле фарс
сёзледиле:**

Байракъ

Падишах

Патчах

Шах

Шахар

БАТЧАЛАНЫ Алий-Мурат

ЭРТТЕ АЙТЫЛЫРГЫА КЕРЕК ХАПАР

Бек кеч кьолгъа алдым эртте жазылыргъа керекли жазыууму. Мен айтырыкъ саулагъа саугъа болур эди демейме. Жокъду менде аллай базыны-улукъ. Аппаны – Шауаланы Асланбекни жашы Батырбийни – жашлары, кьызлары саулукъда анамы жууукълары бар заманлада жазылса иги эди бюгюн кьолгъа алгъан ишим.

...Мени да сабийликден чыкыгъан кезиуюмдю, бир затны да унутмагъанма, аны ючюн айтама ол сёзлени. Эсде болмай тургъанлай, жашауубуз кыйынлыкъдан толду. Таулада танг алгъынча жарыкъ атмады. Чолпан жулдуз да эртте кетди кёз туурадан. Хаймашада кёк кюкюреген таууш эшитилди Кёнденнге. Элия бутагъы да чартлады да, ол эрттенликде кеслерин жокълатхан булутланы орталарын жырып ётдю бир жанларындан экинчи жанларына.

Аппа, арбазгъа чыгып, ол затлагъа эс буруп сюеледи кенг жауурунлу, кёп ауурлукъланы сансыз кётюре келген аркъасын арбаздан орамгъа чыкыгъан жерде къартлыгъы адам санаулагъа бой салгъан сары эрик терекге тиреп, эки кёзю жашау тюрлениулеге тергеулю магъана бере. Ол Жеркли-Кьолдан ёргерек барып орналгъан кьойчу кьошуна барып тохтады кеси акъылында. Эки кюн мындан алгъа, анда жаныча кёрген парийи ачы улугъаны эсине тюшдю да, кьайгъыларыны барын да унутдурду. Алайдан узакъ болмай, терен кьол ичинде жыр таууш эте баргъан тау суучукъну тауушу да тюрленгенди, таланнган. Аппа, элге келип, аман хапарны эшитгинчи кёргенди, сынагъанды ол халны. Аланы тауушлары топ, ушкок атылгъаннга ушагъанлары бусагъатда да къалтыратады аркъа жиклерин.

Къанатлыла, бирге жыйылып, ыстауатдан кьайры эсе да учуп кетгенлери уа! Душманни окъ тауушундан кьача болурму эдиле ала? Дуниягъа уллу палах келе тургъанны хапарын айтырыкъ кьуугъунчуланы ауазларымы эшитилди къанатлылагъа?

Ачы хапар керти болмай амалы жокъду – уруш башланнганды, жерге, кёкге да сау болмазлыкъ жара сала. Аппаны да андан чакъыргъандыла элге, жашларынгы ахшы жолгъа ашыр деп.

Ол ётюрюк хапарды деп сюелмеди киши. Тауну табийгъаты ётюрюк хапар айтырыкъ туююлдю. Ёмюрледе сыналгъан ишди ол.

Аппа бир заманда терек бахчасы таба шош атлай тигеледи. Къачан эсе да бирде Къабартыдан тамата кьызы Кемиятны эри Дикинов Хатут бахчасында кеси ёсдюрген терек зыгытланы ёгюз арбалагъа жюклеп келтиргенди Кёнденнге. Аппа уа, бек алгъа тёрт жашына атап, тёрт терек орнатхан эди. Аланы – энди кёгет берген тереклени – «жакълары» уллу кьоллары бла сылады, жашларын эркелетгенча эркелетди. Ол жашларын бир заманда да эркелетмегенди.

Кемиятны тамата жашы Къыралбий урушдан кьайтмагъанын айта кетейик.

Шауаланы Батырбийни жашы Исмайыл

*Шауаланы Батырбийни жашы Исхакъ
юй бийчеси Нёгерланы Айшат бла*

Бир заманда аппа, бахчадан чыгып, кёз къарамын таула таба атды. Мен, аны къатында сюелип, ол тауладан болушлукъ тилеген сундум. Къара къайгы келгенди жерге. Кёреди тау башлары къара кийгенлерин. Аланы ушакъ нёгерге чакъырады: эки жашыны – Исхакъны бла Хамитни – тойларын бирге этерге келишгенди юйюрю бла, башха жууукъ-тенг бла. Келлинлерим юйге келмейми къаладыла сора?! Жюрекде ёмюрюнде эсинде болмагъан жара. Хамитге жоралагъан кызлары Айшат суу алыргъа къара шауданнга барады. Батырбийни къайгысындан аны хапары жокъду, баям, атлагъаны сайын абынады Хамитни атасындан асыры уялгъандан. Кёп турмай кыз аланы арбазгъа келлигине ишексизди. Ол билмейди Батырбий, кечеси къара кийип, тангнга алай чыкыгъанын. Аны къууандырып зат жокъду бусагъатда. Тамбла игилик келлигине ийнанмайды. Мамыр жеринден жарыкъ жашау думп бола турады. Жашларыны тойларында тепсерге эди мураты, халкъ айыбын да бир жанына атып. Энди жюрегине сыйыннгысыз палахны сакълайды. Олсагъатда къаты бла абына-сюрюше озгъан Айшатны да эслемеди. Кыз а хар атламы жерге хыны къатылса, ол аны кёкге учурлукъ сунады, санлары къалтырай баргъан жюрюшюн тюлендирирге къоркъуп.

Аллай кезиуде да Айшат Хамитни сыфатын кёз туурасына байракъ этгенлей барады. Шауданнга жетип, чыммакъ-акъ къолларыны ууучуна сыйыннган сууну алып, бетин сылап, экинчи алгъан сууун уртлап. Ол сагъатда уа шауданда ачыкъ кёрдю Хамитни суратын, ол алай хычыуун ышарды Айшатха, сол аягын ёзенгиге илиндирип, сол къолу бла иер къашха жабышып, къара къашха атына мине туруп этиучюсюча. Кыз аз кёрмегенди жашны ол халин.

Солдан онгнга: Батырбийни кызы Бату, жашы Хамит, Хапаланы Забида

Мусукаев атлы колхозну алчы жылкычысы Хамит, дырын жыя тургъан кызылагъа келип, Айшатны къатына барып сюелирге бирси кызыладан уялып, жангы квалана тургъан гебеннге жууукъ сюелип, алайгъа ташылгъан батанланы гебен башына алай базынуулу сызады, кызыла уа анга къууанып къарай, Хамитни хар бири кесине жоралайды. Ол жаны бла Исмаилны кызы Халимат кишиге ал бермейди. Айтхан окъуна этди, Хамит бла ойнамагъыз деп. Алай аны умуту умутсуз болгъанына ишексиздиле кызыла – Айшат тура, Хамит анга жетмезлигин билгенле.

Ол чакъда кваллай бир къууанч, кваллай бир учунуурукъ бар эди жарыкъ да, мамыр да жерибизде. Таулагъа элтген айланч жолла бла элибизге душман аскер тигелерге боллугъун а бир киши да эсине алмайды.

Андан эки-юч кюн озуп, Батырбий жашларын урушха ашырыргъа хазырланады. Къурманлыкъ да этгенди, жууукъну, тенгни алгъышлары анга иги да кёл этдиргендиле.

Кенделенде алгъыннгы уллу межгитни (бусагъатда уа ол пионерлени Юйюдю) арбазына кеп адам жыйылады. Дырынчы кызыла да жашланы ашыра. Алайдан атланырыкъдыла Эльбрус районну жашлары урушха.

Жолгъа атланганлагъа мудахлыкъ жарамаз, таукеллик, жарыкълыкъ керекди. Аты республикагъа айтылгъан къобузчу Диналаны Кужонну кызы Юзлюй, къобуз тауушу къаяда кийиклеге аякъ бюкдюре, кирди межгитни арбазына. Жашла, кызыла да урушну атын унутдула. Той-оюн барады. Шауаланы Батырбийни жашын Хамитни тойгъа чыгъардыла кызыла. Аны бюгюннге дери тепсеп киши кёрмегенди. Эгечи Аминат, аны бла тепсемесе, къарындашы жунчуругъун ангылады. Къарындашха бла эгечге къарс урадыла жыйылгъанла. Аминат ортадан чыкъды да, Айшатны чыгъарды тепсерге.

Чыкъды кызы, жиямукъларын сюрте. Келир ыйыкъда аланы тойлары боллукъ эди межгит къатында, Батырбийни арбазында. Бюгюн а Хамит тамата къарындашы Исхакъ бла бирге, кеплени санында 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизиягъа атланганды. Исхакъны сюйген кызы Абидат да мындады. Ол тойгъа, сюйген жашларына бек узакъдан къарайды. Айшат да, Абидат да, бир бирни къучакълап, ант этген эдиле, Шауалада апсынлача угъай, туугъан эгешлеча жашаргъа.

Ала къууанчха деп жаратылгъан эдиле дуниягъа, бир бирлерине сюймекликлери, Шауаланы жашлагъа сюймекликлери Кавказны хауасыча таза эди.

Хамитге жетген жылкычы аз эди Эльбрус районда. Мында «Кызыл Эльбрус» деген газетде 1938 жылда Хамитни юсюнден жазылгъан статьяны окъугъанма бёлек жыл мындан алгъа. Аны манга Нальчикде

Т.К. Мальбахов атлы китапхананы ишчиси Махийланы Азиза табып келтирген эди. Ма андан бир къауум тизгин:

«Мен Шауаланы Хамитге тюбегеним сайын, бек алгъа аны адамлыгъына эс бурама, – деп жазады Кенделенни орта школу-ну онунчу классыны окъуучусу Малкъарланы Бахат. – Андан сора уа жигер ишлегенин махтайма. Колхозда хар ким да аныча ишлеселе, биз барыбыз да Ленин, Сталин айтхан жол бла алгъа тохтамай барлыкъбыз. Бек иги жылкъычыды Шауаланы Хамит...»

115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизия Шауаланы Хамит кибики жигер, атда жюрирге да бек уста адамладан къуралгъанын келлери кетюрюлюп айтадыла районну оноучулары, жашланы урушха ашыра туруп.

Исхакъ гитчелигинден окъуна эл малын кютерге кел салып, ол ишден бир жылда да айырылмагъанды. Мен аны къошунда бола тургъанма тамата къарындашым Магомед бла бирге, кюлде бишген къош галаулары сют башха бушто этип бериучюсюн да унутмагъанма.

Ийнеклерин анга ышанган адамланы Исхакъгъа бек ыразы болгъанлары да эсимдеди. Ол алагъа тийишли жауну, бишлакъны, айранны кезиуюнде тапдыргъанды. Малларын къоранчсыз сакълагъанды.

Кесими архивимде Исхакъны бла Хамитни суратлары сакъланганларына къууандым. Урушда жоюлгъан Ибрагимни сураты уа табылмады бир жерде да. Аны сыфаты кез туурамдады, сураты уа жокъ.

– Аллай бир къайгъы этмегиз, – Батырбий бир заманда жамауатны аллына чыгъып, – кез жашыгъызны къалай чыгъарасыз, ырысламай. Жашла халкъны эркинлиги ючюн, Сталин ючюн душман бла сермеширге атланадыла бюгюн.

– Аллах, Аллах, – деди Айшатны атасы Мусса, келю толуп, бирде къызыны жерни кесича къаралгъан бетине, бирде кез къарамын атасына бла Айшатха кезиу-кезиу жибере суюелген Хамитге къарап, алада болгъан мудахлыкъ жюрегин ачыта къарайды тегерегине. Бир заманда шош атлай барды Хамитни къатына: «Хайт де, жашым, – деди къаты къучакълап, – кесинге сакъ бол...» Жияды Мусса. Батырбий да жияды. Аланы керген сагъатларында Абидат бла Айшат да, жаулыклары бла бетлерин жабып, ташаракъгъа кетдиле. Бусагъатда халкъгъа кел этдирген Батырбий кеси келсюзлюк этгенине уялды.

– Суюген къыралыбызгъа атлары айтылгъан жашла жылкъы, мал, сабан ёсдюрген жерибизни душманнга малтатмазла. Аланы жолгъа жыр бла той бла ашырайыкъ, – деди комсомолну райкомунда ишлеген Сейпу.

*Шауаланы Исмайыл,
Боллуланы Шамиюдун*

Малкърланы Токашны жашы Магомет

Малкърланы Токашны жашы Бахат

Бир заманда бир жаш адам чыккыды халккыны аллына. Аны «Къызыл Эльбрус» газетни редакциясында ишлегенин айтханла болдула алайда. Эгечи Текуланы Лейла Кенделенни школуну устазыды. Ол да алайдады.

– Багъалы жамауат, – деди жаш, – Малкърланы Бахат 1939 жылдан бери Къызыл Аскерде къуллукъ этеди. Ол ары кетгинчи да бизни бла байламлыгы улуу эди. Фахмулу Бахат – жыр жазаргъа да уста, окъуулу адам. Тюнене редакция Бахатдан письмо алгъанды. Анда назмусу да барды. Ма ол назмуну бир къауум тизгини:

*...Шуёхла, сансыз болмайыкъ къадаргъа,
Ийнанмайма, жокъду деп бир мадар.
Кёлсюзлюк элтир кён къыйыкълыкъгъа,
Ол заманда излербиз сансыз мадар.*

*Жол салайыкъ тауну бийигине,
Ол элтир жашау тёрюне.
Керексиз сагъышны этейик кери,
Таулу таудагъысын унутхан а – тели.*

*Фашистле жерибизге киргендиле,
Анга танытайыкъ биз кесибизни.
Жюрек отубузну билгендиле,
Алагъа малтатмакъ жерибизни.*

Жашны кёлю толду. Ол назмуну ахырына дери окъумагъанын ангылады жамауат. Батырбий, барып, назму окъугъан жашны къучакълады. Анга жюрек ыразылыгъын ангылатды. Малкърланы Бахат Батырбийни Исмаил деген жашыны туугъан къайыныды. Мени уа – анам Мариямны туугъан къарындашы.

Бахатны атасы Токаш узакъ Сибирьде тутмакъдады. Токашха сылтау-суз сылтаула излеп, къыралны душманына санап жибергендиле ары. Сау къалса, он жылдан къайтырыкъды артха.

Былайда болган ишни юсюнден хар ким да ангыларча сёз айттайыкъ. «Къыралны къанлы жауу» Малкъарланы Токашны эки жашы жоюлгандыла урушда. Токаш тутулуп турган жеринде ёлгенди. «Книга памяти жертв политических репрессий» деген китапда былай жазылады:

«Малкаров Токаш Жумакулович родился в 1867 г. в с. Безенги Черекского р-на КБ, балкарец, начальное образование, колхозник-животновод. Жил в Гунделен КБАССР.

Арестован 27/XI 1937 г. Обвинен в контрреволюционной агитации против займа обороны страны. Постановлением тройки НКВД КБАССР от 4/XI – 1937 г. осужден к заключению в ИТ сроком на 10 лет.

Реабилитирован 29/VII 1963 г. Президиумом Верховного Суда КБАССР. АУД № 2134-П».

Токаш революциягъа дери бек бай жашагъанды. Эки этажлы къанжалбаш юйю, андан узакъ болмай уллу къошунбаш журту, юч-тёрт сюрюю къою, тууарлары, эки тирмени бар эди. Барын да колхозгъа берип, кеси да сюрюучю болуп кетгенди. Къанжалбаш юйюнде районнга (Кёндеден район ара эди) тышыннан келген оноучула, устазла жашагъандыла.

Бу къошдан юйге кийимин алышындырыгъа, бир-эки кюн солургъа келе болгъанды. Юйюне жетер-жетмез, эл советни председатели бла аны туугъан къарындашы (атларын, тукъумларын жазмайма, мен уста таныгъан адамла) Токашха заёмгъа къол сал дегендиле.

– Салмай а, салырма, юйге кирип, къол-бет жуума да къоюгъуз, – дегенди. Къарындашла уа Токаш заёмгъа къол салыргъа унамагъанды деп тутдургъандыла.

Токашны жашларыны юслеринден «Книга памяти» деген кёптомлукъ китапны 2-чи томунда айтылган шартла:

«Малкаров Магомед Токашович, 1914 г.р., балкарец, с. Гунделен. Призван в Советскую Армию Эльбрусским РВК в 1941 г. Рядовой. Погиб в 1943».

«Малкаров Бахат Токашович, 1916 г.р., балкарец, с. Гунделен. Призван в Советскую Армию Эльбрусским РВК в 1939 г. Майор. Погиб в 1941 (1944 г.)».

Токаш къайтмады юйюне, тутмакъда ёлдю. Жашларыны аналары Бечелланы Мисирхан 1944 жылда азап жолунда ёлгенди. Ёлюгюн къайсы станцияда атханларын киши айталмагъанды.

Токашны толу юйюрюню насыпсыз къадары аны бла бошалмагъанды, жууукъ-тенг бийче къызгъа санаучу Мариям – Токашны тамата къызы, мени анам – Къыргъызстанда амалсыз жашау сюрген кюнлеринбизден биринде Къазахстандан письмо алады, Кёндеденде къоншуда жашагъан бир ит тиширыудан. Анда айтылгъаны: «Мариям, къайда жашагъанынгы, кёп излеп, кючден тапдым. Биз Къазахстанда жашайбыз. Ананг Мисирхан жолда келе ёлген эди. Бир станцияда атып кетген эдик ёлюгюн. Кичи эгечинг Хауа да жолда ауруду да, поездден тюшюрюп алып кетген эдиле. Къайдагысы бизге белгисизди...»

Алайда, биз да къарап тургъанлай, анам эсин ташлап, ауду къара жерге. Алыкъа отуз жылы хазна толмагъан анам дуниядан кетди.

Бу жазыууму окъурукъла ангыларыкъ болурла кыйын сагъатында жилиу-сыйыты жерни эки жаргъан халкъыбызны юсюнден болгъанын. Ангылатыгъыз халкъыбызны терслигин манга. Тёрт жаш бла юч кыыз ёсдюрген Батырбийни бла аны юй бийчеси Хочуланы Созайны кызы Абидатны ёлген кюнлеринде бачхычларына жабышыргъа адам табылмай кыалгъанына не айтасыз?! Тамата жашлары Ибрагимни колхозда аз кыйыны жокъ эди да – эл бригадир болуп, аз махталмагъанды, элни, колхозну къууанчларында жыры бла, жамауатны игиликге кёллендириучю жашны атасына, анасына аллай ыспассызлыкъ нек жетди?! Колхозну алчы жылкычысы Хамитни аты уа унутулургъа керекми эди?!

Батырбийни жашлары, кыызлары, окъуп, билим алалмагъандыла кезиунде. Ала окъуп, билимли болсала, динден, адеп-тёреден айырыллыкъларына ишексиз эди Абидат. Ол учхара оноуну хатасындан жашла урушдан бир кере да письмо жазалмагъандыла. Жууукъ-тенг аланы юслеринден «Книга памяти» китапны 2-чи томуну 205-чи бетинде жазылгъан затдан башха билмейдиле. Анда уа былай жазылады: «Шаваев Ибрагим Батырбиевич, 1905 г.р., балкарец, с. Гунделен. Призван в Советскую Армию Эльбрусским РВК в 1942 г. Рядовой. Погиб в 1944.»

Шаваев Хамит Батырбиевич, 1908 г.р., балкарец, с. Гунделен. Призван в Советскую Армию Эльбрусским РВК в 1941 г. Рядовой. Погиб 1942 г.»

Батырбий, 1945 жылда киши жеринде ёле туруп, Аллахдан кесине жаннет тилегенди, зулму заман чач-тюк этген адамларына дуния насыбындан бир кесек окъуна насыплы этерин тилегенди. Ахыр сёзю: «Исмаил бла Исхакъ сау кыйтырыкъдыла. Ибрагим бла Хамит а угъай».

Аны акъылы, болгъан, боллукъ ишлени юсюнден билгени, ангылауу, акъсакълны шыйыхлагъа тенг эте эди.

Исхакъ урушдан сора Къыргъызстанда жашагъанды. Нёгерланы Айшат бла юйюр къурап, кёчгюнчюлюкден кыйтхандан сора, Хасанияда ишлеп-жашап тургъанды. Дуниясын сексенинчи жылланы ахырында алышханды, жарсыугъа, сабийлери болмагъанды.

Ибрагимни юйдегиси Ёлмезланы Тагипни кызы эди... Быланы жашлары Азрет 2-чи Чегемде жашайды. Тёрт жаш бла юч кыыз ёсдюргенди. Туудукълары да кёп. Ибрагимни кыызчыгъы Сакинат кёчгюнчюлюкде, Къзахстанда, сабийлей ёлгенди.

Батырбийни жашы Исмаил Кёнделенни колхозуну сют-товар ферманы таматасы болуп тургъанды 1957 жылдан башлап, алтмышынчы жылланы экинчи жарымына дери. 1972 жылда дуниядан кетгенди.

ШАУАЛАНЫ Хасан

АММАНЫ ЭРКЕ СЁЗЮ

(Халкъ сёз)

Ала-була Булан,
Кеси жигит улан,
Аты – сары кьолан,
Къанжай-къомул алан.

Тукъум болуп ёсгюн,
Къонгур тууар кесгин,
Къонакъ тепси кёргюн,
Ашай семиз бёсгюн.

Атынг – таурух хапар,
Тёрге – сыйлы къонакъ,
Керти махтау хапар,
Элге – хайыр жомакъ.

Уллу ёсе баргъын,
Алан бола баргъын,
Алан жюзюн саргъын,
Къанлынг болсун аргъын!

МАЙТА

(Халкъ жыр)

Гум май жерибиз,
Байта Гумдан чыгъа,
Тейриден сорай а,
Онг байта тилейбиз.

Чет узакъ узая,
Жорта, орай чаба,
Гумма юлюш таба,
Майта болсун дейбиз.

Гум журтну байыта
Бай эте, май эте,
Май орайда айта,
Баргъанбыз орайа.

Байта, орай келе,
Къайтханбыз къууана
Тейри орай эте,
Май майта орайа.

Орайда орайа,
Къор бола къорайа,
Тейриге орайа,
Майтагъа орайа.

Келгенбиз къууана,
Орайда орайа,
Гум жери уяна,
Орай тилек ала.

Арма-Гумма къала,
Байтадан улайя,
Орайда, орайа,
Гуммалай орайа.

Жукъудан уяна,
Келгенбиз орайа,
Орайа тилекден
Орайа къууана.

Гумманы байыта,
Гум элин айныта,
Къаланы жарыта,
Орайдан бергенбиз.

Жигитлик этгенбиз,
Орайы орайда,
Къарайы къорбайта
Боллугъун билгенбиз.

Орайда орайы,
Тейриге къорайын,
Ханнга да бергенбиз,
Орайын кӛргенбиз.

Орайда орайы,
Сыйын да кѳргенбиз,
Орайда орайы,
Тейрилик орайы.

Тейри сыйын кючюн,
Орайы юлюшюн,
Орайа кѳргенбиз,
Орайа бергенбиз.

НАРТЛАНДЫ

(Халк сѳзден. Апий ханны Кѳору-кѳойундакѳда сѳзю).

*Нартланды деген ат Терк суудан
Лабагѳа дери жерни бурунгу кѳарачай атыды.*

Нартландыда барды
Талай тѳрлю юйюр,
Аны жери тарды,
Бары алан суйюр.

Анда кѳору турсакѳ,
Магул кюню ѳтер.
Кѳойундакѳда букѳсакѳ,
Магул бизден кетер.

Барайыкѳ биз элте,
Ары байракѳ женгте,
База дертли кючге,
Кѳанлы сермеш ѳчге.

Арты оз жерден келсин,
Эки алан сабир,
Эзеу бола жетсин
Энчи тургѳан сабир.

Быллай кюнде болсун,
Ол да бизге нѳгер,
Магулланы урсун
Терен букѳгѳан дюгер.

ТЕЙРИ ТИЛЕК

(Халкъ жоллукъ жыр)

Тунач байракъ жыр,
Орайын орай,
Жюзен тейри сыр,
Орайда сорай.

Эжиу сёзле

Орайын орай,
Орайда сорай.

Элтеди сизни,
Тейри да бизни,
Узакъ узайта,
Орайда айта.

Азийни элте,
Жарсыуун тинте,
Асыуну бере,
Зауукъну кере.

Кёк тейри кеси
Кюн жылыу чача,
Ёзейлик тейри
Кенг жолун ача.

Баргъанбыз узакъ,
Желлете байракъ,
Азийланд жерин,
Къоруулай керин.

Жети азийни,
Етгюр хассини,
Кёренге эте,
Узая кете.

Къыйыр кюн батхан
Жерледе арый,
Тангур къут ачхан
Жерледе къарый.

Жюзелик тейри
Кюргенди сейир,
Азийланд жери
Болгъанды бийир.

ГУММАТА

(Тейрини жыры, халкъ жыры)

Байракълы чыгъайыкъъ,
Тейри кеси кёрсюн,
Тилекчи барайыкъъ,
Тейри эсин бёлсюн.

Айа-элик жери,
Жети азий будун,
Бере тёрюн тейри,
Кёре тейри къутун.

Азий юзюк ёссюн,
Къурчан саны къаюр,
Тейри аны суюсюн,
Эте асыл, баюр...

Жетиджулдуз байракъ
Элтсин аны узакъ,
Жаны болсун къайракъ,
Толгъур тола озакъ.

Гум къала ишлейик,
Бизни ары жыйсын,
Гуммата этейик,
Гуммата эс жыйсын.

Кёпден кёбюн берсин,
Тейриден тилейик,
Майтаны кёп кёбюн,
Талайны излейик.

Малны май беримин
Бери этсин дейик,
Багъарча кемизин,
Саулукъ берсин дейик.

Майта бизге анта,
Биз болайыкъ байыр,
Токъ эте, гамайта,
Этсин ётгюр, къайыр.

Байракъ къутта кюню,
Этмей бизни айыр,
Тейри берген юню,
Къорусун узарта жайыр.

Тейри жашау кюнюн,
Гумматаны сеси,
Бекден бек эшитилсин,
Уллу тейри кеси,
Уллу байта берсин.

Гуммата къорусун
Гумми байракъ кюнюн,
Тейри тилек толсун,
Буюрсун танг жюзюн.

Тейриден тилейик,
Гумма болсун кери,
«Гумма-Гумма», – дейик
Азий юзюк жери.

Арма-Гумма къала
Байта-майта жыйсын,
Жери къору бола,
Жауну бизден тыйсын.

Арма-Гумма онгсун,
Тейри кюч бере, бегий,
Азий юйрей толсун,
Азийланды эллезий.

Гумматаны эли –
Бёгек, ётгюр, кёкюрек,
Арма-Гумма кеси –
Гумматагъа жүрек.

Айа жери – тилек,
Азийландха уя,
Жети азий бёлек, –
Анда жашай, тууа.

Гумматада ёсе,
Къара кюнде керек,
Тансыкъ бола келсе,
Бир бирине билек.

ЭСЛЕУЮКЛЕ

(Халкъ сёз)

Ариу сёзге термилме.
Ачы сёзге керилме.
Акъыл сёзде хорланма.
Жалгъан сёзде орналма.
Тёзе билген билинир,
Аман женгил терилир.

* * *

Терилтме заманнга эсинги,
Кертиликге къылла кесинги.
Къоруула, суй туугъан жеринги.
Унутма халкъынгда бирликни.
Эркинлик сюеди эрликни.

* * *

Ана кёлю – балада
Бала кёлю – талада.
Ёседи алай бала.
Жашауда орун ала.
Артда уа сала къала.

ТАУКЕЛ СПОРТЧУБУЗ

Кечени кюн, кзышны жай алышындыргъанча, адамны жашауунда да къайгъылы заманланы кзуанчлы кюнле алышындырмай кзоймайдыла. Аны айтханым, миллетибиз кыйынлыкъ кѳрген эсе да, кесини бек иги ышанларын, адет-тѳрелерин сакълаялгъанды. Анга уа аны иш кѳллуюгю, билим излерге итинулюгю болушхандыла. Миллетибизде айтхылы адамларыбыз асламдыла. Ол санда атлары дуниягъа айтылгъан спортчуларыбыз да бардыла. Жаш спортчуларыбыз бизни бютюнда бек кзууандырадыла.

Сѳзсюз, аланы иги хазырланганлары эм хорламла болдургъанлары къараучуланы ѳхтемлендирип, турнирледе зауукълукъ алдырадыла. Тюменланы Альбертча, миллетибизни атын айтдырлыкъла энтта жетип келгенлери кѳлюбюзню бютюн бек кѳтюреди.

Кѳн болмай Сочиде «ММА «Absolute Championship Akhmat» – ACA-106» эришуле бардырылгъандыла. Анда бизни жерлешибиз Тюменланы Бийберт хорлагъанланы санына тюшгенди.

Тюмен улу Бабугентни «Бастсион» клубунда жарау этеди. Жаш болгъанлыкъгъа, аты кзуру Къабарты-Малкъарда угъай, Россейде да айтылады. Бийберт миллетибизни сайлама жашларындан бириди. Кесини кишилиги, адамлыгъы, жигерлиги, адеплиги бла кзууандырып келеди.

Бийбертча жашлагъа кѳл узатып, аланы алгъа элтирге борчлуду миллетибизни хар инсаны да. Ол бюгюн бизни ушакъ нѳгерибизди.

– Бийберт, спортха къалай келгенсе?

– Къарындашларымы ызлары бла келгенме. Къабардокъланы Алим, Тюменланы Мурат бла Альберт кѳллендиргендиле мени бу усталыкъгъа. Аланы жетишимлерин кѳрюп, гитчелигимден окъуна алагъа ушаргъа итингенме.

– Биринчи хорламынг къачан болгъанды? Бююнлюкде эсингде къалгъан тутушуунг къайсыды?

– Биринчи кере Огъары Малкъарда бардырылгъан эришиуледе хорлагъанма. Ол кюн бардырылгъан турнирде алчы болгъаныма бек къууаннган эдим, нек дегенде жангы тутушуулагъа къатышыргъа кёллендирген этедиле ол биринчи атламла. Кертисин айтханда, хар къатышхан эришиуум да эсимдеди. Энчи бирин алып айтырча туююлдо.

– Белгилисича, кёп болмай Сочиде «ММА «Absolute Championship Akhmat» – АСА–106» эришиуле бардырылгъандыла. Анда хорламынгы юсюнден бир-эки сез айтсанг эди.

– Юч раундда да кючлюрек болургъа кюрешгенме. Мени бла туююшген спортчу къарыулуладан бирине саналады. Эсимде жаланда хорлам эди. Судьяла, бирча къол кётюрюп, хорламы бергенлеринде, бек къууаннганма. Кесим ючюн угъай, халкъым ючюн. Ол манга бек уллу магъананы тутхан тутушуу эди.

– Бу жолунгда санга юлгю кимди, Бийберт?

– Къуру бу жолумда угъай, жашауумда да юлгю мени ата къарындашым Тюменланы Хусей бла аны жашы, белгили спортчу Альбертдиле. Спортда, жашауумда да ала манга билеклик этгенлей келедиле. Насийхат сёзлерин айтханла, жетишимлериме къууаннганла, кёллендирген да аладыла. Мен да хар тасхамы да алагъа ышанама. Бек ыразыма, сау болсунла!

– Мындан ары оюмларынг не бла байламлыдыла?

– Алда кёп умутларым бардыла. Аладан бири, Аллах айтса, баш борчларымдан бири – «АСА-ны» бел бауун алыргъа сюеме. Ол мени бек уллу жетишимлеримден бири боллукъду.

– Бусагъатда акъылынг болса, спорт бла кюреширикми эдинг?

– Спортсуз болалмазлыкъ сунама кесими. Бу жол бла баргъаныма бир кюн да сокъуранмайма.

– Ёсюп келген жаш тёлуге не айтыргъа сюесе?

Тюменланы Хусей бла Бийберт

– Халкъыбызда жетишимле болдургъан адамла кѣп болсала сюеме. Къайсы сферада да болсун, кеслерини къарыуларын, кючлерин аямай кюреширге, арымагъанлай-талмагъанлай алгъа итинип ишлерге керекдиле жаш адамларыбыз. Сора, бирлик болса, кълубуздан келмезлик бир зат да жокъду.

– **Спорт болмаса, не иш бла кюреширик эдик? Къайсы усталыкъны сайларыкъ эдинг?**

– Кертисин айтханда, жашаууму спортдан башха бир жерде да кѣрмейме. Тюменланы Хусей мени тюз жолгъа салгъанды. Ол жолну тийишли бардырыргъа кюреширикме.

– **Бош заманында не бла кюрешесе?**

– Тенгизге барыргъа, таулада солургъа да сюеме. Алай, спорт бла кюрешмей турсам, къыйналып, тюнгюлюп башлайма. Баям, гитчелигимден бери аны бла байланнганым ючюндю алай. Спорт низамлыкъны, итиниулюкню излейди.

– **Кесинг билгенликден, миллетибизни аш-азыкъ байлыгъы элпекди. Сен а не затны сюесе?**

– Юйде этилген аш не заманда да татыулу кѣрюнеди. Бек сюйгеним а таулу хычинди.

– **Бийберт, сау бол! Жетишимлеринг кѣп болсунла! Халкъынг сени бла ѳхтемленеди. Дунияны башында бары игиликле сени болсунла!**

Ушакъны
БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
бардыргъанды.

АДАМ АТА ЖУРТСУЗ ЖАРЛЫДЫ

Белгили поэт, драматург, жазыучу Гуртуланы Солтанбекни жашы Салих ахыр 20 жылны «Минги-Тау» журналда бизни биргебизге ишлегенди.

2014 жылда Салихни биринчи романы «Ёксюз жулдузла сарыны» деген ат бла «Минги-Тау» журналда басмаланганды. Аны битеу жангы жазгъан назмулары, поэмалары да эм алгъа мында чыгып тургъандыла. А.С. Пушкинни Гурту улу, назму бла жазылгъан «Евгений Онегин» деген романын ана тилибизге кёчюрюп, эм алгъа «Минги-Тауда» чыгъаргъанды. Аны бла да къалмай, бу чыгъарманы журнал, кесини китапханасында эки китап (2 том) жарашдырып, окъуучулагъа саугъа этеди.

Кёчюрмечилик иши бла Гуртуланы Салих республикабызда къой, аны тышында да эрттеден белгиледи. Ол Шота Руставелини «Витязь в тигровой шкуре» («Къаплан тери кийген батыр») деген поэмасын малкъар тилге кёчюргенди. Анга аны ючюн «Тбилисини сыйлы инсаны» деген ат берилгенди. Адабиятыбызгъа, суратлау журналыбызгъа салгъан къыйыны уллуду Салихни. Ол «Минги-Тауда» поэзия бёлюмню ишин жетишимли бардыра эди. Окъуучуланы кёп тыш къыраллы, алгъыннгы Совет Союзну, бусагъатда Россейни халкъларыны жазыучулары, поэтлери бла да жууукъ шагъырей этгенди. Аны къыйыны унутулуп къалмагъанды, ол кёп тюрлю саугъалагъа тийишли болгъанды. Салихни кеси аты бла да саугъа къуралгъанды. «Минги-Тауну» редакциясы, Гуртуланы Солтанбекни жашы Салихни «Къарачай-Черкесни халкъ поэти» деген сыйлы атха кёргюзтюр, къагъытланы да жарашдырып, Черкесскге ашыргъан эди. Аны ызы бла «Къабарты-Малкъарны халкъ поэти» деген сыйлы атха материалланы хазырлап, КъМР-ни маданият министрине ийгенди.

Сау болсунла Темрезланы Рашид бла Юрий Коков, сансыз этмей, ишни тамам этгенлери ючюн. Ол кертиси бла да Къарачай-Черкесни, Къабарты-Малкъарны да халкъ поэтиди.

Гуртуланы Салих бир назмусунда былай айтады:

* * *

*Мюлком жокъ деп жарсыма,
Жиляма, буз туйгенде.
Бетсиз адам жарлыды,
Жарлы кимди дегенде.*

*Жиляма атым жокъ деп,
Ююм жокъ деп жарсыма.
Бар насыбынг – жеринде,
Жерсиз адам жарлыды.*

Жатхан жеринг жумушакъ болсун, Салих, жюрегибизде жашарса. Ол алай болгъан къадар, биз да жарлы болмазбыз.

«Минги-Тау» журналны редакциясы

Весть печальная: скончался Назир Хубиев, народный поэт Карачаево-Черкесии. Нас связывали схожие воспоминания: в Киргизии прошли его ссыльная юность, молодость и к тем же краям относятся мои первые осознанные воспоминания. Я любил его исповедальные рассказы о пережитом, иногда узнавая что-то новое о давно знакомом и знакомых. Один рассказ не уходит из памяти. Однажды юный Назир был в горах вместе со своим старшим братом, и вечером их застигло внезапным наводнением, каковые нередки в отрогах Тянь-Шаня. Пришлось им всю ночь добираться до жилища босиком по ледяному мелководью. И, когда добрались, брат (впоследствии известный литературовед) спросил: «Сможем ли мы когда-нибудь это повторить?» Назир ответил: «Только если бы за это вернули на родину!». Стихи его переводили сочувственные к судьбе сосланного народа Николай Тихонов (обычно в своих альпинистских путешествиях ещё задолго до войны останавливавшийся у отца Назира, лихого табунщика) и Константин Симонов. Назир окончил Высшие литературные курсы, где находился в семинаре А.П. Межирова... У нас были общие стародавние друзья, и здесь прежде всего надо назвать имя Кайсына Кулиева, который именовал Назира своим племянником. Впрочем, шутят ведь, что весь Карачай населён племянниками Кайсына. Всё же именно Назир был ему как-то особенно дорог и сопровождал в странствиях по своим родным местам. В последний раз мы виделись давно: в 2003 году, когда я ездил по всему Карачаю, знакомясь с древними памятниками и готовясь к длительной работе над переложением тамошнего эпоса... Мои глубокие соболезнования семье дорогого Назира.

Михаил СИНЕЛЬНИКОВ

НАЗИР ХУБИЕВ

БЕЛЫЙ СНЕГ

*Куда уходит белый снег,
Когда весна приходит?
— Уходит в землю белый снег,
А в небе солнце бродит.*

*Что делать будет белый снег
Под черной почвой поля?
— Разбудит зерна белый снег
И вызовет на волю.*

*А чем же встретит белый снег
Весенних птиц кочевья?
— Живет на ветках белый снег,
Когда цветут деревья.*

*А чем же станет белый снег,
Когда совсем растает?
— Ручьем звенящим станет снег,
Звенящей песней станет!*

(Перевод М.С.)

БАШЛАРЫ

К 100-ЛЕТИЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КБР

Борис ЗУМАКУЛОВ. Наш общий праздник. *Статья* 2

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ Тахир. Уучула. *«Жарыкъ толкъун» романдан* 8

БУДАЙЛАНЫ ХУСЕЙНИ ЭСГЕРЕ

БУДАЙЛАНЫ Нюржийхан. Атамы юсюнден. *Эсгерю* 80

БУДАЙЛАНЫ Хусей. Назмула 83

ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТХА – 85 ЖЫЛ

МАЛКЪОНДУЛАНЫ Хамит. *Статья* 88

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат. Хапарла 91

КЪАРАЧАЙГЪА АНТЫМ

САЛПАГЪАРЛАНЫ Кулина. Талпыуну кючю. *Статья* 97

ХАСАНЛАНЫ Назир. Назмула 102

ТАРЫХ

АППАЙЛАНЫ Жаухар. КъМР-ни миллет музейинде «малкъар коллекцияны»
къадары. *Статья* 109

АЛАН МИФЛЕ

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Мифле 116

АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗДАН

ГЫТТЫУЛАНЫ Максим. Чапыракъ тышгенде... *«Ачыкъ жюрекле» повестьден* 156

ТЮРК ДУНИЯСЫ

БОТТАЛАНЫ Мухтар. «Бу таула тургъан къадарда...». *Статья* 187

ПОЭЗИЯ

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан. Назмула 198

АЛИМНИ ОЮМУ

БАТЧАЛАНЫ Алий-Мурат. Алан тилде сытыкъ сёзле. *Статья* 201

КЮЙСЮЗ ЖЫЛА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Эртте айтылыргъа керек хапар. *Очерк* 204

БИЛЛЯЧА

ХАЛКЪ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪДАН. Назмула 211

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил. Таукел спортчубуз. *Ушакъ* 218

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (212)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Художник *В. К. Баккуев*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 05.08.2020.

Выход в свет 31.08.2020. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 540 экз. Заказ № 405. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном
соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии ООО «Тетраграф»,
360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*